

د افغانستان اسلامي امارت
د لوروزده کړو وزارت
البيروني پوهنتون

پوهنتون البيروني

مجله

علمي - تحقيقي

علوم طبيعي و علوم اجتماعي

سال هشتم؛ شماره چهارم؛ زمستان ۱۴۰۳ هـ. ش

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجله علمی - تحقیقی البیرونی

صاحب امتیاز: پوهنتون البیرونی

مدیر مسؤول: پوهنوال دکتور محبوب الرحمن صافی

سر دبیر علوم طبیعی: پوهندوی دکتور گل افغان عادل

سر دبیر علوم اجتماعی: پوهنمل اسد الله آریا

آمر مجله علمی: پوهنمل دکتور حسیب الله جهش

مدیر عمومی مجله علمی: محمد شایق میرزاده

صفحه آرا: جواد رحیمی

نشانی الکترونیکی: journals@au.edu.af

vc.academic@au.edu.af

نوبت چاپ: چهارم - ۱۴۰۳ ه. ش

تلفون: ۰۷۷۰۶۸۶۵۱۹ - ۰۷۹۷۱۰۰۸۹۶

اعضای هیئت تحریر علوم طبیعی:

پوهندوی گل آقا انوری معاون تحقیقات علمی.

پوهنوال فضل الرب آریا، استاد پوهنخی زراعت.

پوهنوال محمد هارون صابری، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهندوی دکتور میرحکیم الله سیدی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهندوی عبدالقهار قرلئ، استاد پوهنخی زراعت.

پوهندوی محمد ناصر طاهری، استاد پوهنخی زراعت.

پوهنمل عبید الله یوسفزی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهنمل سیدعلی آقا سادات، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

اعضای هیئت تحریر علوم اجتماعی:

پوهنوال ذبیح الله قریشی، استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی.

پوهندوی دوکتور محمد سلیم مدنی، استاد پوهنخی شرعیات.

پوهندوی احمد جاهد مشتاق، استاد پوهنخی ژورنالیزم.

پوهندوی دکتور احمد حنیف حنیف، استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی.

پوهنمل دکتور عبدالمنیر رحیمی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهنمل دکتور غلام محمد پیمان، استاد پوهنخی زبان و ادبیات.

پوهنمل عبدالقهار صمیم، استاد پوهنخی شرعیات.

یادداشت:

- مقاله‌های ارسالی به مجله علمی-تحقیقی البیرونی باید علمی، جدید و برابر با معیارهای اکادمیک باشد.
- مقاله‌های ارسال شده به این مجله باید در نشریه دیگر نشر نشده یا برای نشر فرستاده نشده باشد.
- مقاله ارسالی جهت مرور به مرورگران فرستاده می‌شود مرورگران مقاله را به صورت دقیق مطالعه نموده و در مورد آن تصمیم اتخاذ می‌نمایند.
- هیأت تحریر مجله که متشکل از اعضای کادر علمی است، طبق پالیسی مجله، در مورد نشر مقاله تصمیم اتخاذ می‌نماید و مدیریت اجرایی مجله تصمیم هیأت تحریر را به آگاهی نویسنده می‌رساند.
- تمام مسئولیت محتوایی مقاله به عهده‌ی نویسنده/نویسنده‌ها و مرورگران (تقریظ دهندگان) می‌باشد.

تمامی حقوق این اثر برای پوهنتون البیرونی محفوظ است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	رهنمود نوشتن مقاله برای مجله علمی - تحقیقی البیرونی
۵.....	بررسی اوضاع نسبی دایره‌ها و ارتباط آن با محور جذری دوایر
۲۳.....	مطالعه و روش‌های کنترل شپشک گندم (<i>SCHIZAPHIS GRAMINUM</i>)
۳۷.....	نقش کاکائو در بازسازی حافظه و ارتقاء یادگیری در مدل‌های موش مبتلا به آلزایمر
۵۵.....	مطالعه‌ای اهمیت تولید بیوگاز از فضولات حیوانی و اثرات آن بالای محیط زیست
۷۱.....	پننتو ادب ژبنی او سنکلی هنر دی
۸۵.....	معیارهای تاریخ نگاری نزد ابن خلدون
۹۵.....	اصول تصحیح احادیث در مذهب احناف
۱۰۷.....	فوائد تشبیه و تأثیر آن در فهم قرآن
۱۲۷.....	بررسی نقش برنامه های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود مسائل آموزشی و امور اداری پوهنتون البیرونی
۱۴۷.....	نقش مقاصد شریعت در معاملات مالی معاصر
۱۶۳.....	بررسی اثرات اقتصادی بند سلما در توسعه پایدار افغانستان (مطالعه موردی: ولایت هرات)
۱۷۹.....	بررسی دلایل فروپاشی دولت تیموریان هرات در افغانستان امروزی
۱۹۵.....	عوامل بیکاری و علاج آن از نظر اسلام
۲۱۹.....	بررسی کیفی نقش پیام های ویدیویی در جذب مخاطبان جوان در تلویزیون
۲۳۷.....	نقشه‌های جغرافیایی و نقش آن در یادگیری علم جغرافیه مطالعه‌ی موردی: پوهنتون البیرونی
۲۵۹.....	دعاء او دقبلهدو پر وړاندې یې خنډونه او دحل لارې چارې یې

رهنمود نوشتن مقاله برای مجله علمی - تحقیقی البیرونی

مقالات به زبان های رسمی کشور و شماره های ویژه به زبان های انگلیسی و عربی، به نشر می رسد. روش منبع نویسی درون متنی طبق روش APA صورت می گیرد (تخلص، سال نشر)، اما در مقالات شرعی و عربی (تخلص، سال نشر، نام کتاب، جلد و صفحه). و در فهرست منابع هر دو بخش: تخلص، نام مؤلف. (تاریخ نشر). عنوان کتاب. (شماره چاپ). مکان نشر: دارالنشر.

نوع خط به دری B Zar، به پشتو خط Bahij Zar، برای زبان انگلیسی Times New Roman، و برای زبان عربی Traditional Arabic استفاده گردد.

اندازه خط متن مقاله (۱۲)، عنوان اصلی مقاله (۱۴)، عناوین فرعی (۱۲) بولد می باشد. فاصله میان خطها (۱،۱۵) و پاراگرافها با (۰،۵) انچ فرورفتگی (indent) نوشته می شود. فاصله میان پاراگرافها در نظر گرفته نمی شود.

ارقام به کاررفته در متن باید مطابق زبان متن عیار گردد.

تعداد صفحات مقاله بین ۵ الی ۱۵ صفحه معیاری (وزیری) = (طول: ۲۴ سانتی متر و عرض: ۱۷ سانتی متر) تنظیم می گردد.

مقاله دارای حد اقل ۱۰ منبع باشد، ۵۰ فیصد آن در علوم تجربی از ۱۰ سال اخیر، و در علوم اجتماعی طبق لزوم دید تنظیم گردد.

جدولها و شکلها باید کیفیت خوب داشته باشند. اندازه خط برای عناوین شکلها و جدولها (۱۱) در نظر گرفته شود.

هرگاه متن مقاله به زبان فارسی دری و یا پشتو باشد، چکیده باید به زبان انگلیسی ترجمه گردد. هرگاه مقاله به زبان های بین المللی باشد، ترجمه چکیده به زبان فارسی دری و یا پشتو تهیه گردد. نوت: ترجمه حاوی عنوان، نام نویسندگان، چکیده و کلید واژه های مقاله نیز باشد.

چکیده ضمناً دارای (بیان مسأله، اهداف، روش تحقیق، نتایج و پیشنهادات) به شکل فشرده باشد و از (۲۵۰) کلمه بیش تر نباشد.

واژه‌های کلیدی بین ۳- ۷ باشد.

مقدمه دارای حد اقل این موارد (بیان مسأله، اهمیت موضوع، اهداف و فرضیه‌های تحقیق) بدون ذکر عنوان فرعی باشد.

بعد از مقدمه، پیشینه تحقیق و روش تحقیق در عناوین فرعی درج می‌گردد. بعداً موضوع تحقیق. و در اخیر مناقشه (در صورت نیاز)، نتایج و فهرست منابع می‌آید.

نتیجه‌گیری که شامل چگونگی حل مسأله (یافته‌های پژوهش) مختص به علوم تجربی می‌باشد. معادل نام‌ها و اصطلاحات تخصصی که به زبان انگلیسی باشد در پاورقی به زبان ملی توضیح داده شود. آیات قرآن کریم داخل اقواس قرآنی: ﴿﴾ [نام سوره: شماره آیت]، احادیث شریف و نصوص علماء داخل اقواس « » درج می‌گردد.

آیات قرآن کریم، احادیث نبوی مبارک و نصوص عربی باید به فونت عربی مناسب تنظیم شود. آیات قرآن کریم طبق رسم عثمانی، احادیث نبوی مبارک و نصوص عربی باید طبق قواعد علامات ترقیم زبان عربی نوشته شود.

عنوان باید واضح و مختصر باشد. و زیر عنوان نام نویسنده/ نویسندگان و موقف علمی آن با ایمیل آدرس نویسنده مسؤول درج شده باشد.

مقاله‌های ارسالی در گام نخست توسط هیأت تحریر مجله که تطبیق‌کننده پالیسی نگارش مجله اند، بررسی می‌گردد. هیأت تحریر مجله متشکل از اعضای کادر علمی می‌باشد. مقاله‌ها پس از بررسی ابتدائی توسط هیأت تحریر به مرورگران رشته مربوطه (تقریظ دهنده) جهت مرور (Review) فرستاده می‌شود. مرورگران در مورد اعتبار علمی مقاله تصمیم اتخاذ می‌کنند و نتایج بررسی خود را به هیأت تحریر می‌نگارند. مسئولیت محتوای مقاله به عهده‌ی نویسنده/ نویسندگان و مرورگران (تقریظ دهنندگان) مقاله می‌باشد.

هیأت تحریر بر مبنای تصمیم مرورگران و پالیسی نشراتی مجله، در خصوص نشر مقاله تصمیم نهائی اتخاذ می‌کنند. هیأت تحریر مجله، ماه یک بار جلسه‌های منظم را برگزار نموده و بر علاوه جلسه‌های عادی، جلسه‌های ویژه نیز در صورت نیاز برگزار می‌گردد.

بخش علوم طبیعی

بررسی اوضاع نسبی دایره‌ها و ارتباط آن با محور جذری دوار

پوهنوال محمد هارون صابری^{۱*}، پوهنمل عبدالمنیر خیر زاده^۲

۱. دیپارتمنت ریاضی، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت ریاضی، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون پنجشیر

* نویسنده مسئول- ایمیل: haroon. sabiri786@gmail.com

چکیده

این تحقیق به بررسی روابط هندسی دایره‌ها و تحلیل موقعیت نسبی آن‌ها نسبت به محور جذری در سیستم مختصات دکارتی می‌پردازد. در دنیای معاصر، دایره‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منحنی‌های درجه دوم، کاربردهای گسترده‌ای در علوم و فناوری دارد. شناخت موقعیت‌های مختلف دایره‌ها (مماس، متقاطع و غیرمتقاطع) در طراحی مکانیزم‌های صنعتی و تحلیل سیستم‌های فیزیکی از جمله چرخ‌دنده‌ها و سیستم‌های انتقال قدرت، نقش کلیدی ایفا می‌کند. این موضوع همچنین در تحلیل امواج مکانیکی و مدل‌سازی الگوهای موجی اهمیت دارد. این پژوهش با استفاده از روش تحلیلی توصیفی و مرور مقالات و کتب معتبر علمی انجام شده است. شرایط تشخیص برای دایره‌های قائم، توان یک نقطه نسبت به دایره، و قضایای مرتبط مورد بررسی قرار گرفته‌اند. تحلیل روابط بین دایره‌ها نشان می‌دهد که آن‌ها می‌توانند در سه حالت مختلف قرار گیرند: حالت مماس (یک نقطه مشترک)، حالت تقاطع (دو نقطه مشترک) و حالت عدم تقاطع (بدون نقطه مشترک). این نتایج بر اهمیت درک موقعیت‌های نسبی دایره‌ها در طراحی‌های انجینیری تاکید می‌کند، به‌ویژه در طراحی مکانیزم‌های چرخشی مانند چرخ‌دنده‌ها، سیستم‌های انتقال قدرت، و ماشین‌آلات صنعتی؛ نظیر ماشین‌های لباسشویی، خیاطی و ساعت‌سازی. در بخش دیگری از مقاله، کاربردهای این مفاهیم در تحلیل امواج مکانیکی بررسی شده است، جایی که الگوهای موجی اغلب به‌صورت تقاطع دایره‌ها مدل‌سازی می‌شوند. هم‌چنین از روابط بین دایره‌ها برای ترسیم محور جذری استفاده شده است، که کاربردهای مهمی در هندسه تحلیلی دارد. براساس یافته‌های این تحقیق پیشنهاد می‌شود که در پروژه‌های انجینیری و علمی، به‌ویژه در زمینه روش‌های مکانیزم‌های چرخشی و تحلیل الگوهای موجی، این روابط هندسی به‌دقت مورد توجه قرار گیرد تا از دقت و کارایی بالاتری برخوردار شوند.

واژه‌های کلیدی: دایره، محور جذری، روابط موقعیتی دایره‌ها، حالت‌های تقاطع، حالت مماس، ترسیم محور جذری، هندسه تحلیلی، کاربردهای مهندسی

Analysis of the Relative Positions of Circles and Their Relationship with the radical Axis of the Circles

Associate Professor Mohammad Haroon Sabiri^{1*} Seneor Teaching Assistant Abdul Munir Khirzada²

1. Mathematics Department, Faculty of Education, Alberoni University

2. Mathematics Department, Faculty of Education, Panjsher University

* Corresponding Author Email: haroon. sabiri786@gmail.com

Abstract

This research investigates the geometric interrelations of circles and analyzes their relative positions concerning the radical axis within the Cartesian coordinate system. In contemporary scientific and technological contexts, the circle, one of the most fundamental second-degree curves, holds a pivotal position due to its extensive applications in various fields. Understanding the geometric configurations of circles, including tangency, intersection, and separation, plays a critical role in industrial mechanisms and physical systems such as gears, rotary motion devices, and power transmission systems. Furthermore, these concepts have significant implications for the mechanical wave behavior and the modeling of oscillatory and wave-like patterns. Employing an analytical, descriptive methodology, this study draws upon established mathematical theories and credible scholarly sources to examine the criteria for orthogonal circles, the power of a point in a circle, and related geometric theorems. Analytical findings demonstrate that the relative positioning of circles may occur in three distinct states: tangential (one point of contact), intersecting (two points of contact), or disjoint (no common points). The results underscore the importance of understanding the geometric and analytical relationships among circles for advancing precision in engineering design, particularly in rotational mechanisms such as gear systems, power transmission units, and other industrial machinery, including washing machines, sewing machines, and horological devices. Moreover, the study highlights the application of these geometric principles in the analytical modeling of mechanical waveforms, where intersecting circles often represent wave propagation patterns. Additionally, constructing and interpreting the radical axis derived from the relationships between circles provides valuable insights for problem-solving in analytic geometry. The study concludes that incorporating these geometric principles into engineering and scientific research, especially within kinematic design and wave analysis, can substantially enhance both the accuracy and efficiency of computational and mechanical systems.

Keywords: Analytic geometry, Circle, Engineering applications, Intersection states, Relative positions of circles, Radical axis construction, Tangent state, Radical axis construction.

مقدمه

الحمد لله رب العالمين و الصلوة والسلام على رسوله الكريم و على اله و اصحابه اجمعين. هندسه تحليلی به عنوان یکی از شاخه‌های بنیادین ریاضیات، به مطالعه اشکال هندسی از طریق روابط جبری می‌پردازد (Smith, 2020) در این حوزه، مقاطع مخروطی از جمله دایره‌ها، خطوط و نقاط کاربردهای نظری و عملی گسترده‌ای دارند (Johnson & Brown, 2019) دایره، به ویژه، نقش محوری در فناوری و زندگی روزمره ایفا می‌کند، از طراحی معماری و ساخت ماشین آلات (مثل تایرها و وسایل نقلیه و چرخ دنده‌های ساعت‌های مکانیکی) تا کاربردهای پیشرفته در مهندسی آنتن‌ها (Lee et al., 2021).

درک روابط بین دایره‌ها شامل حالات مماس (یک نقطه مشترک)، تقاطع (دو نقطه مشترک) و جدایی (عدم تقاطع) برای مهندسان و طراحان ضروری است (Garcia, 2018) برای مثال، در مکانیزم چرخ دنده‌های ساعت، نقطه تماس دو دایره (حالت مماس) انتقال نیرو را ممکن می‌سازد (Wang, 2022) هم‌چنین، در تحلیل امواج یا طراحی سازه‌های تزئینی، الگوهای تقاطع دایره‌ها به کار می‌روند (Chen, 2020). این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و مرور منابع معتبر، به بررسی موارد زیر می‌پردازد: اوضاع نسبی دایره‌ها و کاربردهای آن در ترسیم محور جذری، توان یک نقطه نسبت به دایره (Power of a Point) و ارتباط آن با محور جذری، استخراج معادلات محور جذری از طریق حالات مماس و تقاطع دایره‌ها (با ارائه اشکال هندسی و روابط ریاضی) و اهداف این تحقیق تبیین روش‌های تعیین محور جذری با استفاده از تقاطع دایره‌ها و تحلیل کاربردهای عملی این مفاهیم است.

روش تحقیق

این تحقیق با استفاده از روش تحلیلی توصیفی انجام شده است. در مراحل تحقیق، به جمع‌آوری و مرور منابع معتبر علمی و مقالات مرتبط با موضوع پرداخته شده که شامل کتب، مقالات علمی و تحقیقات پیشین در زمینه هندسه تحلیلی و روابط هندسی دایره‌ها بودند.

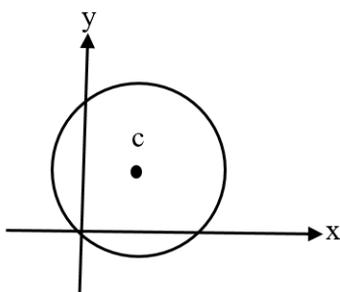
مفاهیم و چارچوب نظری

تعریف دایره:

ست از نقاط که رابطه $\{(x, y) / (x-h)^2 + (y-k)^2 = r^2, h, k \in R \& r \in R^+\}$ را صدق

نمایند عبارت از دایره است با مرکز $o(h, k)$ و شعاع r (Randolph, 1969, P 27).

و یا به عبارت دیگر دایره عبارت از مجموع تمام نقاطی در صفحه که از یک نقطه ثابت به یک فاصله مساوی قرار دارند، نقطه ثابت را مرکز دایره و فاصله مرکز و نقاط فاصله از مرکز دایره را شعاع دایره گویند (رفسنجانی صادقی، ۱۳۷۹: ۱۱۳).

شکل (۱) دایره

معادله دایره: معادله دایره که مرکز آن در مبدأ کمیات وضعیه باشد

$$x^2 + y^2 = r^2 \quad (۱)$$

معادله دایره که مرکز آن (h, k) و شعاع آن r باشد

$$(x - h)^2 + (y - k)^2 = r^2 \quad (۲)$$

دو معادله فوق معادلات دایره در سیستم کمیات وضعیه قایم است که بنام معادلات معیاری دایره یاد می شود (ایمل، ۱۳۹۱: ۶۰).

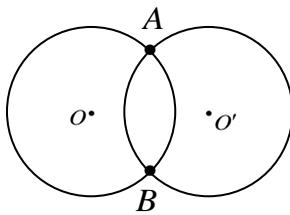
معادله درجه دوم زیر، معادله یک دایره در حالت کلی است

$$Ax^2 + By^2 + Cx + Dy + E = 0 \quad (۳)$$

(نجفی خواه، ۱۳۸۰: ۵۷).

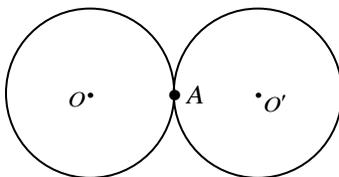
اوضاع نسبی دو دایره: دو دایره نسبت به همدیگر دارای سه حالت بوده می توانند، داشتن دونقطه مشترک (متقاطع)، یک نقطه مشترک (مماس) و یا بدون نقطه مشترک (متباین) (غوری و حلیمی، ۱۳۹۸: ۳۶).

۱- اگر دو دایره یکدیگر را در دونقطه قطع نمایند، در این صورت آنها را دایره های متقاطع می نامند.

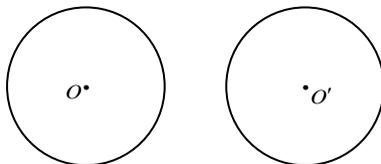
شکل (۲) دایره‌های متقاطع

۲- اگر دو دایره تنها دارای یک نقطه مشترک باشند آن‌ها را دایره‌های مماس می‌نامند.

شکل (۳) دایره‌های مماس

۳- اگر دو دایره کدام نقطه مشترک نداشته باشند، آن‌ها را دایره‌های غیر متقاطع (متباین) گویند.

شکل (۴) دایره‌های غیر متقاطع

دریافت کمیات وضعیه نقاط تقاطع دو دایره

تعریف کمیات وضعیه دونقطه در سطح: کمیات وضعیه دونقطه در سطح، شامل مکان، فاصله و ویکتور جابجایی بین دونقطه است. مکان هر نقطه به صورت یک ویکتور در دستگاه مختصات دوبردی (x, y) مشخص می‌شود (young and freedman, 2020, p 54).

که در این بخش به کمیات وضعیه نقاط تقاطع دو دایره قرار ذیل می‌پردازیم.

برای دریافت ارتباط بین دو دایره کیفی که باهم دونقطه مشترک، یک نقطه مشترک و یا هیچ نقطه

مشترک ندارند؛ طور ذیل عمل می‌نماییم،

دوایر ذیل را در نظر بگیرید

$$x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0 \quad I$$

$$x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2 = 0 \quad II$$

برای دریافت نقاط تقاطع، معادلات I و II را از هم تفریق نموده داریم:

$$(a_1 - a_2)x + (b_1 - b_2)y + (c_1 - c_2) = 0$$

با وضع قیمت‌ها رابطه فوق شکل ذیل را به خود می‌گیرد

$$Ax + By + C = 0 \quad III$$

(حیب، ۱۳۸۸: ۶۷).

از حاصل تفریق رابط II از رابط I، معادله خطی رابطه III به دست آمده که عبارت از معادله وتر مشترک دو دایره بوده، از آن می‌توان یکی از متحولین را از جنس دیگری ارائه داشته در یکی از آن دو معادله تعویض کرد، در نتیجه یک معادله یک مجهوله درجه دوم حاصل می‌شود که دو جذر، یک جذر و یا هیچ جذری ندارد و این سه حالت متقاطع، مماس و یا تباین دو دایره را نشان می‌دهد (غوری و حلیمی، ۱۳۹۸: ۳۶).

تبصره

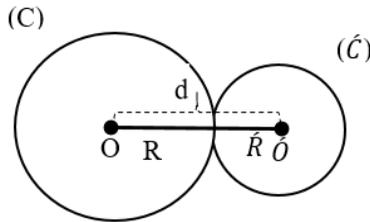
الف: اگر از حل معادله یک مجهوله درجه دوم فوق دو قیمت x_1, x_2 حاصل گردد، در این صورت دایره‌های مذکور در دو نقطه یکدیگر را قطع نموده که $p_1(x_1, y_1)$ و $p_2(x_2, y_2)$ کمیات وضعیه نقاط تقاطع آن‌ها می‌باشند.

ب: اگر از حل معادله یک مجهوله درجه دوم فوق یک قیمت x_1 به دست آید، در این صورت دایره‌های مذکور در یک نقطه یکدیگر را قطع نموده که $p_1(x_1, y_1)$ کمیات وضعیه نقاط مماس آن می‌باشند.

ج: اگر از حل معادله یک مجهوله درجه دوم فوق کدام قیمت برای x حاصل نگردد، در این صورت دایره‌های مذکور باهم کدام نقطه مشترک نداشته و غیر متقاطع‌اند. توجه داشته باشید که در تبصره فوق معادله یک مجهوله درجه دوم از جنس x در نظر گرفته شده که می‌تواند از جنس y هم در نظر گرفته شود.

قضیه ۱: شرط لازم و کافی برای آنکه دو دایره مماس بیرونی باشند، آن است که اندازه خط مرکزین آن‌ها، برابر مجموع شعاع‌های آن دو دایره باشند یعنی دو دایره $C(O, R)$ و $\hat{C}(\hat{O}, \hat{R})$ با فرض

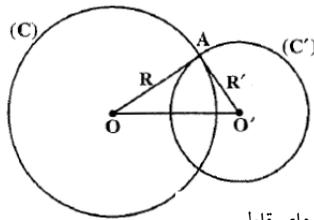
$$d = R + \hat{R} \quad O\hat{O} = d$$

شکل (۵) دایره‌های مماس بیرونی

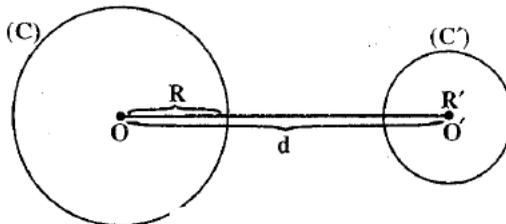
قضیه ۲: شرط لازم و کافی برای آنکه دو دایره در دو نقطه یخدیجر را قطع کنند، آن است که طول خط‌المركزین آن‌ها از مجموع شعاع‌های آن دو دایره کمتر و از قدر مطلق تفاضل شعاع‌های آن دو باشد؛ یعنی در دو دایره $C(O, R)$ و $C'(O', R')$ با فرض $OO' = d$ داشته باشیم:

$$|R - R'| < d < R + R'$$

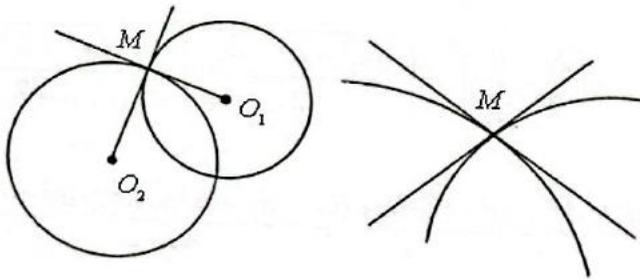
شکل (۶) دایره‌های قاطع

تبصره ۱: از دو قضیه فوق نتیجه به دست می‌آید که شرط لازم و کافی برای آنکه دو دایره باهم دیگر هیچ نقطه مشترک نداشته باشند، این است که خط‌المركزین آن‌ها بزرگ‌تر از مجموع شعاع‌های آن دو دایره باشد؛ یعنی دو دایره $C(O, R)$ و $C'(O', R')$ با فرض $OO' = d$ داشته باشیم $d > R + R'$: (رستمی، ۱۳۷۹: ۱۳۸، ۱۴۴، ۱۵۳).

شکل (۷) دایره‌های غیر قاطع

دوایر قائم: دو دایره را قائم می‌نامیم، هرگاه مماس‌هایی که در نقاط تقاطع بر این دایره‌ها رسم می‌شوند، برهم عمود باشند (نیکلایدس، ۱۳۷۸: ۲۷).

شکل (۸) دوایر قائم

قضیه ۳: برای این که دوایر $x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0$ و $x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2 = 0$ برهم عمود باشند (غوری و حلیمی، ۱۳۹۸: ۳۷).

برهمدیگر قائم باشند، لازم و کافی است که $a_1a_2 + b_1b_2 = 2(c_1 + c_2)$ باشد (غوری و حلیمی، ۱۳۹۸: ۳۷).

قضیه ۴: در دو دایره عمود برهم:

۱- هر خط مماس بر یک دایره در نقطه تقاطع، از مرکز دایره دیگر می‌گذرد و برعکس، اگر در دو دایره متقاطع خط مماس بر هر دایره در نقطه تقاطع از مرکز دایره دیگر بگذرد، دو دایره برهم عمودند.

۲- هر شعاع از یک دایره که از نقطه برخورد دو دایره می‌گذرد بر دایره دیگر مماس است و برعکس، اگر دو دایره متقاطع شعاعی از یک دایره که از نقطه تقاطع دو دایره می‌گذرد، مماس بر دایره دیگر باشد، دو دایره برهم عمودند.

۳- شعاع‌های وصل شده به هر نقطه تقاطع دو دایره، برهم عمودند و برعکس، اگر در دو دایره متقاطع شعاع‌های دو دایره که به هر نقطه تقاطع وصل می‌شوند برهم عمود باشند، آن دو دایره برهم عمودند.

۴- مربع خط‌المركزین دو دایره مساوی مجموع مربع‌های شعاع‌های دو دایره است و برعکس، اگر دو دایره متقاطع مربع طول خط‌المركزین، مساوی مجموع مربع‌های شعاع‌های آن دو دایره باشد، آن دو دایره برهم عمودند.

۵- طاقت مرکز دایره نسبت به دایره دیگر، مساوی مربع شعاع همان دایره است و برعکس، اگر دو دایره متقاطع طاقت مرکز هر دایره نسبت به دایره دیگر، مساوی مربع شعاع همان دایره باشد، آن دو دایره برهم عمودند.

۶- هر قطر یک دایره به وسیله دایره دیگر به نسبت توافقی تقسیم می شود و برعکس، اگر در دو دایره متقاطع، هر نقطه از یک دایره به وسیله دایره دیگر به نسبت توافقی تقسیم شود، دو دایره برهم عمودند (رستمی، ۱۳۷۸: ۱۵۴-۱۵۵).

طاقت نقطه نظر به دایره

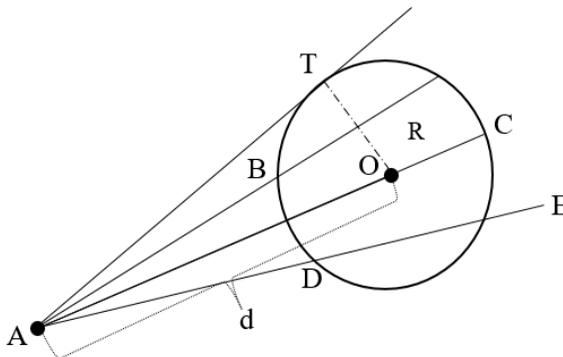
تعریف: طاقت یک نقطه نظر به یک دایره مفهومی در هندسه است که فاصله نسبی یک نقطه از دایره را توصیف می کند. این مقدار به صورت جبری تعریف شده و مساوی به $p = d^2 - r^2$ که در آن d فاصله نقطه از مرکز دایره و r شعاع دایره است. اگر نقطه روی دایره واقع باشد، طاقت نقطه صفر است و اگر نقطه خارج دایره باشد، طاقت نقطه مثبت است و اگر نقطه در داخل دایره واقع باشد، طاقت نقطه منفی است، که ذیلاً مفصل به موضوع پرداخته شده است (Smith, 2020, p.112).

یک نقطه A و یک دایره (O) با معادله $x^2 + y^2 + ax + by + c = 0$ را در نظر بگیریم، نقطه A می تواند در خارج دایره، بالای محیط دایره و یا در داخل دایره قرار داشته باشد.

هرگاه از نقطه A خارج دایره (O) دو قاطع ABC ، ADE و مماس AT را رسم نماییم هم چنان A را به (O) وصل کرده امتداد دهیم رابطه زیر وجود دارد.

$$\overline{AB} \cdot \overline{AC} = \overline{AD} \cdot \overline{AE} = d^2 - R^2 = \overline{AT}^2 \quad (۴)$$

رابطه فوق را طاقت نقطه A نظر به دایره (O) می گویند.

شکل (۹) طاقت نقطه A نظر به دایره

نظر به شکل فوق می توان نوشت که:

الف: اگر نقطه A در خارج دایره (O) باشد، چون $d > R$ می شود پس؛ طاقت نقطه A نظر به دایره (O) مثبت است $d^2 - R^2 > 0$.

ب: اگر نقطه A روی محیط دایره (O) باشد، چون $d = R$ بوده، در نتیجه طاقت نقطه A نظر به دایره (O) صفر است $d^2 - R^2 = 0$.

ج: اگر نقطه A در داخل دایره (O) باشد، در این صورت $d < R$ بوده و در نتیجه طاقت نقطه A نظر به دایره (O) منفی است $d^2 - R^2 < 0$ ، (خاموش و صمیمی، ۱۳۷۸: ۲۲۷-۲۲۸).

محور جذری دو دایره

تعریف: محور جذری دو دایره خطی است که مجموعه نقاطی را نشان می دهد که توان (طاقت) آن ها نسبت به هر دو دایره مساوی است. این خط در هندسه برای تحلیل روابط میان دو دایره بسیار اهمیت دارد و معمولاً در مواردی مانند تعیین وضعیت نسبی دایره ها (مانند تداخل، تماس و یا جدا بودن) استفاده می شود محور جذری همواره بر خطی که مراکز دو دایره را وصل می کند، عمود است. محور جذری دو دایره برای دایره های که هیچ نقطه مشترک ندارد و یا مماس است نیز قابل تعریف است (Pedoe, 2020, P. 134).

فرض کنیم دوایر داده شده عبارت اند از

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0 \quad (I)$$

$$x^2 + y^2 + 2ax_1 + 2by_1 + c = 0 \quad (II)$$

و مربع طول مماسی که از عین نقطه $p(x_1, y_1)$ به دایره دوم رسم گردد، عبارت است از:

$$\overline{PT}_2^2 = x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c \quad (III)$$

هرگاه نقطه $p(x_1, y_1)$ بالای محور جذری دو دایره داده شده واقع باشد، در این صورت $\overline{PT}_1^2 = \overline{PT}_2^2$ بوده، بنابراین داریم که

$$x_1^2 + y_1^2 + 2ax_1 + 2by_1 + c = x_1^2 + y_1^2 + 2a_1x_1 + 2b_1y_1 + c_1$$

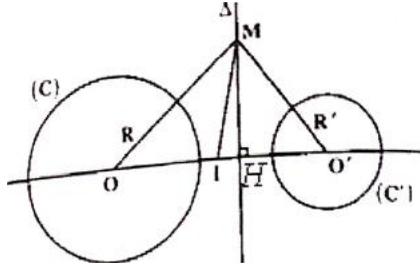
در نتیجه:

$$2(a - a_1)x + 2(b - b_1)y + c - c_1 = 0 \quad (5)$$

معادله (5) عبارت از معادله محور جذری دو دایره داده شده بوده، چون معادله (5) از جنس y, x از درجه اول است، بناً یک مستقیم را ارائه می نماید (حبیب، ۱۳۸۸: ۷۱-۷۲).

قضیه ۵: محور جذری دو دایره با مراکز مختلف واقع در یک مستوی عبارت از خط مستقیمی است که بر خط‌المركزین آن دو دایره عمود است.

مفروض: دوایر $C(O, r)$ و $C'(O', r')$ با مراکز مختلف در یک مستوی را در نظر می‌گیریم. سپس خط‌المركزین دوایر را رسم می‌کنیم

شکل (۱۰) محور جذری دو دایره با مراکز مختلف

ثبوت: اگر M نقطه‌ای باشد که نظر به این دو دایره دارای طاقتهای مساوی باشد، داریم

$$P_{M(O)} = d^2 - r^2 = OM^2 - r^2$$

$$P_{M(O')} = d'^2 - r'^2 = O'M^2 - r'^2$$

$$P_{M(O)} = P_{M(O')} \Rightarrow OM^2 - r^2 = O'M^2 - r'^2$$

$$\Rightarrow OM^2 - O'M^2 = r^2 - r'^2 \quad (I)$$

از طرف دیگر، در مثلث OMO' اگر I نقطه وسط قطعه خط OO' و H مرتسم نقطه M روی خط OO' باشد، در این صورت داریم:

$$OM^2 - O'M^2 = MH^2 + OH^2 - (MH^2 + O'H^2) = OH^2 - O'H^2$$

$$= (OI + IH)^2 - (OI - IH)^2 \stackrel{OI=O'I}{=} 2(OI + O'I) \cdot IH = 2OO' \cdot IH$$

$$\Rightarrow OM^2 - O'M^2 = 2OO' \cdot IH \quad (II)$$

از مقایسه رابطه I و II نتیجه می‌شود، که داریم

$$2OO' \cdot IH = r^2 - r'^2 = IH = \frac{r^2 - r'^2}{2OO'} = const.$$

چون I ثابت است پس H نقطه ثابتی است، یعنی همه نقاطی که نسبت به دو دایره فوق طاقتهای مساوی دارند، تصویر آنها روی خط‌المركزین، نقطه H است. در این صورت نقاط روی خط

پوهنوال محمد هارون صابری

مستقیمی مانند Δ قرار دارند که در نقطه H بر خط مرکزین دو دایره عمود است و مستقیم مذکور همان محور جذری دو دایره است (غور، ۱۳۹۵: ۱۶۲-۱۶۳).

قضیه ۶: اگر دو دایره در یک صفحه داده شده باشند، آنگاه محور جذری این دو دایره، خطی است که نقاط آن دارای طاقت یکسان نسبت به هر دو دایره می باشد (Smith, 2015, p. 101)

ترسیم محور جذری دو دایره

ست نقاط که نظر به دو دایره با مراکز مختلف واقع در یک مستوی، طاقت های مساوی داشته باشند، محور جذری دو دایره می نامند. برای ترسیم محور اصلی (محور جذری) دواير $C(O, r)$ و $\hat{C}(\hat{O}, \hat{r})$ با مراکز مختلف، اگر I نقطه وسط قطعه خط $O\hat{O}$ باشد، نقطه H را روی $O\hat{O}$ طوری تعیین می کنیم که $\overline{IH} = \frac{r^2 - \hat{r}^2}{2O\hat{O}}$ باشد. بناً مستقیم Δ را در نقطه H بر خط $O\hat{O}$ عمود رسم می نماییم (غور، ۱۳۹۵: ۱۶۴).

اگر دو دایره یک و یا دو نقطه مشترک داشته باشند، طاقت هر نقطه مشترک نسبت به هر دو دایره مساوی بوده صفر است، بنابر این

۱- محور جذری دو دایره متقاطع وتر مشترک آنها است.

۲- محور جذری دو دایره باهم مماس مشترک شان است.

۳- محور جذری دواير متحدالمركز در بی نهایت قرار دارد چون فاصله $\overline{O\hat{O}} = 0$ است و $\overline{IH} =$

$$\frac{r^2 - \hat{r}^2}{2O\hat{O}} = \frac{r^2 - \hat{r}^2}{0}, \infty$$

نظر به رابطه فوق محور جذری دواير متحدالمركز در بی نهایت قرار دارد (آرمان، ۱۳۸۹: ۲۵).

ترسیم محور جذری دو دایره متقاطع و یا مماس

دو دایره O_1 و O_2 را که در نقطه های P و Q باهم متقاطع اند در نظر می گیریم. خطی که از نقطه های تقاطع Q و P می گذرد بالای خط $\overline{O_1O_2}$ (خط مرکزین) عمود است که این عمود عبارت از محور جذری دایره های مذکور است.

در حقیقت P و Q دو نقطه محور جذری اند.

حالا فرض می کنیم که $x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0$ معادله دایره O_1 و

$x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2 = 0$ معادله دایره O_2 باشد. از حل هم زمان معادله های فوق معادله

محور جذری دایره های داده شده به دست می آید.

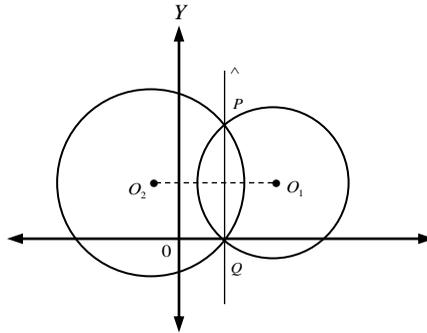
پوهنوال محمد هارون صابری

$$x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0 \quad (I)$$

$$\underline{x^2 \pm y^2 \pm a_2x \pm b_2y \pm c_2 = 0} \quad (II)$$

$$a_1x - a_2x + b_1y - b_2y + c_1 - c_2 = 0$$

$$(a_1 - a_2)x + (b_1 - b_2)y + (c_1 - c_2) = 0$$

شکل (۱۱) محور جذری دو دایره متقاطع

هرگاه $(a_1 - a_2) = a$, $(b_1 - b_2) = b$ و $(c_1 - c_2) = c$ نشان دهیم، در این صورت داریم که:

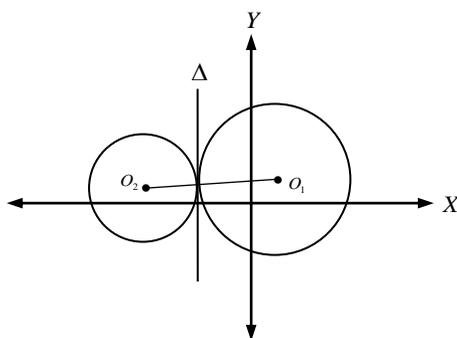
$$ax + by + c = 0 \quad (III)$$

معادله (III) معادله خطی را نشان می‌دهد که از نقاط P و Q می‌گذرد.

چنانچه در شکل بالا دیده می‌شود. در نتیجه معادله (III) معادله محور جذری دایره‌های O_1 و O_2 است.

هم‌چنان اگر دو دایره باهم مماس باشند خط مستقیمی که از نقطه تماس آنها می‌گذرد بالای خط مرکزین آنها عمود است.

این عمود عبارت از محور جذری دایره‌های مذکور است. برای واضح ساختن این مطلب در شکل فوق دایره‌های C_1 و C_2 که در نقطه T باهم مماس‌اند نشان داده شده است، خط Δ مماس مشترک آنها بوده که نمایندگی از محور جذری آنها می‌نماید. معادله خط Δ را از معادلات دایره‌های C_1 و C_2 مانند محور جذری دایره‌های متقاطع به دست می‌آوریم.

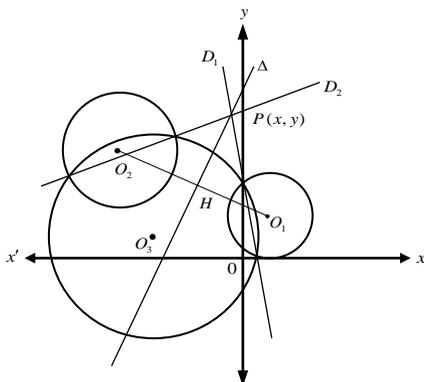

شکل (۱۲) محور جذری دو دایره مماس

ترسیم محور جذری دایره‌های غیر متقاطع

اگر دو دایره غیر متقاطع داشته باشیم، برای این که محور جذری آن‌ها را رسم نماییم، لازم می‌افتد که دایره‌های اختیاری را توسط یک دایره سوم قطع نماییم. محورهای جذری دایره سوم و دایره‌های داده شده در یک نقطه متقاطع است.

این نقطه تقاطع بالای محورهای جذری دایره‌های داده شده قرار دارد.

شکل (۱۳) محور جذری دایره‌های غیر متقاطع

هرگاه از نقطه مذکور یک خط را عمود بالای خط مرکزین دایره‌های داده شده رسم نماییم این خط عمود عبارت از محور جذری دایره‌های داده شده است. اگر O_1 و O_2 دایره‌های اختیاری و O_3 دایره سوم باشد که توسط آن دایره‌های O_1 و O_2 قطع گردیده، پس D_1 محور جذری دایره‌های O_1 و O_3 است. به همین ترتیب D_2 محور جذری دایره‌های O_2 و O_3 و هم‌چنان خط Δ که از نقطه

تقاطع D_1 و D_2 عمود بر $\overline{O_1O_2}$ است، محور جذری دایره‌های داده شده است. طوری که در شکل (۱۳) مشاهده می‌گردد. اگر معادله‌های دایره‌های O_1, O_2, O_3 به ترتیب ذیل باشند:

$$x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0$$

$$x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2 = 0$$

$$x^2 + y^2 + a_3x + b_3y + c_3 = 0$$

اکنون برای به دست آوردن معادله محور جذری دایره‌های O_1 و O_2 یا (Δ) طور ذیل عمل می‌کنیم:

۱. معادله محور جذری دایره‌های O_1 و O_3 را به دست می‌آوریم:

$$(a_1 - a_3)x + (b_1 - b_3)y + c_1 - c_3 = 0$$

۲. معادله محور جذری دایره‌های O_2 و O_3 را به دست می‌آوریم:

$$(a_2 - a_3)x + (b_2 - b_3)y + c_2 - c_3 = 0$$

۳. معادلات محورهای جذری فوق را هم‌زمان حل نموده، نقطه تقاطع آن‌ها $P(x, y)$ حاصل می‌گردد که این نقطه بالای محور جذری دایره‌های O_1 و O_2 قرار دارد.

۴. معادله خط مرکزین دایره‌های داده شده O_1 و O_2 را به دست می‌آوریم و میل آنرا تعیین می‌نماییم.

۵. چون محور جذری Δ بالای خط مرکزین $\overline{O_1O_2}$ عمود است نظر به رابطه‌ای که بین میل‌های خط‌های Δ و $\overline{O_1O_2}$ موجود است، میل Δ را تعیین می‌نماییم.

در نتیجه چون میل و یک نقطه خط (Δ) را می‌شناسیم، می‌توانیم معادله آنرا تشکیل دهیم.

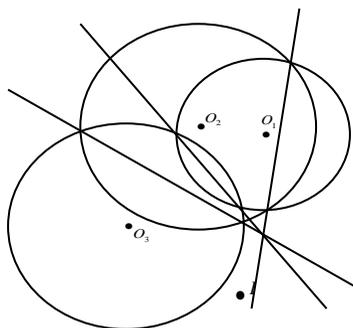
مرکز جذری

هرگاه بیش‌تر از دو دایره که دارای مراکز مختلف باشند را در نظر گرفته شود، در این صورت نقطه وجود دارد که طاقت آن نقطه نظر به دواير داده شده مساوی است، بنأ آن نقطه را مرکز جذری دواير مذکور می‌گویند (آرمان، ۱۳۸۹: ۲۶).

ترسیم مرکز جذری دواير

هرگاه سه دایره‌ای را که مرکزهایشان به امتداد یک خط مستقیم واقع نباشند در نظر گرفته و محورهای

جذری آن‌ها را دوبه‌دو رسم نماییم، این محورهای جذری در یک نقطه باهم متقاطع می‌باشند که آن‌ها به نام مرکز جذری دایره‌های داده شده یاد می‌نمایند. به‌طور مثال دایره‌های O_1, O_2, O_3 و O_3 را قرار شکل ذیل در نظر می‌گیریم و محورهای جذری دایره‌های O_1, O_2, O_3 و O_3 و O_2 و O_1 را هم‌چنان O_2 و O_3 را دوبه‌دو رسم می‌نماییم، اکنون مشاهده می‌شود که آن‌ها در نقطه (I) متقاطع می‌باشند، پس نقطه (I) عبارت از مرکز جذری دایره‌های داده شده است.

شکل (۱۴) مرکز جذری سه دایره‌ای که مرکزشان به امتداد یک خط مستقیم واقع نباشد

مرکز جذری دایره‌ها می‌تواند در داخل و یا خارج آن‌ها واقع باشد. اگر مرکز جذری دایره‌ها در خارج واقع باشد، در این صورت مماس‌هایی که از آن به دایره‌ها رسم می‌گردند باهم مساوی‌اند.

نتایج و یافته‌های تحقیق

یافته‌هایی که از این تحقیق به دست آمده، هرگاه دایره‌ها باهم در یک نقطه مماس باشد خطی مستقیم که از نقطه مشترک دایره‌ها گذشته و با هر دو دایره مماس باشد محور جذری دایره‌ها بوده، هرگاه دایره‌ها در دو نقطه باهم متقاطع باشد خطی که از دو نقطه تقاطع دایره‌ها عبور نماید محور جذری دایره‌ها بوده و اگر دایره باهم متقاطع نباشد با استفاده از یک دایره کمکی و تقاطع دایره‌ها می‌توان محور جذری آن‌ها را به دست آورد.

مناقشه

دایره یک منحنی درجه دوم است که توسط مرکز و شعاع خود مشخص می‌گردد، هرگاه دو دایره را در یک سطح در نظر بگیریم با یکدیگر خود می‌تواند یک نقطه، دو نقطه مشترک داشته باشند و یا هیچ نقطه مشترک نداشته باشند، که این حالات دو دایره را می‌توان با استفاده از معادلات دایره‌ها به صورت الجبری و یا با استفاده از موقعیت مرکزها و طول شعاع‌های آن‌ها مطابق قضیه‌های (۱)، (۲)

پوهنوال محمد هارون صابری

و تبصره (۱) تشخیص نماییم. محور جذری دو دایره را می‌توان با استفاده از رابطه الجبری (۵) نیز ترسیم نماییم و یا با استفاده از ترسیم دو دایره به دست آوریم، اگر دو دایره باهم مماس باشند محور جذری مماس مشترک آنها، اگر دو دایره در دو نقطه متقاطع باشند محور جذری وتر مشترک آنها است، اگر دایره‌ها دارای نقطه مشترک نباشند دو حالت زیر وجود دارد.

اگر مرکز دایره‌ها فرق داشته باشد، به کمک یک دایره کمکی و حالت مماس و قاطع یک دایره کمکی با دو دایره داده شده محور جذری را به دست می‌آوریم.

اگر مرکز دایره‌ها یکی باشد محور جذری در بی‌نهایت قرار دارد، پس برای ترسیم محور جذری دایره درک حالات دو دایره ضروری است.

نتیجه‌گیری

این تحقیق نشان می‌دهد که درک روابط بین دایره‌ها نه تنها در هندسه تحلیلی اهمیت دارد، بلکه در علوم کاربردی (انجینیری، فیزیک، طراحی) نیز کاربرد مستقیم پیدا می‌کند. یافته‌های کلیدی شامل معادلات محور جذری، تحلیل حالات تقاطع/مماس و مثال‌های عملی خواهد بود که در بخش بحث و نتیجه‌گیری مقاله به تفصیل ارائه می‌شوند. دایره یک شکل از مقاطع مخروطی بوده که از جمله منحنی‌های درجه دوم است و اکثراً در زندگی روزمره از آن در موارد مختلف استفاده می‌شود. برای ترسیم و درک مشخصات دایره به معادلات آن نیاز وجود دارد که می‌توان از معادلات (۱)، (۲) و (۳) استفاده نمود.

هرگاه دو دایره را با مرکزهای متفاوت در نظر بگیریم این دو دایره می‌تواند دارای دو نقطه مشترک، یک نقطه مشترک باشد و یا هیچ نقطه مشترک نباشد که درک این موضوع در بررسی دایره‌های متقاطع را می‌توان با استفاده از نتیجه قضیه‌های (۱، ۲) و تبصره ۱ می‌توان تشخیص داد. محور جذری دایره دارای اهمیت زیاد است.

محور جذری دو دایره را می‌توان با استفاده از رابطه (۵) به دست آورد و جهت ترسیم محور جذری از حالات تقاطع و مماس دو دایره می‌توان استفاده نمود و به سادگی محور جذری دایره‌های متقاطع، مماس و یا دو دایره که دارای نقطه مشترک نباشند را ترسیم نمود.

منابع

- آرمان، شاه رمضان. (۱۳۸۹ ه. ش). هندسه عمومی، کابل: انتشارات حمید.
- ایمیل، عبدالحق. (۱۳۹۱ ه. ش). هندسه تحلیلی، کابل: انتشارات وزارت معارف.
- حبیب، حنیفه. (۱۳۸۸ ه. ش). هندسه تحلیلی در سطح و فضای سه بعدی، کابل: انتشارات سعید.
- خاموش، محمد عظیم و صمیمی، محم کبیر. (۱۳۷۸ ه. ش). ریاضیات برای همه، کابل: انتشارات حمید.
- رستمی، محمد هاشم. (۱۳۷۸ ه. ش). دایره المعارف هندسه، جلد چهارم، تهران: انتشارات مدرسه.
- رفسنجای صادقی، محمد رضا. (۱۳۷۹ ه. ش). ریاضیات پایه، تهران: انتشارات دانش نگار.
- غوری، نور محمد. (۱۳۹۵ ه. ش). هندسه، کابل: انتشارات سعید.
- غوری، نور محمد و حلیمی، نرگس. (۱۳۹۸ ه. ش). هندسه تحلیلی، کابل: انتشارات سعید.
- نیکلایدس، انتونی، مترجم ساوجی، علی. (۱۳۷۸ ه. ش). مهارت در ریاضیات، مسائل حل شده در هندسه سه مختصاتی در دوبعدی، تهران: انتشارات فاطمی.
- نجفی خواه، مهدی. (۱۳۸۰ ه. ش). هندسه تحلیلی در سطح و فضای سه بعدی، کابل: انتشارات سعید.
- John F. R. (1969). *Calculus and Analytic Geometry*. 2nd ed. California: Lnc, Belmont
- Pedoe, D. (2020). *Geometry: A comprehensive Course* (2nd ed). New York: Dover Publication.
- Smith, J. (2020). *Geometry and its application* (3rd ed, p.112). Cambridge: Cambridge University Press
- Smith, J. (2015). *Advanced Geometry: concept and theorem*. (1st ed. P 101). Cambridge: Cambridge University Press
- Young, H. D., and Freedman, R. A. (2020). *University Physics With Modern*. (15 ed.) San Francisco: Pearson.
- American Psychological Association. (2020). *APA Publication Manual* (7th ed.).
- Chen, X. (2020). *Geometric Applications in Wave Analysis*. Springer.
- Garcia, R. (2018). *Circle Geometry in Modern Engineering*. Cambridge Press.

مطالعه و روش های کنترل شپشک گندم (*Schizaphis graminum*)

پوهندوی عبدالقهار قرلق^{۱*}، پوهنوال محمد حامد عثمان خیل^۲

۱. دیپارتمنت آگرانومی، پوهنخی زراعت، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت حفاظه نباتات، پوهنخی زراعت، پوهنتون کابل

* نویسنده مسئول- ایمیل: qarluqq04@gmail.com

چکیده

نبات گندم مورد حمله یک تعدادی زیادی آفات مضره قرار گرفته و شپشک گندم (*Schizaphis graminum*) از جمله مهم ترین آن ها محسوب می شود. شپشک گندم، آفت چندین میزبان بوده و گسترش جهانی داشته و منحصیث یکی از خساره زا ترین آفت اقتصادی فامیل گندمیان در تمام جهان شناخته شده است. شپشک گندم از شیرۀ نبات تغذیه نموده و موجب زردی یا سفید شدن برگ ها در نبات گندم گردیده خوشه ها خمیده، برگ ها تابخورده و اکثراً باعث مرگ نبات می شود. چون شپشک گندم از جمله آفات عمده گندم بوده و در صورت عدم کنترل که اکثراً دهقانان متوجه آن نمی باشند می تواند تا ۲۵ فیصد باعث خساره گردد تحقیقات نشان می دهد که بهترین رویکرد برای کنترل مؤثر این آفت، استفاده از تنظیم تلفیقی آفات (IPM) است. تنظیم تلفیقی آفات شامل روش های کنترل زراعتی، بیولوژیکی و فیزیکی است. در صورت لزوم، استفاده از آفتکش های کیمیاوی آخرین راه حل با هدف کاهش جمعیت آفات زیر سطح آستانه اقتصادی و حفاظت از محیط زیست است. هدف تحقیق مروری فعلی یافتن بهترین و موثرترین روش های کنترل شپشک گندم و هم چنان یافتن آفتکش های موثر کیمیاوی با کم ترین اثرات نامطلوب جانبی می باشد. باید گفت که موضوعات این مقاله با استفاده از مرور بر مقالات و کتب علمی مختلف گردآوری و تهیه گردیده است.

واژه های کلیدی: حشره کش های کیمیاوی، دشمنان طبیعی، شپشک گندم، کنترل بیولوژیکی، کنترل میخانیک، کنترل فیزیکی، مشتقات نباتی.

A Study on the Control Methods of Wheat Aphid (*Schizaphis graminum*)

Assistant Professor Abdul Qahar Qarluq^{1*}, Associate Professor
Mohammad Hamid Osmankhil²

1. Department of Agronomy, Faculty of Agriculture, Alberony University

2. Department of Plant Protection, Faculty of Agriculture, Kabul
University

* Corresponding Author Email: qarluqq04@gmail.com

Abstract

Wheat plants are attacked by a large number of harmful pests, among which the green aphid (*Schizaphis graminum*) is considered one of the most important. The wheat aphid is a polyphagous pest with a global distribution and is recognized as one of the most destructive economic pests of the Poaceae family worldwide. It feeds on the plant sap, causing yellowing or whitening of wheat leaves; spikes become bent, leaves curl, and in many cases the plant eventually dies. Since the wheat aphid is one of the major pests of wheat, and in the absence of control often overlooked by farmers, it can cause up to 25% yield loss, research recommends the use of chemical insecticides, plant-derived compounds, as well as natural enemies for its management. The aim of the present review study is to identify the best and most effective control methods for the wheat aphid, as well as to determine efficient chemical agents with the least adverse side effects. It should be noted that the contents of this article were collected and prepared through reviewing various scientific articles and books.

Keywords: Biological control, Chemical insecticides, Mechanical control, Natural enemies, Plant-derived compounds, Physical control, Wheat aphid.

مقدمه

غله‌جات از جمله نباتاتی می‌باشند که ساحه کشت آن‌ها در جهان از سایر نباتات زراعتی بیش‌تر بوده و دانه‌های این گروه نباتات که محصول اصلی آن‌ها می‌باشد برای تهیه نان و کله‌جه، مکرونی، پیزه و غیره مواد غذایی به مصرف می‌رسد. هم‌چنان در تغذیه حیوانات، پرندگان و صنعت نیز از آن استفاده شده و محصولات درجه دوم آن‌ها که شامل ساقه و کاه می‌باشد موارد استعمال گوناگون دارد.

غله‌ها از نقطه نظر آب، هوا و مناطق کشت، به دو گروه تقسیم می‌گردد:

گروه اول: شامل غلات مناطق سرد و معتدل مانند گندم، جو، جودر و یولاف.

گروه دوم: شامل غلات مناطق گرم مانند: برنج، جواری، باجره و ارزن می‌باشد.

گندم از جمله قدیمی‌ترین نباتات به‌شمار رفته و وسیعاً انتشار یافته است. نبات گندم از لحاظ مصرف جایگاه بسیار مهمی در عادت غذایی مردم ما داشته از نگاه مصرف مقام اول را دارد. ساحه کشت گندم (*Triticum aestivum*) در جهان طی سال‌های ۲۰۲۰ - ۲۰۲۲ میلادی در حدود ۲۱۷، ۸۹۸، ۵۱۰ میلیون هکتار بوده و حاصل مجموعی آن ۷۷۴،۸ میلیون متریک تن رسیده است (خواجه پور، ۱۳۹۲). گندم منبع مهمی از کاربوهایدریت بوده و تغذیه آن باعث دریافت مواد مغذی مختلف و فیبرهای غذایی می‌گردد. گندم دارای ۷-۱۸ فیصد پروتین، ۶۰-۷۰ فیصد نشایسته، ۲-۲،۵ فیصد سلولوز، ۱،۵-۲ فیصد چربی و متباقی مرکب از رطوبت و مواد معدنی دیگر چون آهن، منگنیزیم، کلسیم، پوتاشیم، منگنیز، سودیم، می‌باشد (۲). انواع گندم که در جهان مورد استفاده قرار می‌گیرد به ۳ گروه تقسیم می‌شود:

۱: دیپلوئیدها که تنها در مناطق جنگلی و بیابانی هستند و گندم‌های یک دانه زراعتی نیز در این

گروه می‌باشد.

۲: تتراپلوئیدها که به حالت وحشی هستند و گندم‌های Emer و Durum زراعتی در این گروه

هستند.

۳: هگزاپلوئیدها که شامل گندم نان *Triticum aestivum* می‌باشد (بانک اطلاعاتی، ۱۳۹۱)

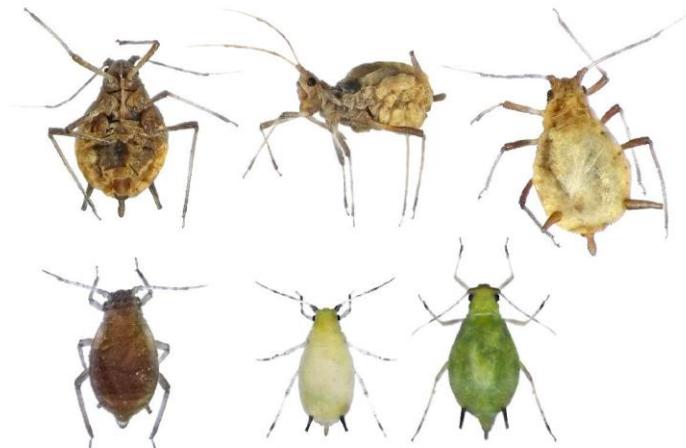
در طول فصل نموی گندم مورد حمله بسیاری از آفات قرار می‌گیرد که از آن جمله ملخ‌ها، قانغوزک برگ‌خوار، شپشک گندم، کفشک گندم، ترپس گندم، چرچرک‌ها، مورلشکری و غیره می‌باشد. شپشک گندم از جمله آفاتی است که در طول فصل نمویی، خسارات زیادی به گندم وارد می‌کند (رحیمی، ۱۳۹۴).

این آفت باعث از دست دادن شیرۀ برگ، ساقه و باعث زرد شدن یا سفید شدن برگ‌ها شده، خوشه‌ها خمیده و برگ‌ها چمלק گردیده و باعث انتقال امراض ویروسی به این نبات می‌گردد. طور تخمینی حدود ۱/۳ حصهٔ مجموع تولید گندم جهان توسط این شپشک‌ها از بین می‌رود (Shewry, 2015).

انواع شپشک‌ها

شپشک‌ها از جمله آفات هستند که اکثر محصولات زراعتی را مورد حمله قرار می‌دهند. آن‌ها حشرات کوچکی هستند که جسامت آن‌ها معمولاً کمتر از ۵ میلی متر بوده و از شیرۀ برگ‌ها، گل‌ها و گاهی از شاخه‌هایی که هنوز سبز هستند تغذیه می‌نمایند. تا امروز بیش از ۵۰۰۰ نوع شپشک شناسایی شده که در مناطق گرم و معتدل جهان یافت گردیده و تقریباً ۴۰۰ نوع آن خسارت‌زا می‌باشد. مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: شپشک‌های سبزیجات، انواع شپشک مرکبات (خاندن ستروس)، شپشک سویا، شپشک سیاه‌چای، شپشک لبلبو، انواع شپشک سیب، شپشک درختان میوه گوستی، شپشک پنبه، شپشک درختان کاج، شپشک گندم و شپشک‌های مومی می‌باشد و هر یک می‌تواند خسارات هنگفتی را به بار آورد (Hancock, 2004).

شپشک‌ها می‌تواند آفات جدی و متداوم در گل‌خانه و مزرعه باشند. کنترل آن‌ها به دلیل توانایی تولید مثل بالا در زمان کوتاه، تعداد تولید نسل آن در سال دشوار بوده و هم‌چنان می‌تواند به سرعت

شکل ۱: فرد کامل شپشک‌های گندم.

<https://www.greenlife.co.ke/aphids/>

منجر به مقاومت آن‌ها در برابر بسیاری از حشره کش‌ها گردد. موجودیت شپشک‌ها، پوست‌های ریخته شده سفید و عسلک آن‌ها می‌تواند کیفیت و کمیت محصولات را کاهش دهد. شپشک‌ها هم‌چنین می‌تواند بعضی از ویروس‌های نباتی را انتقال دهند (Piper, 2007). شپشک گندم، (*Schizaphis graminum* (Rondani)، بیش از ۱۵۰ سال است که به عنوان آفت اصلی دانه‌های کوچک شناخته شده است. حدود ۴۰ نوع شپشک در جنس *Schizaphis* شناخته شده و هفت نوع آن‌ها از آمریکای شمالی راپور داده شده است (Falahzadah, 2020).

انتشار

شپشک‌ها جغرافیایی جهانی دارند به این معنی که در اکثر مناطق جهان، به استثنای مناطق بسیار سرد، یافت می‌شوند. بیشتر شپشک‌ها بومی هستند (فقط در یک منطقه خاص یافت می‌شوند). آن‌ها رایج‌ترین انواع آفات بوده و بالاترین تنوع در مناطق معتدل شمالی را دارند. اگرچه شپشک‌ها در مناطق استوایی یافت می‌شوند، اما تنوع آن‌ها در این مناطق نسبتاً کم است (Blackman, 2000). شپشک گندم (*Schizaphis graminum*) آفت عمده فامیل گندمیان در سراسر جهان بوده و منطقه اصلی پیدایش شپشک گندم، ناحیه قفقاز و کشورهای آسیای میانه بوده و شپشک‌های متذکره در بیشتر کشورهای حوزه مدیترانه، افغانستان، ایران، تاجیکستان، شمال چین و بعضی از نقاط دیگر جهان وسیعاً انتشار دارد (Dransfield, 2023). انتشار شپشک گندم در تمام مناطق دنیا مورد بررسی قرار گرفته است. چندین نوع شپشک گندم از آرژنتاین و چیلی گزارش شده است. شپشک گندم اولین بار در تگزاس ایالات متحده آمریکا در سال ۱۹۸۶ کشف شد و اکنون در ایالات متحده آمریکا و کانادا گسترده است (Clua, 2004).

نباتات میزبان

نباتات میزبان ساقه سبز، شامل ۷۰ نوع نباتات فامیل نیزه برگ‌ها است. این شپشک برانواع از جنس‌های Agropyron (علف گندم)، Avena (یولان)، Bromus، Dactylis، Eleusine، Festuca، Hordeum (جو)، Lolium، Oryza (برنج)، Panicum، Paspalum، Poa، Sorghum (باجره)، Triticum (گندم) و Zea (جواری)، ارزن، یولاف، باجره و حمله می‌کنند (Michels, 1986).

خساره

Schizaphis graminum بعد از جوانه زدن تا مرحله پخته شدن دانه به نبات میزبان آسیب می‌رساند. آن‌ها در نباتات شروع به تغذیه می‌کنند و با مکیدن شیره از سطح زیرین برگ‌ها به محصول آسیب می‌رسانند. بزاق *Schizaphis graminum* دارای فعالیت آنزیمی است که دیواره‌های حجروی و کلوروپلاست‌ها را در نباتات حساس تجزیه می‌کند این امر به دلیل از دست دادن مواد مغذی و آب باعث ضعیف شدن نبات می‌شود. شپشک مذکور از برگ‌ها و ساقه‌ها تغذیه و تولید مثل می‌کند، اما بعضاً نقاط را در امتداد قسمت‌های وسطی سطح بالای برگ‌ها ترجیح می‌دهد. تغذیه ابتدا منجر به ایجاد یک لکه کوچک زرد رنگ کلوروتیک شده و در عرض ۲۴ ساعت توسط حلقه‌ای از انساج آغشته به آب احاطه می‌شود. لکه‌های بزرگ، زرد روشن‌تر و در عرض چند روز با سایر نقاط تغذیه یک‌جا می‌شوند. با پوشاندن لکه‌ها، قسمت اعظم وسطی سطح برگ نکروتیکی می‌شود. تغذیه در انتهای برگ‌ها منجر به برگ‌های نکروتیکی قهوه‌ای شده و حاشیه‌ها دارای نوارهای زرد روشن می‌باشد. برگ‌های آسیب دیده تفاوت آشکاری با رنگ سبز تیره نشان می‌دهند. برگ‌های بسیار آسیب دیده ریخته و نقاط آسیب دیده با از دست دادن شاخ و برگ از مرکز به سمت اطراف مزرعه انتشار می‌نمایند (Al-Mousawi, 1983). آسیب اولیه تغذیه ممکن است به صورت لکه‌های سرخ، زرد یا نارنجی که دارای نقاط نکروتیکی تیره در مرکز است ظاهر شود. با ادامه تغذیه، این‌ها به زودی به لکه‌های بزرگ‌تر تبدیل می‌شوند. در نهایت، تمام برگ پژمرده و می‌میرند. این آفت موقع تشکیل خوشه از برگ به خوشه انتقال نموده و از شیرۀ دانه تغذیه نموده و سبب پوچ شدن دانه‌ها می‌گردد. تراکم شپشک گندم می‌تواند بته‌های جوان را از بین ببرد، باعث شود تا نباتات پنجه‌های بارور کمتری داشته باشند و جوانه زنی، تشکیل دانه و کیفیت دانه‌ها را کاهش دهد. *Schizaphis graminum* مانند سایر شپشک‌ها عسلک تولید می‌کند. در رطوبت زیاد، قارچ‌های سیاه (دوده‌ای) می‌تواند روی عسلک رشد کند. این قارچ‌ها مستقیماً به نبات آسیب نمی‌رساند، اما مانع رسیدن نورخورشید به برگ‌های آلوده گردیده و می‌تواند دانه‌های در حال رشد را تغییر رنگ دهد (Peter, 2022). *Schizaphis graminum* ناقل چندین ویروس نباتی از جمله زردی قد کوتاه جو، موزاییک نیشکر، موزاییک گندم و موزاییک قد پستی جواری است (Ingram, 1938). (Murphy, 1959).

شکل ۲- خساره شپشک گندم بالای ساقه و برگ.

<https://www.mdpi.com/2073-4395/12/12/3175>

مشخصات

فرد کامل، جسامت کوچک (۱,۳ - ۲,۱ میلی متر) و شکل بیضوی طویل دارد. سر و قسمت اول سینه، سبز کم رنگ، شکم سبز روشن تا متوسط است. یک نوار سبز تیره تر در وسط سطح بالای شکم بیشتر در نوزادهای سن آخر و بالغ ها قابل مشاهده است. شاخک ها به طور یکنواخت تاریک هستند و طول آن ها در حدود دوسوم طول بدن می باشد. کارنیکل ها رنگ روشن با نوک های کمی بزرگتر و تیره هستند. چشم ها، سرخ رنگ است. افراد بالدار کمی بزرگتر با سر قهوه ای متمایل به زرد و در عقب سینه، برآمدگی های سیاه رنگ دیده می شود. شپشک های بالدار با افزایش جمعیت، علائم خساره را بیشتر می سازند (Rondani, 1852). شپشک های نباتی با داشتن پنجه های دو مفصلی یکجوره کارنیکل در صفحه پشت شکم از سایر حشرات تفکیک می شوند. شپشک ها دارای قدرت تکثر بالا می باشند و جمعیت خود را به سرعت افزایش داده و ضمن تشکیل کالونی های پر جمعیت منجر به خسارات مستقیم از طریق تغذیه می شود (خواجه پور، ۱۳۹۲).

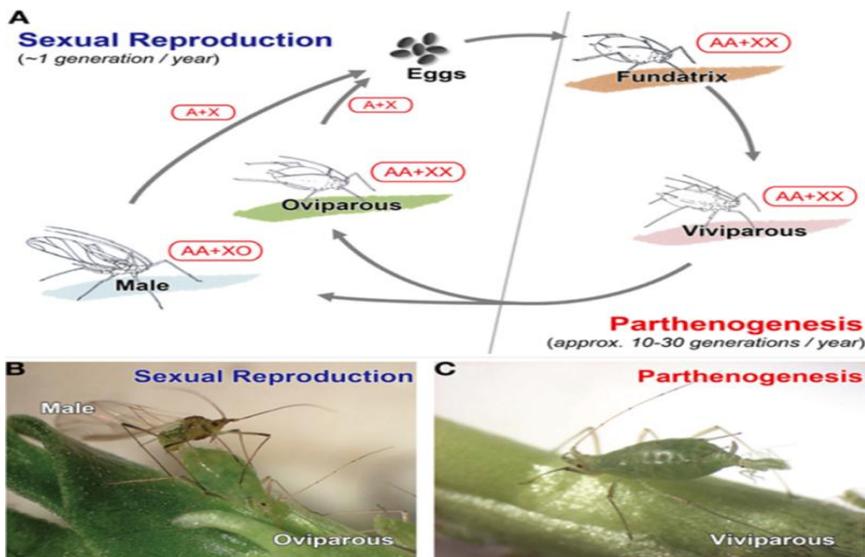

شکل ۴- مشخصات فرد کامل شپشک سبز گندم

https://influentialpoints.com/Gallery/Schizaphis_aphids.htm

دوران حیات

Schizaphis graminum بدون جفت‌گیری (بکرزا) در آب و هوای گرم یا معتدل تولید مثل می‌کند. مونث‌ها با مذکرهای بالدار در مناطقی با زمستان‌های سرد در آخرین نسل جفت‌گیری نموده و تخم‌گذاری می‌نمایند. زمستان‌گذرانی‌شان به شکل تخم در مکان‌های محفوظ صورت می‌گیرد. در بهار با مساعد شدن هوا فرد مؤسس که همه مونث هستند از تخم خارج گردیده و در نسل‌های بعدی الی سرد شدن هوا نوزادها به طور مستقیم از فرد مونث تولید می‌شوند. شپشک گندم در حرارت ۶۰ - ۸۰ درجه فارنهایت طی ۷ - ۹ روز از سه سن مستقیماً به مرحله بالغ (یعنی بدون مرحله شفیره) عبور می‌کند. شپشک‌های بالغ روزانه یک تا پنج نوزاد را تولید می‌کنند. هر شپشک مونث در طول دوره زندگی حدود ۵۰ - ۶۰ نوزاد را بوجود می‌آورد. در نواحی سرد در خزان افراد مذکر و مونث ظاهر شده و پس از جفت‌گیری، تخم‌های سبز رنگ، خود را روی گندم یا علف‌های هرزه گندمیان قرار می‌دهند. این تخم‌ها تدریجاً سیاه رنگ شده و تا بهار سال بعد به همین صورت باقی می‌مانند و در مناطق گرم که زمستان معتدل دارد. تولید مثل شپشک‌ها بدون وقفه صورت گرفته و سالانه تا ۲۵ نسل را تولید می‌کنند (Nuessly, 2004).

شکل ۵- دوران حیات جنسی و غیرجنسی شپشک‌ها.

<https://www.researchgate.net/figure/Typical-annual-life-cycle-of-aphids-A-Schematic-diagram-of-a-typical>

روش‌های کنترل

کنترل زراعتی

کشت گندم زودرس نسبت به کشت گندم دیررس می‌تواند در کنترل شپشک گندم موثر باشد زیرا گندمی که زود کشت می‌شود کمتر مورد حمله قرار می‌گیرد هم‌چنان گندم در خاکی که از بقایای محصولات عاری باشد کمتر مورد حمله شپشک گندم قرار می‌گیرد. تاریخ کشت بالای طغیانی شدن شپشک گندم تاثیر گذار بوده و چنین نباتات کمتر مورد حمله این آفت قرار می‌گیرد (Royer, 2015).

کنترل میخانیکی

از زمان شروع نموی گندم تله‌گذاری برای شپشک‌های بالدار به طور منظم صورت گرفته و جمع آوری می‌شوند که یک نوع کنترل جمعیت شپشک‌ها به حساب می‌آید و اکنون هم در بسیاری از کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد و اکثریت جمعیت شپشک‌ها را با استفاده از این روش از بین می‌برند (Halbert, 2003). آزمایش‌های راجع به مدیریت سازگار با محیط زیست در مزارع آزمایشی موسسه تحقیقاتی مناطق خشک (ایکاردا) انجام شده و در این آزمایش از تله‌های چسبنده زرد استفاده

گردیده و از ۴ تله استفاده شده و در هر تله به تعداد ۸۴۸,۰۷ شپشک گندم گیر کرده و کاهش جمعیت ۷۱,۹۳٪ را نشان داده است (Appl, 2023).

کنترل فیزیکی

حرارت از جمله شاخص‌هایی است که می‌تواند در کنترل شپشک گندم موثر باشد و جمعیت آن‌ها را کاهش دهد. حرارت طولانی مدت بیش از ۸۵ درجه فارنهایت تاثیر منفی بر تولید مثل و بقای شپشک دارد و می‌تواند آن‌ها را کنترل و در کنار کنترل بیولوژیکی استفاده از دشمنان طبیعی جمعیت آن‌ها را در یک مزرعه نابود ساخته و کاهش دهد (Halbert, 2003). شپشک گندم به عنوان آفت اصلی دانه‌ها به ویژه گندم در سراسر جهان شناخته شده است در این مطالعه، اثر وراثتی جدید گندم برای مناطق سرد بر ویژگی‌های بیولوژیکی شپشک گندم در گلخانه با حرارت 25 ± 2 درجه سانتی‌گرید، رطوبت نسبی ۱۰ الی ۵۵ فیصد و دوره نوری L:D ۱۶/۸ ساعت بررسی و مثبت ارزیابی گردیده است (Royer, 2015). در مورد کنترل شپشک گندم با استفاده از حرارت در شرایط لابراتواری مطالعات صورت گرفته هفت درجه حرارت ثابت را مورد مطالعه قرار دادند که عبارت از: ۱۰، ۱۵، ۱۹، ۲۲، ۲۶، ۳۱ و ۳۳ درجه سانتی‌گرید و دوره نوری L:D ۱۶:۸ رشد به طور قابل توجهی از ۳۲ روز به ۶ روز کاهش یافت زیرا حرارت از ۱۰ به ۲۶ درجه سانتی‌گرید افزایش یافته و در حرارت ۳۳ درجه سانتی‌گرید شپشک گندم رشد ننموده است. از این رو حرارت بالا و طولانی می‌تواند جمعیت شپشک گندم را کنترل نماید (Rondani, 1852).

کنترل بیولوژیکی

شپشک گندم آفت عمده محصولات گندم است که توسط دشمنان طبیعی زیادی کنترل گردیده که یکی از دشمنان طبیعی آن فالینک *Coccinella septempunctata* می‌باشد. فالینک متذکره شکارچی طبیعی بوده و به خوبی در کنترل شپشک گندم در مزرعه عمل کرده و جمعیت آن‌ها را کاهش می‌دهد (Ingram, 1938). سونیل جوشی و همکاران مقالات مختلفی را در باره کنترل شپشک گندم بررسی نمودند و در نهایت کنترل بیولوژیکی را منحصبت بهترین روش پیشنهاد و توصیه کرده و سایر روش‌های کنترل بیولوژیکی را نیز بررسی و در باره نحوه دشمنان طبیعی، پرازئوئید و شکارچیان شپشک‌ها مخصوصاً شپشک گندم مطالعه نمودند (Appl, 2023). شپشک گندم دشمنان طبیعی زیادی داشته که مهم‌ترین آن‌ها عبارت از:

Neuroptera: *Coccinella septempunctata* , *Hippodamia Convergens*

Lysiphlebus testaceipus, Diptera: *Syrphidae*, *Chrysopidae* می‌باشد. این حشرات هر کدام به نوبه خود توانستند جمعیت شپشک گندم را کنترل نمایند و تراکم جمعیت آن‌ها را کاهش دهند (Murphy, 1959) استفاده قارچ‌ها در مبارزه با این آفت یک استراتژی فوق العاده موثر جهت کاهش استفاده از حشره‌کش‌های معمولی می‌باشد. قارچ‌ها می‌توانند بر خصوصیات دوران حیات حشره چون: بقا، رشد، باروری و فعالیت تغذیه، تأثیر گذار باشند (Halbert, 2003).

کنترل کیمیاوی

استفاده از آفت‌کش‌ها جهت کنترل شپشک سبز گندم (*Schizaphis graminum*) نه تنها جمعیت آفت بلکه دشمنان طبیعی آنرا نیز متضرر خواهد ساخت. اثرات حاد و مزمن حشره‌کش‌های که توسط بلال عطا و همکارانش استفاده گردید: کانفیدور، کلوتیانیدین و سولفوکسافلور (Sulfoxaflor) می‌باشد. حشره‌کش‌های متذکره تأثیر منفی بر فعالیت‌های بیولوژیکی شپشک گندم دارد (Michels, ۱۹۸۶). قمر زیب و همکارانش در سال ۲۰۱۶م بخاطر کنترل شپشک گندم از آفت‌کش‌های تیامتوکسام، کانفیدور و استامپیراید که از گروه کیمیاوی نیکوتینائیدها هستند منحنی حشره‌های سیستمیک در برابر آفات مکنده از جمله شپشک‌ها استفاده نمودند که تأثیر قابل ملاحظه بالای کنترل تراکم جمعیت شپشک‌ها دارد. حشره‌کش استامپیراید همراه با کانفیدور که در مزرعه استفاده شده بودند ۹۹ درصد تلفات داشته است (Blackman, ۲۰۰۰). حشره‌کش‌های چون کلوروپایریفوس نیز در کنترل جمعیت شپشک گندم موثر می‌باشد این حشره‌کش تأثیر ناچیز در آسیب رساندن به دشمنان طبیعی داشته و در کنترل حشره شپشک سبز گندم به مقدار ۱ لیتر فی هکتار توصیه می‌شود (Royer, 2015).

احمد و همکارانش مخلوط کانفیدور و تبوکونازول را طی ۳ فصل رشد متوالی جهت کنترل شپشک گندم، مورد ارزیابی قرار دادند. کانفیدور به طور موثر شپشک سبز گندم را که به مدت ۶ الی ۸ هفته پس از کشت متضرر ساخته بود کنترل نمود. این مخلوط خطرات کمتری را بالای محیط زیست داشته است (Michels, ۱۹۸۶). محمد عدنان و همکارانش ۳ نوع حشره‌کش‌های عضوی مصنوعی را در دوزهای توصیه شده یعنی پرومتروزین WG50 به مقدار ۲۰۰ گرام فی هکتار و کانفیدور ۲۰ SL در ۶۲۵ میلی لیتر فی هکتار و لامبدا سایهلوترین EC25.۶۲۵ میلی لیتر فی هکتار را در برابر شپشک گندم استفاده نمودند و کانفیدور ۲۰ SL موثرترین حشره‌کش با حداقل آلودگی ۱/۲۵

پوهندوی عبدالقهار قرلق

شپشک در هر بته و حداکثر تلفات ۹۷/۱۳ فیصد ۱۴ روز پس از کاربرد به ملاحظه رسید. از مطالعه حاضر می‌توان نتیجه گرفت که حشره‌کش‌های عضوی مصنوعی را می‌توان برای مدیریت جمعیت شپشک گندم زیر آستانه اقتصادی ادغام کرد (Appl, 2023). در بررسی که طی سال ۱۳۹۳ در تحقیقات زراعتی مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی خراسان در ایران انجام شد از عصاره تنباکو که خاصیت حشره‌کشی دارد استفاده گردیده و نتایج نشان داد که عصاره ۳ فیصد تنباکو همراه با مایع ظرف شویی دو در هزار از خاصیت شپشک‌کشی مطلوبی برخوردار بوده و به عنوان ادویه مصونتر انتخاب گردیده است (Halbert, ۲۰۰۳).

نتیجه‌گیری و سفارشات

گندم مانند سایر نباتات مورد حمله آفات و امراض مختلف قرار می‌گیرند. حشراتی که دارای دهن مکنده اند علاوه بر تغذیه از شیره نبات، مواد زهری را ترشح نموده که سبب ایجاد امراض نباتی گردیده از رشد نبات کاسته و موجب خسارات سنگین می‌گردند. شپشک گندم که از شیره نبات گندم تغذیه می‌نماید موجب از دست دادن عملکرد قابل توجهی شیره از برگ، ساقه و باعث زرد شدن یا سفید شدن برگ‌ها شده، خوشه‌ها خمیده شده و برگ‌ها تاب خورده و اکثراً باعث مرگ نبات می‌گردند. روی همین اصل تحقیقات متعددی در رابطه به کنترل شپشک گندم صورت گرفته که با استفاده از روش‌های مختلف کنترولی توانستند تراکم جمعیت شپشک گندم را تا حدی کاهش دهند. با در نظر داشت تحقیقات مختلف که در زمینه استفاده از آفت‌کش‌های مختلف کیمیاوی بالای شپشک گندم صورت گرفته پیشنهادات و سفارشات ذیل ارائه می‌گردد:

- از استعمال خودسرانه ادویه ضد آفات که باعث آلوده‌گی محیط و زهری شدن نباتات می‌گردد، جداً خودداری گردد و صرف ادویه انتخابی جهت کاهش جمعیت آفت به کار رود.
- از روش مدیریت تلفیقی (IPM) نیز می‌توان استفاده نمود. به این مفهوم که یکی از طرق (میخانیکی، زراعتی و بیولوژیکی) طور مختلط با روش کیمیاوی استفاده گردد.
- نتایج به دست آمده از تحقیق هذا با مسوولین وزارت زراعت، آبیاری و مالداری شریک گردد تا از طریق بخش ترویج، ادویه مناسب که در کاهش جمعیت شپشک گندم نقش عمده دارد، جهت تطبیق به آگاهی دهاقین رسانده شود.
- تحقیقات انجام شده مطالعات ابتدایی بوده و ایجاب می‌نماید که مطالعات بیشتری در زمینه صورت گیرد، مخصوصاً مبارزه بیولوژیکی (استفاده از پرازیت‌ها، پرازیتوئیدها و شکاری‌ها).

منابع

بانک اطلاعاتی آمریت عمومی حفاظة نباتات و قرنطین ولایت هرات. (۱۳۹۱).
خواجه پور، محمد رضا. (۱۳۹۲). اصول و مبانی زراعت. انتشارات جهاد دانشگاهی واحد صنعتی
اصفهان.

مرتضی اسماعیلی، پروانه فرد آزمایشی، اسدالله میر کریمی. (۱۳۹۰). حشره‌شناسی کشاورزی. تهران
دانشگاه تهران موسسه انتشارات.

Al-Mousawi AH, Richardson PE, Burton RL. 1983. *Ultrastructural studies on green Aphid (Hemiptera: Aphididae) feeding damage to susceptible and resistant wheat cultivars*. Annals of the Entomological Society America 71: 964-971.

Blackman, RL., Eastop, VF. (2000). *Aphids on the World's Crops, An Identification and Information Guide*. 2nd Edition. John Wiley & Sons Ltd England.

Clua, A, A., Castro, A, M., Ramos, S, G., Giménez, D, O., Vasicek, A., Chidichimo, H, O., AFG Dixon, A, F, G. (2004). *The biological characteristics and distribution of the green Aphid, Schizaphis graminum, and Russian wheat aphid, Diuraphis noxia (Hemiptera: Aphididae), in Argentina and Chile*. European Journal of Entomology; vol. 101, no. 1.

Falahzadah, M, H., Karimi, J and Randy, G. (2020). *Biological Control Chances and limitation withing integrated pest management in Afghanistan*. Egyptian Journal of Biological Pest Control 21(2).

Gerald, J, M, JR and James, M. (2008). *Corn leaf aphid, Rhopalosiphum maidis (Hemiptera: Aphididae), is a key to greenbug, Schizaphis graminum (Hemiptera: Aphididae), biological control in grain sorghum, Sorghum bicolor*. Eur. J. Entomol. 105: 513-520.

Halbert, S, E, Nuessly, G, S. (2003). *Species composition of Florida aphid fauna. In Aphids in a New Millenium. Proceedings VIth International Symposium on Aphids*. INRA Editions, Paris, France.

Hancock, James, f. (2004). *plant Evolution and the origin of crop species*. CABI publishing

- Ingram JW, Summers EM. (1938). *Transmission of sugarcane mosaic by the greenbug (Toxoptera graminum Rond.)*. Journal of Agricultural Research 56: 537-540.
- Luiz, F, H, Z and David, M. (2023). *Four new species of aphids (Hemiptera: Sternorrhynch: Aphididae) for the Hungarian fauna*. Ecologica Montenegrina 63:96-104.
- Michels Jr GJ. (1986). *Graminaceous North American host plants of the greenbug with notes on biotypes*. Southwestern Entomologist 11: 55-66.
- Murphy HC. (1959). *The epidemic of barley yellow dwarf on oats in 1959*. Introduction. Plant Disease Reporter Supplement 262: 316.
- Nuessly GS, Nagata RT, Beiriger RL, Scully BT, Halbert S. (2004). *Aphid Damaging Seashore Paspalum*. Florida Turf Digest Jan/Feb: 24.
- Peter, A, Edde. (2022). *Field Crop Arthropod Pests of Economic Importance*.
- Piper, Ross (2007). *Extraordinary Animals: An Encyclopedia of Curious and Unusual Animals*. Greenwood Press. pp. 6-9. ISBN 978-0-313-33922-6.
- Rondani, C. (1852). *Aphis graminum* n. sp. Nuove Ann. Sci. Nat. Bologna. 6: 9-11.
- Royer, T, A., Bonnie, B, P., Norman, C. E., Kristopher, L, G. (2015). *Biology, Ecology, and management in wheat and sorghum*. Journal of Integrated Pest Management, Volume 6, 1.
- Shewry. P, R. & Hey, S, J. (2015). *Food and Energy Security*. (3):178-202.

نقش کاکائو در بازسازی حافظه و ارتقاء یادگیری در مدل‌های موش مبتلا به آلزایمر

پوهنمل عبیدالله یوسفزی^{۱*}، پوهنمل دکتور عزیزالرحمن جلال^۲، نامزد پوهنیار رحیم ابراهیمی^۳،

پوهنمل دکتور عبدالحسیب آزرخش^۴

۳.۲.۱. دیپارتمنت بیولوژی، پوهنخی تعلیم و تربیه، پوهنتون البیرونی

۴. دیپارتمنت داخله، پوهنخی طب، پوهنتون البیرونی

* نویسنده مسئول- ایمیل: usefzay@gmail.com

چکیده

بیماری آلزایمر یکی از بیماری‌های شایع زوال عقل است که باعث کاهش حافظه و یادگیری می‌شود. این بیماری با تجمع ماده‌ای به نام بتا آمیلوئید در مغز آغاز می‌شود که باعث آسیب به حجرات عصبی می‌شود. کاکائوی تلخ که منبع غنی فلاونوئیدهای آنتی‌اکسیدانی مانند اپی‌کاتچین است، می‌تواند به محافظت از مغز و عمل‌کرد شناختی کمک کند. در این تحقیق، ۳۵ موش به پنج گروه تقسیم شدند. گروه کنترل سالم فقط محلول سالین، گروه کنترل مثبت کاکائو به میزان ۵۰۰ میلی‌گرام بر کیلوگرام به صورت خوراکی مصرف کردند، گروه آلزایمر محلول بتا آمیلوئید به صورت تزریق داخل بطنی و سپس محلول سالین خوراکی دریافت نمودند، گروه پیش‌گیری ابتدا کاکائو خوراکی و سپس بتا آمیلوئید تزریق شد و گروهی درمان ابتدا بتا آمیلوئید تزریق و سپس کاکائوی خوراکی را مدت ۶۰ روز دریافت کردند. برای بررسی تأثیرات، شکل‌پذیری ساینپسی، بهبود حافظه و یادگیری با آزمایش‌های رفتاری شامل تشخیص شی جدید، ماز آبی ارزیابی شدند. نتایج نشان داد که تزریق بتا آمیلوئید باعث کاهش حافظه و یادگیری می‌شود. در مقابل، مصرف کاکائو توانست این مشکلات را کاهش دهد و عمل‌کرد شناختی و رفتاری موش‌ها را بهبود بخشد. کاکائو چون آنتی‌اکسیدان دارد، می‌تواند از حجرات مغز محافظت کند. این تحقیق نشان می‌دهد که کاکائو می‌تواند به عنوان یک ماده طبیعی موثر در پیش‌گیری و درمان مشکلات حافظه و یادگیری ناشی از بیماری آلزایمر مورد استفاده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: بیماری آلزایمر، کاکائو، حافظه، یادگیری، موش

The Role of Cocoa in Memory Restoration and Learning Enhancement in Alzheimer's Rat Models

Seneir Teaching Assistant Obaidullah Usefzay^{1*} Seneir Teaching Assistant Dr. Azizilrahman Jalal², Teaching Assistant Rahim Ebrahimi³, Seneir Teaching Assistant Dr. Abdul Hassib Azaraksh

1.2.3. Biology Department, Faculty of Education, Alberoni University

4. Department of Internal Medicine, of Faculty Medicine, Alberoni University

* Corresponding Author Email: usefzay@gmail.com.

Abstract

Alzheimer's disease is one of the most common forms of dementia, leading to memory loss and impaired learning. The disease begins with the accumulation of a substance called beta-amyloid in the brain, which damages nerve cells. Dark cocoa, a rich source of antioxidant flavonoids like epicatechin, may help protect the brain and support cognitive function. In this study, 35 mice were divided into five groups. The healthy control group received only saline solution. The positive control group consumed cocoa orally at 500 mg/kg. The Alzheimer's group received intraventricular beta-amyloid injections followed by oral saline. The prevention group first received oral cocoa and then beta-amyloid injections. The treatment group first received beta-amyloid injections and then oral cocoa for 60 days. To assess the effects, synaptic plasticity, memory, and learning were evaluated using behavioral tests, including novel object recognition and the Morris water maze. The results showed that beta-amyloid injections impaired memory and learning, while cocoa consumption mitigated these deficits and improved cognitive and behavioral performance. Due to its antioxidant properties, cocoa may protect brain cells. This study suggests that cocoa could serve as a natural and effective agent in preventing and treating memory and learning impairments caused by Alzheimer's disease.

Keywords: Alzheimer's disease, cocoa, memory and learning, Rat

مقدمه

بیماری آلزایمر^۱ (AD) یکی از بیماری‌های رایج ضعف حافظه است که در سنین بالا کم‌کم باعث فراموشی و از دست دادن قدرت حافظه می‌شود (Butterfiel and Halliwell, 2019). از نظر بیولوژیکی و کلینیکی، در مراحل اولیه، بیماران عمدتاً دچار اختلال در حافظه کوتاه‌مدت می‌شوند و به مرور زمان علائمی مانند سردرگمی، اختلال در عمل‌کرد روزمره و تغییرات رفتاری در آن‌ها مشاهده می‌شود (Bekris *et al.*, 2010). تحقیقات نشان می‌دهد که روند پتافزیولوژی این بیماری سال‌ها پیش از ظهور علائم کلینیکی آغاز می‌شود و این دوره پیش‌کلینیکی فرصت مناسبی برای مداخلات درمانی فراهم می‌آورد (Sperling *et al.*, 2011). تجمع غیر طبیعی بتا‌آمیلوئید^۲ ($A\beta$) یا همان پروتئین کوچک است که از تجزیه پروتئین بزرگ (آمیلوئید) به وجود می‌آید که در مغز باعث آسیب نیورون‌ها، اختلال در ارتباطات عصبی و نهایتاً مرگ حجرات عصبی می‌شوند. این تجمع معمولاً ۱۵ تا ۲۰ سال قبل از بروز علائم کلینیکی رخ می‌دهد (Panza and Imbimbo, 2019). بتا‌آمیلوئید نقش مهمی در افزایش اس‌ترس اکسیداتیو دارد و نه تنها می‌تواند اس‌ترس اکسیداتیو را القا کند، بلکه تولید آن در نتیجه اس‌ترس اکسیداتیو نیز افزایش می‌یابد (Chauhan and Chauhan, 2019). اس‌ترس اکسیداتیو یک عامل مهم آسیب‌شناسی در بیماری‌های عصبی از جمله بیماری آلزایمر است که طی آن، تولید غیر طبیعی گونه‌های اکسیجن فعال^۳ (ROS) که ناشی از اختلال عمل‌کرد مایتوکاندریا است، می‌تواند منجر به مرگ حجرات عصبی شود (Kwon *et al.*, 2016)؛ بنابراین حجراتی دارای شبکه‌های آنتی‌اکسیدانی هستند که می‌توانند مقدار اضافی گونه‌های اکسیجن فعال را پاک‌سازی کنند (Poljsak and Milisav, 2013). سیستم‌های آنتی‌اکسیدانی حجرات به طور طبیعی قادر به مقابله با این آسیب‌ها هستند، اما در بیماری آلزایمر این تعادل به هم می‌خورد. استفاده از آنتی‌اکسیدان‌ها به عنوان درمان‌های کمکی می‌تواند به کاهش اس‌ترس اکسیداتیو، التهاب و زوال عصبی کمک کند و در بهبود علائم بیماری مؤثر باشد (Bhatti *et al.*, 2016). از لحاظ جنتیکی، جهش حداقل چهار جین در بیماری آلزایمر دخالت دارند که عبارت‌اند از: جین پروتئین پیش‌ساز آمیلوئید (APP)^۴؛

^۱Alzheimer's disease

^۲Amyloid beta

^۳Reactive oxygen species

^۴Amyloid Precursor Protein

جین آپولیپوپروتئین E (ApoE) که نوعی گلیکوپروتئین بوده و در انتقال کلسترول و متابولیزم لیپوپروتئین دخالت دارد و به طور طبیعی در الیگودندروسایته‌ها، استروسایته‌ها و مایکروگلیاهای مغز دیده می‌شود؛ جین پروتئین پرسینیلین یک (PESN1)^۱ و پرسینیلین دو (PESN2) که در غشاهای حجرات از جمله پوشش هسته، شبکه اندوپلازمی و دستگاه گلجی وجود دارند (Shea *et al.*, 2016). بیماری آلزایمر به دو نوع پراکنده (SAD)^۲ (این نوع الزایمر به طور پراکنده و بدون علت جنتیکی خاص یا پیشینه خانوادگی مشخص بروز می‌کند) و خانوادگی (FAD)^۳ تقسیم می‌شود. بیش‌تر انواع بیماری آلزایمر به صورت پراکنده بوده و نوع خانوادگی آن که اتوزومی غالب نیز است کم‌تر از ۱٪ موارد آلزایمر را تشکیل می‌دهد و معمولاً قبل از سن ۶۵ سالگی در افراد با سابقه خانوادگی مثبت، حداقل در سه نسل، مشاهده می‌شود. تقریباً ۵۰٪ افراد مبتلا به آلزایمر پراکنده، دارای جهش جینی می‌باشند. جهش جینی سبب افزایش تولید بتا آمیلوئید می‌شود. تغییرات نشانگرهای بیولوژیکی در بسیاری از موارد در هر دو نوع آلزایمر شبیه یکدیگر می‌باشند (Lista *et al.*, 2015). فرضیه آمیلوئید بیان می‌کند که رسوب بتا آمیلوئید در مغز، ضایعه آسیب‌رسان مرکزی را در بیماری آلزایمر تشکیل می‌دهد. این فرضیه زوال عقل را به مرگ عصبی ناشی از سمی بودن فایبرهای آمیلوئید نامحلول نسبت می‌دهد (Giacobini, 2013). مرگ حجرات مغز به اثر پروتئین بتا آمیلوئید باعث ایجاد التهاب می‌کند. وقتی بتا آمیلوئید به صورت بلاک در مغز جمع شود، در این صورت حجرات دفاعی مغز به نام مایکرو گلیا فعال می‌شوند. و حجرات نام‌برده موادی را از خود افراز می‌کنند که باعث التهاب و آسیب زیاد به حجرات عصبی (نیورون‌ها) می‌شود.

حافظه و یادگیری

در عمل حافظه اطلاعات کسب‌شده به رمز درآمده، ذخیره‌شده و در نهایت بازخوانی می‌شوند ولی طی عمل یادگیری، تجربه‌ها سبب توسعه و اصلاح حافظه و از این رو باعث تغییر در رفتار می‌شود؛ فعالیت‌های پیچیده‌ای در عمل یادگیری و حافظه نقش دارند که بالاخره منجر به تغییرات بیوکیمیای، مورفولوژی و فزیولوژیکی در سطح سیناپسی و شبکه‌های عصبی می‌گردد.

^۰Apolipoprotein E

^۱Presenilin

^۲Sporadic Alzheimer's disease

^۳Familial Alzheimer's disease

حافظه به انواع بیانی^۹ و غیر بیانی^{۱۰} تقسیم می‌شود. حافظه بیانی یا اخباری^{۱۱} با هوشیاری یا حداقل آگاهی مرتبط است و برای شناخت واقعی در مورد مردم، مکان‌ها و اشیا است و به هیپوکمپ و سایر بخش‌های میانی لوب‌های گیجگاهی مغز برای نگه‌داری آن وابسته است. حافظه بیانی به حافظه معنایی^{۱۲} که برای واقعیت‌ها برای وقایع است، تقسیم می‌شود. حافظه غیر بیانی یا غیر اخباری با هوشیاری سروکار ندارد و برای آموزش حرکات انعکاسی یا مهارت‌های ادراکی اهمیت (Ghadiri *et al.*, 2014).

آنزایمر و آنتی‌اکسیدان‌ها

آنتی‌اکسیدان مالیکولی است که می‌تواند اکسیدیشن سایر مالیکول‌ها را مهار کند؛ به بیان دیگر باعث تأخیر، جلوگیری یا از بین بردن آسیب اکسیداتیو به یک مالیکول هدف می‌شود. آنتی‌اکسیدان‌ها با کاهش اثرات مخرب ROS بسیاری از وقایع منجر به حشرات پیر را به تأخیر می‌اندازند. بنابر این قبل از تجویز آنتی‌اکسیدان‌های مکمل، نیاز به تعیین دقیق میزان اس‌ترس اکسیداتیو در افراد وجود دارد (Bhatti *et al.*, 2016). بیش‌ترین مقدار آنتی‌اکسیدان‌های طبیعی از میوه‌ها، سبزی‌ها، ادویه‌ها، غلات و نباتات مانند جینسینگ، جینکو، اکلیل کوهی، چای سبز، انگور، زنجبیل و سیر به وجود می‌آیند (Lotito and Frei, 2006).

چاکلیت تلخ

چاکلیت تلخ یا کاکائو (DC)، غذایی با منشأ نباتی، تهیه‌شده از درخت کاکائو است (Engler *et al.*, 2004). کاکائو منبع غنی از پروتئین (۱۵-۲۰٪)، کاربوهایدریت (۱۵٪)، فایبر (۲۶-۴۰٪)، لیپید (۱۰-۲۴٪) و هم‌چنان مواد معدنی (Mg, K, Ca)، ویتامین‌ها (E, B, A) و کافئین است. تثبورومین و کافئین کاکائو می‌توانند به میزان قابل توجهی سطح انرژی فرد را افزایش دهند. دانه کاکائو سرشار از نوع آنتی‌اکسیدان به نام فلاونوئید است. دانه کاکائو (شکل ۱) هم‌چنان شامل پلی‌فنول‌های کلواامید^{۱۳} و

^۹Explicit memory

^{۱۰}Implicit memory

^{۱۱}Declarative memory

^{۱۲}Semantic memory

^{۱۳}Dark chocolate

^{۱۴}Theobroma cacao

^{۱۵}Clovamide

آنتوسیانین آست. اپی کاتچین و کاتچین آنتی اکسیدان های خاص چاکلیت تلخ هستند که شبیه آن در چای و انگور وجود دارد (Noori *et al*, 2009).

شکل ۱: تصویر دانه کاکائو بومی آمریکای جنوبی است و در بسیاری از کشورها که دارای آب و هوای گرم سیری هستند، مانند اندونزی و نیجریه کشت می شود (McHale, 2020).

خواص و کاربرد چاکلیت تلخ کاکائو

مطالعات نشان داده است که چاکلیت تلخ با افزایش فراهمی بیولوژی نیتریک اکسید باعث گشادشدن و بهبود عملکرد عروق کرونر می شود که با افزایش غلظت اپی کاتچین و کاهش سطح اس ترس اکسیداتیو در سیروم خون همراه است (Flammer *et al*, 2007). چاکلیت تلخ غنی از فلاونول با افزایش حساسیت به انسولین و بهبود عملکرد حجرات بتا پانکراس، باعث کاهش فشارخون، افزایش اتساع عروق وابسته به جریان در بیماران قلب و عروق با فشارخون بالا می شود. هم چنان بعد از محرومیت از خواب، اختلال عروق را خنثی کرده و عملکرد حافظه کاری را ترمیم می کند. فلاونوئیدهای که در کاکائو وجود دارد، جریان خون را بهتر، فشار خون را کاهش و همچنان باعث تقویت حافظه و فکر کردن می شود (Grassi *et al*, 2016). مصرف سه روزه چاکلیت تلخ ممکن است وضعیت اضطراب، افسردگی و اس ترس را در بین پرستاران کارآموز کاهش دهد و نقش برجسته ای در بهبود احساسات و خلق و خوی داشته باشد. چاکلیت تلخ غنی از فلاونول، با افزایش بیان رِنا ی پیک سایتوکین ضد التهابی و هم چنان کاهش پاسخ به اس ترس التهابی داخل حجروی، اثرات ضد التهابی دارد. در میان اقدامات دیگر، اثبات شده است که فلاوانول های کاکائو با افزایش جذب گلوکوز از

پوهنمل عبيدالله يوسفزی

طریق افزایش انتقال گلوکوز، سبب سرکوب تولید گلوکوز یا بهبود متابولیسم چربی می شوند (Kuebler *et al*, 2016).

روش کار

این تحقیق به شکل عملی تحقیق-لابراتواری صورت گرفته، هم چنان معلومات از مقالات مرتبط به موضوع از پایگاههای اطلاعاتی مانند:

PubMed Central (PMC), Science Open, BioRxiv, Google Scholar, Irandoc و غیره استفاده شده است.

جراحی موش الزایمری

در این تحقیق، برای انجام جراحی موشها با تزریق درون صفاقی توسط کتامین ۱۰۰ میلی گرام بر کیلوگرام و گزیزیلزین ۱۰ میلی گرام بر کیلوگرام بی هوش شدند. سپس در دستگاه استریوتاکسی قرار گرفتند و با تثبیت سر، جراحی آغاز شد. پس از برش سطح جمجمه، مختصات بطن راست بر اساس اطلس پاکسینوس و واتسون تعیین شد. سوراخی در جمجمه ایجاد شده و ۵ میکرولیتر بتا آمیلوئید به آرامی طی ۲۰ دقیقه در بطن راست تزریق شد. پس از اتمام تزریق، پوست بخیه زده شد، زخم با آموکسی سیلین ضد عفونی گردید و حیوانات تا بهبودی در قفس های جداگانه نگهداری شدند.

شکل ۲: نقاط برگما (نقطه تقاطع درز تاجی و سهمی) و لامبدا (نقطه ای در دوسوم خلفی مثلث ایجاد شده از تقاطع درز سهمی)

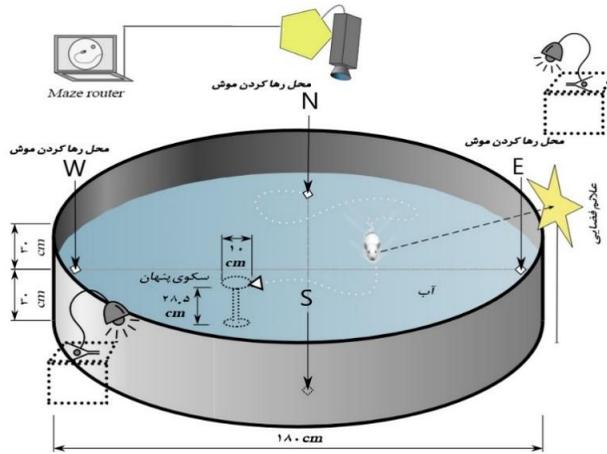
مطالعه رفتاری

آزمون تشخیص شیء جدید یک مدل مناسب برای بررسی میزان تمایل جوندگان به جست و جوی اشیا جدید در مقایسه با اشیا قدیمی که با آن آشنا می باشند بوده و روش مناسب برای بررسی حافظه بازشناسی و میزان رفتار جستجوگرانه در جوندگان محسوب می گردد. موشها مورد آزمایش در سه

مرحله ۱۰ دقیقه‌ای شامل: ۱. سازگاری با محفظه خالی، ۲. مرحله آشنایی با دو شی یکسان و ۳. مرحله شناسایی شیء جدید، طی دو روز متوالی مورد آزمون قرار گرفتند. نسبت جست‌وجو، به‌عنوان شاخص زمانی تشخیص شیء جدید، با تقسیم مدت‌زمان جست‌وجوی شیء جدید بر مجموع مدت‌زمان جست‌وجوی شیء قدیم و جدید محاسبه گردید (Antunes *et al*, 2012).

آزمون مازِ آبی

مازِ آبی یک مخزن با پوشش داخلی سیاه‌رنگ با قطر ۱۵۰ و عمق ۵۰ سانتی‌متر است که تقریباً ۲۰ سانتی‌متر از آن با آبی با دمای تقریبی ۲۰ درجه سانتی‌گراد پر می‌شود. ماز به چهار قسمت مساوی فرضی (شمال شرقی و غربی، جنوب شرقی و غربی) تقسیم می‌شود و یک سکوی نجات مدور به قطر ۱۵ سانتی‌متر در مرکز یکی از چهار قسمت قرار می‌گیرد؛ به‌طوری‌که ۱/۵ سانتی‌متر زیر سطح آب واقع می‌شود. این قسمت پنهان تنها جایی است که حیوان می‌تواند بالای آن برود تا؛ از غرق شدن نجات پیدا کند. حرکت موش با کمره‌ی که بالای حوض قرار دارد، دیده و ثبت می‌شود. اطلاعات وارد یک سیستم ردیاب کامپیوتری شده که به‌صورت دوسه‌ای اکسیل ذخیره می‌شود.

شکل ۴: مازِ آبی، موش در یکی از چهار جهت شمال، جنوب، شرق یا غرب رها می‌شود. (Antunes and Biala, 2012).

در طول انجام آزمایش، حیوان به‌صورت تصادفی و تعیین شده توسط نرم‌افزار، به‌طوری‌که سر آن به سمت علامت فضایی بود رها می‌شد. حیوان حد اکثر ۶۰ ثانیه فرصت داشت تا سکو (پایه‌ای کوچک داخل آب برای نجات) را پیدا کند. در صورتی‌که حیوان نمی‌توانست در طول این مدت سکو را پیدا

کند، به سمت سکو راهنمایی می‌شد و به مدت ۳۰ ثانیه روی آن استراحت می‌کرد. در طول این ۳۰ ثانیه، موش با توجه به موقعیت سکو و علائم نصب‌شده بر دیوار موقعیت خود را به خاطر می‌سپرد. در صورتی که حیوان سکو را پیدا می‌کرد، هم‌زمان با قرارگیری حیوان روی سکو عمل ضبط متوقف می‌شد و بازهم به حیوان ۳۰ ثانیه جهت استراحت و به خاطر سپردن علائم وقت داده می‌شد. این آزمایش به مدت ۴ روز و در هر روز ۸ بار تکرار شد. در این مراحل، روند یادگیری حیوان بر اساس مدت‌زمان سپری‌شده^{۱۷} و مسافت طی‌شده^{۱۸} در ماز جهت یافتن سکو سنجیده شد. در روز پنجم، یک مرحله آزمایش بخاطر یاد آوری انجام شد، برای سنجش حافظه، سکو برداشته شده و موش‌ها از یک نقطه شروع مشخص به داخل آب رها شدند. این مرحله برای هر حیوان یک‌بار انجام شد که مدت آن ۶۰ ثانیه بود. مدت‌زمان حضور در ربع محل قرارگیری سکو^{۱۹} طی چهار روز یادگیری معیار سنجش حافظه فضایی است. پس از پایان آزمون رفتاری، وضعیت بینایی موش‌ها نیز مورد ارزیابی قرار گرفت. (Shahidi *et al*, 2004).

یافته‌ها

نتایج نقش کاکائو در بازسازی حافظه و ارتقاء یادگیری در مدل‌های موش مبتلا به آلزایمر در ۳۵ موش ارزیابی گردید. آزمون‌های رفتاری شامل تشخیص شیء جدید (زمان در اطراف شیء جدید)، ماز به علاوه مرتفع (نسبت ورود و مدت‌زمان حضور در بازوی باز) ماز آبی موریس (زمان و مسافت طی‌شده برای رسیدن به هدف و زمان حضور) انجام شد. نتایج به‌طور جامع اثرات مثبت کاکائو بر بهبود عمل‌کرد شناختی و کاهش اضطراب را نشان داد.

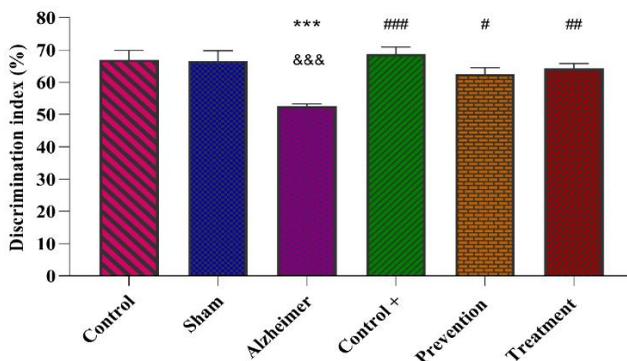
یافته‌های آزمون تشخیص شیء جدید:

نتایج نشان داد که فیصدی زمان سپری‌شده در اطراف شیء جدید در گروه آلزایمر به‌طور معناداری کم‌تر از گروه کنترل و شَم جراحی بود. هم‌چنان در مقایسه با گروهی کنترل مثبت، کاهش معناداری دیده شد؛ اما هر دو گروهی پیش‌گیری و درمان نسبت به گروه آلزایمر افزایش معناداری نشان دادند.

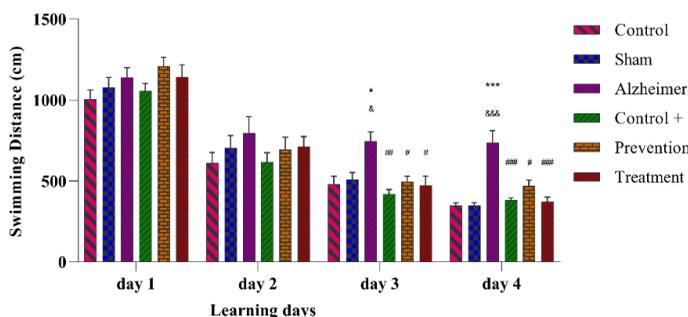
^{۱۷}Escape Latency

^{۱۸}Swimming Distance

^{۱۹}Time Spent in Target Zone

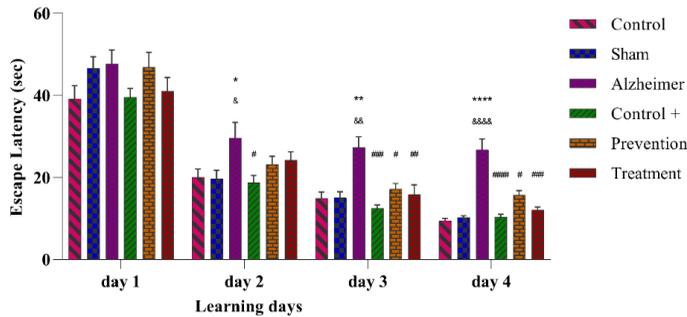

مقایسه مسافت طی شده جهت رسیدن به سکوی پنهان مازِ آبی موریس در روزهای یادگیری در روزهای اول و دوم، تفاوت معناداری در مسافت طی شده برای رسیدن به سکوی پنهان بین گروه‌ها مشاهده نشد. نتایج نشان داد که از روز سوم، گروه آلزایمر به طور معناداری مسافت بیشتری را نسبت به گروه کنترل طی کرد. این افزایش در مقایسه با گروهی کنترل مثبت نیز بیشتر بود. گروه‌های پیش‌گیری و درمان به طور معناداری مسافت کمتری را نسبت به گروهی آلزایمر طی کردند. در روز چهارم، این الگو تقویت شد و گروهی آلزایمر به طور معناداری مسافت بیشتری نسبت به گروه‌های کنترل، پیش‌گیری و درمان طی کرد.

مقایسه‌ی زمان صرف شده جهت رسیدن به سکوی پنهان مازِ آبی موریس در روزهای یادگیری در روز اول، تفاوت معناداری در زمان صرف شده برای رسیدن به سکوی پنهان بین گروه‌ها مشاهده نشد. از روز دوم، گروهی آلزایمر نسبت به گروه‌های کنترل افزایش معناداری در زمان نشان داد. این افزایش در روز سوم بیشتر شد و گروهی آلزایمر زمان بیشتری نسبت به گروه‌های کنترل صرف کرد، در حالی که گروه‌های پیش‌گیری و درمان کاهش معناداری نسبت به گروهی آلزایمر داشتند. در روز

چهارم، این تفاوت‌ها بیش‌تر شد، به طوری که گروهی آلزایمر بیش‌ترین زمان را صرف کرد، در حالی که گروه‌های پیش‌گیری و درمان زمان کم‌تری نسبت به آن نشان دادند.

بحث و نتیجه

اثرات حفاظتی کاکائو، ماده اصلی چاکلیت تلخ، به عنوان منع غنی از گروهی از آنتی‌اکسیدان‌ها به نام فلاونوئیدها، بر شکل‌پذیری سیناپسی، حافظه، یادگیری و اضطراب در موش‌های آلزایمری شده با تزریق داخل بطنی پپتید بتا آمیلوئید پرداخته است. در هر بخش ابتدا یافته‌های حاصل از آزمایش‌های صورت گرفته بیان می‌شود و سپس با یافته‌های تحقیق‌های سایر محققان مقایسه می‌شود، در ادامه جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی صورت خواهد گرفت و در راستای تحقیق‌های آتی پیش‌نهادهایی مطرح می‌گردد.

حافظه بازشناسی

بنابر نتایج تحقیق حاضر در گروه آلزایمر که بتا آمیلوئید را به تنهایی دریافت کرده‌اند، زمان جست‌وجو در اطراف شیء جدید و شیء قدیم تقریباً برابر بوده است که نشان‌دهنده اختلال در حافظه بازشناسی است؛ ولی در گروه‌های درمان و پیش‌گیری با کاکائو این اختلال حافظه بهبود یافته است به نحوی که جست‌وجو در اطراف شیء جدید زمان بیش‌تری نسبت به شیء قدیم به خود اختصاص داده است.

Choi و همکارانش در تحقیقی گزارش دادند که پروتوکاتکوئیک اسید (PA) به عنوان یک ترکیب فنولی که در چای سبز و سیاه، گیاهای دارویی یافت می‌شود و به عنوان یک آنتی‌اکسیدان طبیعی که فعالیت ضدالتهابی، ضد توموری و محافظت عصبی دارد ممکن است اختلال شناختی بیماری آلزایمر ناشی از بتا آمیلوئید را بهبود بخشد (Choi et al, 2020). هم‌چنان همسو با مطالعه حاضر، Dal و همکارانش طی تحقیقی گزارش دادند که عصاره پلی‌فنولی از سنجد و انگور، شاید با

پوهنمل عبدالله یوسفزی

جلوگیری از کاهش عامل نیورون‌زایی مشتق‌شده از مغز (BDNF)^۱، سبب بهبود عمل‌کرد حافظه، بازشناسی در موش‌های آلزایمری می‌شود (Dal-Pan *et al*, 2017). Vauzour بیان داشته که یک رژیم غذایی، غنی از میوه‌هایی هم‌چون توت، با غلظت بالای پلی‌فنول‌هایی از جمله آنتوسیانیدین، کاتچین، اپی‌کاتچین و پروسیانیدین می‌تواند از اختلال شناختی مرتبط با پیری و آلزایمر جلوگیری کند. بر اساس تحقیق‌های پیشین و با توجه به نتایج به‌دست آمده در بررسی حاضر، گمان می‌رود که کاکائو با دارا بودن خواص آنتی‌اکسیدانی و شاید با جلوگیری از کاهش عامل نیورون‌زایی مشتق‌شده از مغز توانسته باشد سبب بهبود اختلال شناختی ناشی از بتا‌آمیلوئید شود (Vauzour, 2014).

اضطراب

بنابر نتایج تحقیق حاضر، کاهش فیصدی ورود و زمان سپری‌شده در بازوی باز ماز به‌علاوه‌ی مرتفع نشان‌دهنده افزایش معنادار سطح اضطراب گروهی آلزایمر نسبت به گروه‌های کنترل و شَم جراحی است؛ مصرف خوراکی کاکائو در گروه‌های پیش‌گیری و درمان سبب افزایش معنادار در فیصدی ورود و زمان سپری شده در بازوی باز ماز به‌علاوه‌ی مرتفع و در نتیجه‌ی کاهش سطح اضطراب نسبت به گروهی آلزایمر گردید.

فکور و همکاران در تحقیق با استفاده از ماز به‌علاوه مرتفع گزارش دادند که تزریق بتا‌آمیلوئید، سبب افزایش بارز سطح اضطراب در موش‌های می‌شود. تجویز خوراکی نوبیلتین، از خانواده فلاونوئیدها که در پوست مرکبات به‌خصوص نارنگی دیده می‌شود و اثرات ضدالتهابی و ضد قارچی دارد، سبب افزایش معنادار مدت‌زمان باقی ماندن در بازوهای باز ماز به‌علاوه‌ی مرتفع نسبت به گروهی آلزایمری می‌شود (Fakour *et al*, 2020).

بر اساس تحقیق‌های پیشین این گمان وجود دارد که کاکائو با دارا بودن پلی‌فنول‌های کوئرستین، کلوآمید، دئوکسی‌کلوآمید، آنتوسیانین، اپی‌کاتچین و کاتچین توانسته است سبب کاهش رفتارهای شبه‌ی اضطرابی در موش‌های صحرایی آلزایمری شود.

شکل‌پذیری ساینپس

بنابر نتایج تحقیق حاضر در گروهی آلزایمر، شیب پوتانشیل پس‌سیناپسی تحریکی میدانی و دامنه‌ی پوتانشیل تجمعی کاهش معناداری را نسبت به گروه‌های کنترل و شَم جراحی داشته است. هم‌چنان مصرف خوراکی کاکائو سبب افزایش معنادار شیب پوتانشیل پس‌سیناپسی تحریکی میدانی و دامنه

^۱Brain derived neurotrophic factor

پوتانشیل تجمعی در گروه‌های درمان و پیش‌گیری نسبت به گروهی آلزایمر گردید. کریمی و همکاران گزارش دادند که مصرف رژیم غذایی پرچرب سبب کاهش دامنه‌ی پوتانشیل تجمعی و شیب پوتانشیل پس‌سیناپسی تحریکی میدانی در نتیجه‌ی تغییر در انتقال عصبی گلوتاماتریک یا به‌طورخاص، شکل‌پذیری سیناپسی شده است (Karimi *et al*, 2015). دولاح و همکاران گزارش دادند که دریافت عصاره‌ی برگ گیاه‌ی گل‌گاو زبان کوهی با دارا بودن خاصیت آنتی‌اکسیدانی و کاهش سطح استیل‌کولین‌استراز، عمل‌کرد کولینرژیک را بازبایی کرده و سبب بهبود تقویت طولانی‌مدت در موش‌های آلزایمری شده با اسید ایبوتینیک^{۲۲} می‌شود (Doulah *et al*, 2020). قهرمانی و همکاران طی پژوهش‌های خود گزارش دادند عصاره‌ی گیاه گهن‌دار^{۲۳} که به‌عنوان یک آنتی‌اکسیدان فعالیت استیل‌کولین‌استراز را کاهش می‌دهد به همراه ویتامین E می‌تواند بیان نشانگرهای آپوپتوز را کاهش داده و در نتیجه سبب بهبود اختلال تقویت طولانی‌مدت هیپوکمپ ناشی از بتا‌آمیلوئید شوند (Gahremanitamadon *et al*, 2021). کمکی و همکاران گزارش دادند که تزریق داخل بطنی بتا‌آمیلوئید به‌طور قابل‌توجهی باعث کاهش دامنه‌ی پوتانشیل و شیب پوتانشیل پس‌سیناپسی تحریکی شده است و درمان با کوآنزیم به‌عنوان یک آنتی‌اکسیدان قوی، باعث کاهش اثرات مخرب بتا‌آمیلوئید بر شکل‌پذیری سیناپسی هیپوکمپ می‌شود (Komaki *et al*, 2019).

مطالعه‌ی حاضر هم‌راستا با تحقیق‌های پیشین نشان می‌دهد که کاکائو با دارا بودن پلی-فنول‌های متنوع و خاصیت آنتی‌اکسیدانی ممکن است با کاهش سطح استیل‌کولین‌استراز و فعال‌سازی مسیرهای پیام‌رسانی حجرات توانسته باشد سبب بهبود دامنه‌ی پوتانشیل تجمعی و شیب پوتانشیل پس-سیناپسی تحریکی میدانی در موش‌های آلزایمری شود.

نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق حاضر نشان‌دهنده‌ی این است که در موش‌های صحرایی که تحت مدل‌سازی بیماری آلزایمر با تزریق داخل بطنی محلول بتا‌آمیلوئید قرار گرفته‌اند، حافظه‌ی بازشناسی، حافظه‌ی فضایی و یادگیری دچار اختلال شده و هم‌چنان سطح اضطراب افزایش یافته است. مصرف خوراکی کاکائو به‌عنوان ماده‌ی اصلی چاکلیت تلخ در گروه‌های آزمایش شده به‌طور معناداری سبب بهبود حافظه‌ی بازشناسی، حافظه‌ی فضایی و به یادآوری شی به معنای دیگر باعث کاهش اختلال حافظه و یادگیری

و کاهش سطح اضطراب شد. هم‌چنان تزریق داخل بطنی بتا‌آمیلوئید سبب کاهش توان پوتانشیل برانگیخته‌ی میدانی در نتیجه‌ی کاهش شکل‌پذیری ساینپس در حجرات شد. مصرف خوراکی کاکائو به‌طور معناداری سبب افزایش دامنه‌ی پوتانشیل و شیب پوتانشیل پس ساینپسی تحریکی و در نتیجه‌ی افزایش توان پوتانشیل برانگیخته‌ی میدانی گردید؛ گمان می‌رود بخشی از اثرات سودمند کاکائو بر اختلالات رفتاری و شکل‌پذیری ساینپسی از طریق مواد آنتی‌اکسیدانی به‌خصوص فلاونوئیدهای خاص آن یعنی اپی‌کاتچین و کاتچین است.

پیشنهادها

- بررسی هیستوپتالوژی تأثیر چاکلیت تلخ بر آلزایمر در هیپوکمپ
- نقش چاکلیت تلخ بر مدل‌های آلزایمری ایجادشده با رژیم غذایی پرچرب
- نقش چاکلیت تلخ بر شکل‌پذیری سیناپسی در موش‌های صحرایی

منابع

- Antunes, M., & Biala, G. (2012). The novel object recognition memory: neurobiology, test procedure, and its modifications. *Cognitive processing*, 13(2), 93–110.
- Butterfield, D. A., & Halliwell, B. (2019). Oxidative stress, dysfunctional glucose metabolism and Alzheimer disease. *Nature reviews. Neuroscience*, 20(3), 148–160.
- Bekris, L. M., Yu, C. E., Bird, T. D., & Tsuang, D. W. (2010). Genetics of Alzheimer disease. *Journal of geriatric psychiatry and neurology*, 23(4), 213–227.
- Bhatti, A. B., Usman, M., Ali, F., & Satti, S. A. (2016). Vitamin Supplementation as an Adjuvant Treatment for Alzheimer's Disease. *Journal of clinical and diagnostic research : JCDR*, 10(8), OE07–OE11.
- Chauhan, V., & Chauhan, A. (2006). Oxidative stress in Alzheimer's disease. *Pathophysiology : the official journal of the International Society for Pathophysiology*, 13(3), 195–208.
- Choi, J. R., Kim, J. H., Lee, S., Cho, E. J., & Kim, H. Y. (2020). Protective effects of protocatechuic acid against cognitive impairment in an amyloid beta-induced Alzheimer's disease mouse model. *Food and chemical toxicology : an international journal published for the British Industrial Biological Research Association*, 144, 111571.
- Dal-Pan, A., Dudonné, S., Bourassa, P., Bourdoulous, M., Tremblay, C., Desjardins, Y., Calon, F., & Neurophenols consortium (2017). Cognitive-Enhancing Effects of a Polyphenols-Rich Extract from Fruits without Changes in Neuropathology in an Animal Model of Alzheimer's Disease. *Journal of Alzheimer's disease : JAD*, 55(1), 115–135.
- Doulah, A., Mahmoodi, G., & Pourmahdi Borujeni, M. (2020). Evaluation of the pre-treatment effect of *Centella asiatica* medicinal plants on long-term potentiation (LTP) in rat model of Alzheimer's disease. *Neuroscience letters*, 729, 135026.
- Engler, M. B., Engler, M. M., Chen, C. Y., Malloy, M. J., Browne, A., Chiu, E. Y., Kwak, H. K., Milbury,

- P., Paul, S. M., Blumberg, J., & Mietus-Snyder, M. L. (2004). Flavonoid-rich dark chocolate improves endothelial function and increases plasma epicatechin concentrations in healthy adults. *Journal of the American College of Nutrition*, 23(3), 197–204.
- Flammer, A. J., Hermann, F., Sudano, I., Spieker, L., Hermann, M., Cooper, K. A., Serafini, M., Lüscher, T. F., Ruschitzka, F., Noll, G., & Corti, R. (2007). Dark chocolate improves coronary vasomotion and reduces platelet reactivity. *Circulation*, 116(21), 2376–2382.
- Fakour, M., Kiasalari, Z., Ghasemi, R., Khorasani, M., Keshtkar, S., & Roghani, M. (2020). The effect of nobiletin on behavioral function in elevated plus maze and forced swimming tests in intrahippocampal amyloid beta-induced model of Alzheimer's disease in the rat. *Daneshvar Medicine: Basic and Clinical Research Journal*, 27(2), 51–58.
- Ghadiri, T., Modarres Mousavi, M., Alipour, F., & Mohammad Sadeghi, S. (2014). Cellular and molecular pathways of learning and memory. *The Neuroscience Journal of Shefaye Khatam*, 2(2), 81–88.
- Grassi, D., Socci, V., Tempesta, D., Ferri, C., De Gennaro, L., Desideri, G., & Ferrara, M. (2016). Flavanol-rich chocolate acutely improves arterial function and working memory performance counteracting the effects of sleep deprivation in healthy individuals. *Journal of hypertension*, 34(7), 1298–1308.
- Ghahremanitamadon, F., Soleimani Asl, S., Komaki, A., Afshar, S., & Hashemi-Firouzi, N. (2021). Electrophysiological, behavioral and molecular study of vitamin E and Ginkgo biloba in a rat model of Alzheimer's disease. *Research Journal of Pharmacognosy*, 8(1), 39–51.
- Kwon, H. J., Cha, M. Y., Kim, D., Kim, D. K., Soh, M., Shin, K., Hyeon, T., & Mook-Jung, I. (2016). Mitochondria-Targeting Ceria Nanoparticles as Antioxidants for Alzheimer's Disease. *ACS nano*, 10(2), 2860–2870.
- Kuebler, U., Arpagaus, A., Meister, R. E., von Känel, R., Huber, S., Ehlert, U., & Wirtz, P. H. (2016). Dark chocolate attenuates intracellular pro-

inflammatory reactivity to acute psychosocial stress in men: A randomized controlled trial. *Brain, behavior, and immunity*, 57, 200–208.

Kuebler, U., Arpagaus, A., Meister, R. E., von Känel, R., Huber, S., Ehlert, U., & Wirtz, P. H. (2016). Dark chocolate attenuates intracellular pro-inflammatory reactivity to acute psychosocial stress in men: A randomized controlled trial. *Brain, behavior, and immunity*, 57, 200–208.

Karimi, S. A., Komaki, A., Salehi, I., Sarihi, A., & Shahidi, S. (2015). Role of group II metabotropic glutamate receptors (mGluR2/3) blockade on long-term potentiation in the dentate gyrus region of hippocampus in rats fed with high-fat diet. *Neurochemical Research*, 40(4), 811–817.

Komaki, H., Faraji, N., Komaki, A., Shahidi, S., Etaee, F., Raoufi, S., & Mirzaei, F. (2019). Investigation of protective effects of coenzyme Q10 on impaired synaptic plasticity in a male rat model of Alzheimer's disease. *Brain research bulletin*, 147, 14–21.

Lista, S., O'Bryant, S. E., Blennow, K., Dubois, B., Hugon, J., Zetterberg, H., & Hampel, H. (2015). Biomarkers in Sporadic and Familial Alzheimer's Disease. *Journal of Alzheimer's disease : JAD*, 47(2), 291–317.

Lotito, S. B., & Frei, B. (2006). Consumption of flavonoid-rich foods and increased plasma antioxidant capacity in humans: cause, consequence, or epiphenomenon?. *Free radical biology & medicine*, 41(12), 1727–1746.

McHale, E. (2020). *Cacao: The fruit behind your chocolate bar*. RBG Kew. Available from.

Noori, S., Nasir, K., & Mahboob, T. (2009). Effects of cocoa powder on oxidant/antioxidant status in liver, heart, and kidney tissues of rats. *Journal of Animal and Plant Sciences*, 19(4), 174–178.

Poljsak, B., Šuput, D., & Milisav, I. (2013). Achieving the balance between ROS and antioxidants: when to use the synthetic

- antioxidants. *Oxidative medicine and cellular longevity*, 2013, 956792.
- Panza, F., Lozupone, M., Logroscino, G., & Imbimbo, B. P. (2019). A critical appraisal of amyloid- β -targeting therapies for Alzheimer disease. *Nature reviews. Neurology*, 15(2), 73–88.
- Sperling, R. A., Aisen, P. S., Beckett, L. A., Bennett, D. A., Craft, S., Fagan, A. M., Iwatsubo, T., Jack, C. R., Jr, Kaye, J., Montine, T. J., Park, D. (2011). Toward defining the preclinical stages of Alzheimer's disease: recommendations from the National Institute on Aging-Alzheimer's Association workgroups on diagnostic guidelines for Alzheimer's disease. *Alzheimer's & dementia: the journal of the Alzheimer's Association*, 7(3), 280–292.
- Shea, Y. F., Chu, L. W., Chan, A. O., Ha, J., Li, Y., & Song, Y. Q. (2016). A systematic review of familial Alzheimer's disease: Differences in presentation of clinical features among three mutated genes and potential ethnic differences. *Journal of the Formosan Medical Association = Taiwan yi zhi*, 115(2), 67–75.
- Shahidi, S., Motamedi, F., & Naghdi, N. (2004). Effect of reversible inactivation of the supramammillary nucleus on spatial learning and memory in rats. *Brain research*, 1026(2), 267–274.
- The cholinergic system in the pathophysiology and treatment of Alzheimer's disease. *Brain : a journal of neurology*, 141(7), 1917–1933.
- Vauzour D. (2014). Effect of flavonoids on learning, memory and neurocognitive performance: relevance and potential implications for Alzheimer's disease pathophysiology. *Journal of the science of food and agriculture*, 94(6), 1042–1056.

مطالعه‌ای اهمیت تولید بیوگاز از فضولات حیوانی و اثرات آن بالای محیط زیست

پوهنیار محمد عارض صدیقی^۱، پوهنیار خواجه واحدالله مقدس^۲

۱. دیپارتمنت علوم حیوانی، پوهنځی زراعت، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت هارتیکلچر، پوهنځی زراعت، پوهنتون البیرونی

* نویسنده مسئول- ایمیل: aarez.sediqi2023@gmail.com

چکیده

پروژه‌ی روبه رشد مصرف انرژی، در سال‌های اخیر پدیده‌ی بحران انرژی را در جهان به وجود آورده است. افغانستان یکی از کشورهایی در منطقه است، که از ظرفیت بالقوه و فوق‌العاده‌ای در راستای تولید انرژی پاک برخوردار است، ولی تا حال از این منابع استفاده مناسب صورت نگرفته است با وجود این همه منابع، هنوز هم این کشور از لحاظ تأمین انرژی وابسته‌گی مطلق به کشورهای همسایه دارد. توسعه‌ای مالداري و پرورش پرنده گان باعث افزایش آلودگی حاصل از فضولات می‌شود، در صورت عدم توجه به مدیریت صحیح در بی‌ضرر سازی این فضولات، می‌تواند مشکلات محیط زیستی ایجاد نماید. این مواد زائد می‌توانند بخش بزرگی از منابع انرژی به صورت بیوگاز را تأمین نماید. تولید بیوگاز از فضولات حیوانی یکی از روش‌های مناسب برای تولید انرژی و حفظ محیط زیست است، بنابراین استفاده از تکنولوژی تولید بیوگاز سبب تصفیه کود حیوانی، از بین بردن عوامل امراض، تخم‌پرازیت‌ها و بذرات هارمزه می‌گردد. این تحقیق که به صورت مروری تدوین شده که با بررسی منابع و متون معتبر داخلی و خارجی، پس از تشریح اهمیت و نقش بیوگاز در جهان امروزی، اهمیت تولید بیوگاز با استفاده از فضولات حیوانی، فواید استفاده از بیوگاز در مناطق روستایی و حفظ محیط زیست مورد بحث قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد که کاربرد بیوگاز از فضولات حیوانی جهت تولید انرژی تجدید پذیر برای حفظ محیط زیست از طریق کاهش انتشار گازات گلخانه‌ای نقش بسزایی دارد.

واژه‌های کلیدی: بیوگاز، محیط زیست، انرژی تجدید پذیری

A Study of the Importance of Biogas Production From Animal Waste and its Effects on the Environment

Teaching Assistant Mohammad Aarez sediqi^{1*} Teaching Assistant Khwaja Wahedullah Moqadas²

1. Department of Lecturer of Animal science, Faculty of Agriculture, Alberoni University
2. Department of Lecturer of Horticulture, Faculty of Agriculture, Alberoni University

* Corresponding Author Email: aarez.sediqi2023@gmail.com

Abstract

The increasing global demand for energy has led to a growing energy crisis in recent years. Afghanistan, despite having considerable and underutilized potential for renewable energy production, particularly in the form of clean and sustainable sources, remains heavily reliant on neighboring countries for its energy needs. The expansion of the livestock and poultry sectors has contributed to significant amounts of animal waste, which, if not properly managed, can result in environmental degradation. However, these organic wastes offer a valuable opportunity for biogas production. Biogas technology presents a sustainable solution for generating renewable energy while improving manure management, sanitation, and environmental health. This review synthesizes findings from credible national and international literature, emphasizing the role of biogas technology in the agricultural sector. The use of animal manure for anaerobic digestion offers multiple benefits, including rural energy access, reduction of greenhouse gas emissions, elimination of pathogens, parasite eggs, and weed seeds, and enhancement of organic fertilizer quality. The findings suggest that biogas production from livestock waste is an effective strategy for sustainable, decentralized energy generation and plays a vital role in climate change mitigation and environmental conservation within agricultural systems.

Key words: biogas, environment, renewable energy

مقدمه

مصرف انرژی حاصل از سوخت‌های فسیلی، به‌ویژه در کشورهای رو به توسعه اگرچه رشد سریع اقتصادی این جوامع را به همراه داشته، اما به وسیله‌ی انتشار آلوده‌کننده‌های حاصل از احتراق سوخت‌های فسیلی و افزایش گازهای زهری در اتمسفر، جهان را با تغییرات برگشت‌ناپذیری روبه‌رو ساخته است (فرزین و علی زاده صنمی، ۱۳۹۵). در افغانستان، خصوصاً در شهرهای بزرگ که به شدت با آلودگی محیط زیست دست و پنجه نرم می‌کنند و از سوی دیگر کاهش مواد سوختی چون نفت، زغال سنگ و گاز طبیعی و غیرقابل تجدید پذیر بودن این سوخت‌ها و پیش‌بینی افزایش قیمت‌ها، بیش از پیش جایگزینی سیستم انرژی بیوگاز مهم و ضروری است. لذا استفاده از آن‌ها به‌عنوان منابع انرژی تجدیدپذیر و کاهش دهنده آلودگی محیط زیست در دنیا در حال گسترش و توسعه است (لیمویی و محبت کار، ۱۳۹۶ و غلامی و همکاران، ۱۳۹۲). آنچه که انرژی بیوگاز را نسبت به سایر انرژی‌های تجدیدپذیر متمایز می‌سازد، جمع‌آوری و کنترل مواد عضوی زائد شهرها و صنایع است که تأثیر بسزایی در حفاظت محیط زیست دارد و از ورود گازهای گل‌خانه‌ای به اتمسفر زمین جلوگیری می‌کند. با ساخت و توسعه سیستم‌ها و نیروگاه‌های بیوگاز، علاوه بر تأمین بخشی از انرژی مورد نیاز، می‌توان گام مؤثر در جهت حل بحران عظیم ناشی از کثافات شهری برداشت. استفاده از این تکنالوژی چه در مقیاس کوچک و چه در مقیاس بزرگ، عمل‌کرد امید بخش در خصوص مدیریت و تنظیم ضایعات عضوی تولید شده در شهرها و قریه‌ها است (آزاده، ۱۳۹۸). در قریه‌های افغانستان که دسترسی به گاز و برق محدود است، بیوگاز گزینه خوبی برای گازدار شدن است. افغانستان از جمله کشورهایی در منطقه است که از ظرفیت بالقوه و فوق‌العاده در راستای تولید انرژی پاک برخوردار است، ولی تاکنون از این منابع به‌صورت مناسب استفاده صورت نگرفته است. متأسفانه با وجود این همه منابع، هنوز هم این کشور از لحاظ تأمین انرژی وابسته‌گی مطلق به کشورهای همسایه دارد. امروزه دسترسی به منابع انرژی پاک و مطمئن از ابزارهای اصلی برای توسعه‌ی پایدار می‌باشد. عدم دسترسی بخش قابل توجه‌ای از خانواده‌های روستایی به نفت و گاز، قیمت بلند مواد سوخت فسیلی موجب شده که بیومس جامد (هیزم، بوته، ذغال چوب و مواد فاضله حیوانی) (فیصد بالایی از کل انرژی مصرفی این خانواده‌ها را به خود اختصاص دهد (مرادی و همکاران، ۱۳۹۸). قابل ذکر است استفاده روز افزون از سوخت‌های فسیلی عواقب ناگواری محیط زیستی خود را به دنبال خواهد داشت در این میان، تخریب منابع طبیعی و جنگل‌ها از واضع‌ترین آن‌ها است. فضولات حیوانی یکی دیگر از انواع عنعنوی تأمین مواد سوخت در روستاها (به‌ویژه نواحی کوهستانی) به شمار می‌رود،

که پس از خشک شدن در تابستان به همراه هیزم، جهت گرم کردن منازل در فصل‌های سرد سال و نیز پخت و پز مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از این روش‌ها، تبدیل این ضایعات به بیوگاز می‌باشد. بیوماس به مواد بیولوژیکی (نباتی و حیوانی) مرده یا زنده گفته می‌شود که هنوز کاملاً تجزیه یا تخمیر نشده باشند و از تخمیر آن‌ها گاز مرداب یا بیوگاز تولید می‌شود (مرادی و همکاران، ۱۳۹۸ و هجری وصاحب جمعی، ۱۳۸۸). صنایع زراعت، جنگل‌داری و فضولات حیوانی از ذخایر اصلی بیومس هستند که فرصت‌های اساسی را برای توسعه اقتصادی مناطق روستایی و دور افتاده فراهم می‌کند. انرژی بیومس شامل انرژی تولیدی از کلیه‌ی ضایعات و زایدات حاصل از موجودات زنده است و بعد از انرژی خورشیدی بالاترین ظرفیت انرژی را دارا است. در حال حاضر با توجه به فواید ویژه‌ی نظیر فواید اقتصادی، محیط زیستی، دسترسی آسان، بالاترین سهم را میان انرژی‌های تجدیدپذیر به خود اختصاص داده‌است. استفاده از بیوانرژی نه تنها سبب حفظ محیط زیست بلکه به دلایل اقتصادی، اجتماعی استفاده آسان از آن، مورد علاقه است (آستانی و فرهادی رامین، ۱۳۹۸). هم‌چنین دامنه‌ی مصرف‌کننده‌گان بیومس بسیار گسترده‌است. بیوگاز یکی از عمده‌ترین حامل‌های انرژی از پروسس بیومس بوده و اخیراً بشدت مورد توجه کشورهای جهان، به ویژه کشورها پیشرفته قرار گرفته است (پاریاب و غیاثی، ۱۳۹۴).

یکی از راه‌کارهای کاهش آلوده‌گی محیط زیستی استفاده از فضولات حیوانی من حیث مواد سوخت است. بناً هدف از این تحقیق مطالعه‌ی اهمیت تولید بیوگاز از فضولات حیوانی و اثرات آن بالای محیط زیست می‌باشد.

مرور به آثار گذشته

معرفی، کاربرد بیوگاز

بیوگاز یا گاز مرداب مخلوطی است قابل اشتعال که در اثر تخمیر مواد عضوی در یک دامنه درجه حرارت معین و pH مشخص در شرایط غیر هوایی توسط میکروارگانیسم‌ها تولید می‌گردد. این مخلوط گازی از تخمیر مواد زائد عضوی در شرایط غیرهوائی حاصل می‌شود دارای میزان ۲۰-۷۰ فیصد میتان، ۴۰-۳۰ فیصد کاربن دای‌اکساید و مقادیر ناچیز از گازهای مانده‌ایدروجن، نایتروجن، اکسیجن، کاربن مونوآکساید و هایدروجن سلفاید است و همان طوری که مشخص است قسمت اعظم این گاز از میتان و کاربن دای‌اکساید تشکیل شده‌است ولی در حین حال نسبت ترکیبات مختلف آن بستگی به نوع مواد اولیه و نیز تا حدودی به میزان حرارت محیط و زمان ماندن مواد در مخزن تخمیر دارد (نیچران، ۱۳۹۴).

جدول (۱): ترکیبات موجوده بیوگاز را نشان می دهد

نام گاز	فرمول	فیصدی ترکیب
میتان	CH ₄	۶۵-۵۵
کاربن دای اکساید	Co ₂	۳۵-۴۵
نایتروجن	N ₂	۳-۰
هایدروجن	H ₂	۱-۰
اکسیجن	O ₂	۱-۰
هایدروجن سلفاید	H ₂ S	۱-۰

هجری و صاحب جمعی (۱۳۸۸).

تاریخچه بیوگاز

قدیمی ترین اطلاعات در مورد تاریخچه بیوگاز و اشتعال ناقص آن از طبقات زیرین زمین را پیلی نیوس (Pilinus) ارائه داده و شناسایی بیش تر گازهای قابل اشتعال از سال ۱۳۶۰ میلادی توسط وان هلموت (van Helmet) تحقق یافت. از آن پس، اصولی ترین تاریخچه علمی تولید گاز میتان در سال ۱۷۷۶ به ولتا (Volta) نسبت داده می شود. (Gayen) گاین شاگرد لویی پاستور در سال ۱۸۸۴ از نتیجه تخمیر یک متر معکب فضله حیوانی در ۳۵ درجه سلیوس، ۱۰۰ الیتر گاز میتان تولید کرد (عمرانی، ۱۳۹۸ و ملکی قلیچی و شریفی، ۱۳۹۴). از این رو احتمال مصرف بیوگاز برای روشنایی جاده های شهر پاریس شگفتی هایی را آفرید که بازتاب آن در قالب مزاح در مجله فیگارو منتشر شد. پس از آن یک نفر آلمانی به نام وترسلیز (Wouter slys) از میتان برای روشنایی بهره گرفت. از آن پس بیوگاز در فرانسه، انگلستان، هالند، هندوستان و سپس در آلمان تولید و مصرف شده است. گفته می شود طی جنگ جهانی دوم، آلمان نازی از ۲۲۰۰۰ وسیله نقلیه با سوخت گاز میتان بهره می برده است. این برنامه هم اکنون به طور گسترده ای در وسایل حمل و نقل عمومی اجرا می شود و بخش مهمی از انرژی های تجدیدپذیر را تشکیل می دهد (عمرانی، ۱۳۹۸). دستگاه بیوگاز واحدی است که در آن مواد اولیه هضم و بیوگاز تولید و ذخیره می شود. طور کلی ساختمان دستگاه بیوگاز از دو قسمت محفظه تخمیر و محفظه گاز تشکیل شده است که محفظه تخمیر برای نگه داری مواد اولیه براساس ظرفیت

دستگاه و مقدار مواد اولیه ساخته می‌شود و محفظه گاز، مخزنی است که جهت نگه‌داری گاز از آن استفاده می‌شود. تفاوت عمده دستگاه‌های بیوگاز در نحوه قرار گرفتن دستگاه و نحوه استفاده از آن است. برای استفاده از این سیستم دو راه وجود دارد. می‌توان این سیستم را به شکل هاضم‌های پر و خالی که به یک باره مواد به هاضم ریخته و یک باره گاز تولید شده آن استفاده می‌شود و هم‌چنان می‌توان از هاضم‌هایی با جریان‌های مستمر استفاده کرد که هر روز مقداری مواد به هاضم ریخته می‌شود و گاز آن نیز به صورت مداوم استفاده می‌گردد (هجری و صاحب جمعی، ۱۳۸۸).

دستگاه‌های تولید بیوگاز در روستاها ساختار ساده دارند و از نظر هضم مواد به روش پیوسته سه نوع اصلی تقسیم می‌شوند: دستگاه هندی، دستگاه چینی و دستگاه تایوانی. (آستانی و فرهادی رامین، ۱۳۹۸).

روش کار

این تحقیق به شکل مروری تدوین گردیده و معلومات ارایه شده از مقالات مرتبط به موضوع با بررسی منابع و متون معتبر داخلی و خارجی و از پایگاه‌های اطلاعاتی مانند Google scholar و غیره به دست آمده است.

یافته‌های تحقیق

تشکیل بیوگاز

تولید بیوگاز یک عملیه میکروبی است. تمام میکروب‌های که در تولید بیوگاز نقش دارند در عدم موجودیت اکسیجن هوا زنده‌گی می‌کنند. مهم‌ترین میکروآگانیسم‌ها غالب باکتری‌ها هستند. باکتری‌ها تولید کننده میتان که تعاملات تجزیه‌ی و غیرهوازی را به منظور تولید بیوگاز انجام می‌دهند قادر به شکستن و تجزیه‌ی مواد عضوی پیچیده و ساده هستند که سرانجام سبب تولید بیوگاز می‌گردد. این باکتری‌ها از دو دسته باکتری میزوفیل و گرمادوست هستند و به ترتیب در درجه حرارت ۳۷ الی ۴۵ درجه سانتیگراد و ۵۰ الی ۵۲ درجه سانتیگراد می‌توانند زنده‌گی کنند (غلامی و همکاران، ۱۳۹۲).

علل استفاده از بیوگاز

یکی از نگرانی‌های جامعه بشری در حال حاضر حفظ محیط زیست خود و نجات کره زمین و حیات آن از عواقب مصرف و اتمام سوخت‌ها فسیلی و آلودگی‌های پایدار سوخت‌های اتمی است، بیشتر کشورهای دنیا برنامه‌ریزی گسترده‌ای برای تأمین انرژی مورد نیاز خود از طریق انرژی‌های جدید انجام داده‌اند (لیمویی و محبت کار، ۱۳۹۶). به صورت خلاصه دلایل استفاده از بیوگاز را می‌توان در موارد

زیر برشمرد:

۱. تولید انرژی تجدیدپذیر

۲. حفظ محیط زیست

۳. دسترسی آسان به انرژی.

کمبود انرژی، فراوان بودن مواد فسادپذیر اعم از مایع یا جامد از یک سو و سادگی عمل با توجه به مصارف کم و کاربرد متنوع دستگاه‌های بیوگاز از سوی دیگر سبب شده است که این سیستم در بسیاری از کشورها به صورت یک تکنالوژی ساده مورد استفاده قرارگیرد (فرزین و صنمی، ۱۳۹۵). مثلاً کشور چین تقریباً با هفت میلیون دستگاه بیوگاز مقام اول را در جهان داراست. البته استفاده از سیستم بیوگاز در اغلب کشورهای جنوب شرقی آسیا وجود دارد، از این سیستم در این کشورها بیشتر برای سه منظور استفاده می‌شود. تولید انرژی برای روستاها با قیمت ارزان، بهبود محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن و تهیه کود حیوانی غنی‌تر برای زراعت. در اغلب روستاهای هندوستان و چین از گاز میتان برای پختن غذا و گرمایش استفاده می‌کنند. به طور نظری از یک وعده فضولات یک گاو می‌توان مقدار کافی گاز میتان برای پختن غذای یک نفر به دست آورد. برای این کار فضولات گاو و آب را به نسبت حجمی ۴ به ۵ مخلوط می‌کنند و سپس آن را در دستگاه تولید گاز برای تخمیر می‌ریزند. پس از عمل تخمیر، گاز میتان از لوله‌ای خارج گشته و به مصرف پخت و پز می‌رسد (لیمویی و محبت کار، ۱۳۹۶).

تولید بیوگاز برای حفظ محیط زیست

فیصدی زیادی از ضایعات و آلوده کننده‌ها را مواد عضوی تجزیه پذیر تشکیل می‌دهد که می‌توانند به عنوان ماده اولیه در تکنالوژی بیوگاز استفاده شوند. استفاده از تکنالوژی بیوگاز نه تنها مشکلات دفع و تصفیه این آلوده کننده‌ها را حل می‌کند و آن‌ها را به منابع ارزشمند برای تولید انرژی پاک و ارزان تبدیل می‌سازد، بلکه دارای منافع محیط زیستی از قبیل تولید کود طبیعی با فیصدی بالا نایتروجن، کاهش تخریب منابع محیط زیست، کاهش کاربن دای اکساید با استفاده از تکنالوی تخمیر غیرهوازی و فرسایش خاک نیز است (غلامی و همکاران، ۱۳۹۲).

افزایش گازهای گل‌خانه‌ای، افزایش حرارت کره زمین، بالا آمدن سطح آب دریاها، تغییرات آب و هوایی، آلودگی بسترهای طبیعی و تاثیرات ویرانگر محیط زیست بر جوامع انسانی و زیست‌گاه‌های طبیعی حاصل مصرف بی رویه سوخت‌های فسیلی و رشد صنایع از یک سو و محدود بودن این منابع و رشد روزافزون مصرف انرژی که جوامع بشری را در آینده ای نه‌چندان دور با بحران

انرژی مواجه خواهد ساخت از سوی دیگر، به طرح نوع جدیدی از توسعه با نام توسعه پایدار منجر شده است.

دستگاه بیوگاز

دستگاه بیوگاز واحدی است که در آن مواد اولیه هضم می شوند و بیوگاز تولید و ذخیره می گردد. بطور کلی ساختمان دستگاه بیوگاز از دو قسمت محفظه تخمیر و محفظه گاز تشکیل شده است که محفظه تخمیر برای نگهداری مواد اولیه بر اساس ظرفیت دستگاه و مقدار مواد اولیه ساخته می شود و محفظه گاز مخزنی است که جهت نگهداری گاز از آن استفاده می شود. تفاوت عمده دستگاه های بیوگاز در نحوه قرار گرفتن دستگاه و نحوه استفاده از آن است.

دستگاه های تولید بیوگاز به سه نوع اصلی تقسیم می شوند:

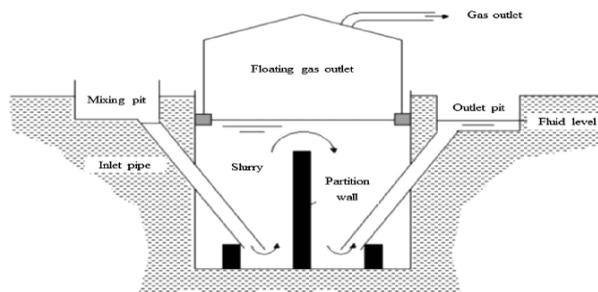
۱. دستگاه هندی

۲. دستگاه چینی

۳. دستگاه تایوانی.

دستگاه تولید بیوگاز هندی

این نوع دستگاه ها در هند طرف داران زیادی دارند و هزاران دستگاه از آن در حال تولید بیوگاز است. در این نوع دستگاه ها مواد اولیه پس از اینکه با آب مخلوط می شوند، از طریق حوضچه ورودی داخل مخزن تخمیر انتقال می کنند که داخل زمین قرار دارد. پس از تولید گاز مواد تخمیر شده به طرف حوضچه خروجی که در مقابل حوضچه ورودی قرار دارد، حرکت می کند و گاز تولیدی در داخل

محفظه فلزی (که به صورت معکوس روی دهانه تخمیر قرار گرفته) جمع آوری می شود (مرادی وهمکاران، ۱۳۹۷).

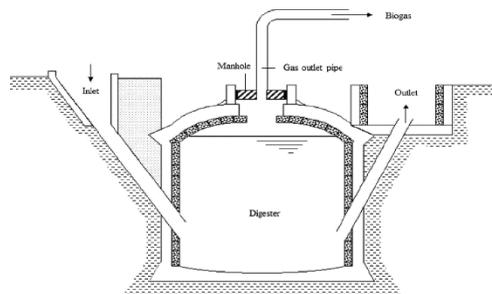
شکل ۱: دستگاه تولید بیوگاز هندی

(<http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.12.015>)

پوهنیار محمد عارض صدیقی

دستگاه بیوگاز چینی

چون چینی‌ها مبتکر اولیه این دستگاه‌اند، به مدل چینی مشهور شده و به صورت مخزن گنبدی شکل و در عمق زمین ساخته می‌شود. مخزن گاز و تخمیر مشترک است و قرار گرفتن دستگاه در عمق زمین سبب صرفه‌جویی در مکان و فضا مورد نیاز می‌شود و نیز به دلیل عایق ساختن دیوار دستگاه سبب تثبیت حرارت در مناطق سردسیر می‌شود.

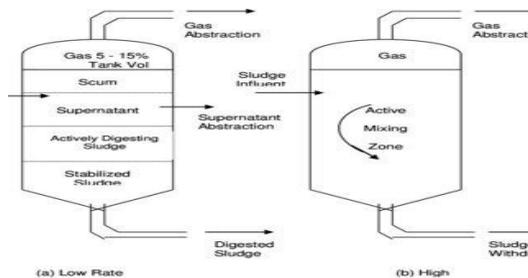

شکل ۲: دستگاه تولید بیوگاز چینی

(<http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.12.015>).

دستگاه بیوگاز تایوانی

این دستگاه می‌تواند از جنس‌های مختلف مواد مانند سمنت، فلز و فایبرگلاس ساخته شود. نسبت طول به عرض این دستگاه زیاد است و جریان مواد در آن افقی است.

شکل ۳: دستگاه تولید بیوگاز تایوانی را نشان می‌دهد.

(https://www.researchgate.net/figure/Schematic-of-a-typical-AD-process-Adapted-from-Kiely-1998_fig1_304957255)

ضرورت استفاده از بيوگاز

کنترول آلودگي و جلوگیری از نابود شدن محیط زیست: پس از انجام عمل تخمیر و تولید بيوگاز، فضولات باقیمانده به عنوان کود غنی و مناسب برای زراعت به کار می‌روند. این کود برخلاف کودهای حیوانی تازه، فاقد بو بوده و آلودگي محیط زیست را به دنبال ندارد، حجم کمتری اشغال می‌کند، بذر علف‌های هرز و پرازیت‌های حیوانی آن از بین می‌رود و هیچ جاذبه‌ای برای رشد پشه و مگس و سایر امراض ندارد (بی بیدهندي و همکاران، ۱۴۰۰). یکی از نکات مثبت دیگر استفاده از این انرژی به وجود آمدن محیط صحتی و سالم، آلوده نشدن آب‌های مصرفی و جلوگیری از شیوع امراض پرازیتی در مکان‌های مورد استفاده است. کمک به حفظ پوشش گیاهی نیز یکی دیگر از فواید تولید بيوگاز بوده که با تولید بيوگاز سوخت مورد نیاز انسان تأمین شده و دیگر نیازی به قطع درختان و پوشش گیاهی نیست (لیمویی و محبت کار، ۱۳۹۶).

استفاده از کود بيوگاز در کشت سمارق‌های خوراکی

هم‌کاری به نگهداری پوشش گیاهی: با تولید بيوگاز مواد احتراقی مورد ضرورت انسان برآورده شده و دیگر ضرورت به قطع درختان و پوشش نباتی نیست؛ همسو با محیط زیست (بهرامی، ۱۳۹۶).

از بین بردن عوامل امراض و گیاهان هرزه

در جریان پروسه‌ای تجزیه فضولات در دستگاه واحد بيوگاز، بیشتر میکروارگانیزم‌های بیماریزا از بین می‌روند و روش مناسب برای کنترل امراض پرازیتی، کرم‌های چنگک‌دار، کرم‌های حلقوی می‌باشد. در واقع بعد از تخمیر فضولات، بیشتر از ۹۰٪ شیستوزوماها و لارو تخم‌های کرم‌های چنگک‌دار، تقلیل می‌یابد (سرمستی امامی، ۱۳۸۹). بيوگاز بهترین و ساده‌ترین روش برای کنترل آلودگي‌های محیط زیست، فراهم نمودن کود صحتی و تولید مواد احتراقی ارزان و پاک است (آذری کیا و اشجاری، ۱۳۹۳).

جدول (۲): فیصدی از بین رفتن مایکروارگانیزم‌ها در اثر پروسه هضم غیرهوازی دستگاه بیوگاز (عباس پور، ۱۳۸۶).

فیصدی از بین رفتن	زمان ماندن (روز)	درجه حرارت (C) (ارگانیزم
۹۸,۵	۲	۳۵	پلی ویروس
۸۲-۹۶	۶-۲۰	۲۲-۳۷	انواع سالمونلا
۹۹	۶	۲۲-۳۷	سالمونلاتیفوسا
۱۰۰	گزارش نشده	۳۰	مایکوباکتریوم توبر کلوزیس
۱۰۰	۱۰	۳۰	تخم پرازیت ها

کاربرد بیوگاز من حیث کود برای زراعت و پرورش نباتات

مواد باقی مانده از هضم غیر هوازی دستگاه بیوگاز شامل فیصدی بالای از مواد غذایی مورد نیاز نباتات است و منبع غنی از عناصر جست، آهن، منگنیز و مس می‌باشد. هم‌چنان مرداب به دست آمده از واحدهای بیوگاز فاقد تخم گیاهان هرزه، بدون بو، عوامل امراض و پاتوژن‌ها می‌باشد. نایتروجن موجود در کود بیوگاز به شکل NH_4 بوده که به سهولت قابل جذب توسط گیاهان می‌باشد. مرداب تخمیر شده برای پرورش ماهی نیز مفید است که در این حالت به مقدار مشخص سبوس و یا دیگر مواد ترکیب می‌شود (عباس پور، ۱۳۸۶).

نتیجه گیری

تولید بیوگاز از فضولات حیوانی یکی از روش‌های مناسب برای تولید انرژی و حفظ محیط زیست است که استفاده از تکنالوژی بیوگاز سبب استفاده از انرژی‌های نو و تجدیدپذیر می‌گردد. بیوگاز یکی از راه حل‌های مناسب برای تولید انرژی از منابع تجدیدپذیر در مناطق روستایی و دور افتاده، کاهش انتشار گازهای گل‌خانه‌ای و آلودگی محیط زیست می‌باشد. تکنالوژی بیوگاز از نقطه نظر اقتصادی قابل قبول است و واحد بیوگاز از سوزاندن سرگین حیوان به‌عنوان ماده‌ی احتراقی، جلوگیری می‌کند. بیوگاز یک ماده‌ی احتراقی پاک و مناسب برای مقاصد آشپزی بوده و از جانبی در مصرف نفت، ذغال سنگ، ذغال چوب و چوب صرفه جویی به عمل می‌آید. استفاده از بیوگاز علاوه بر سالم

سازي محيط زيست و تهيه كود غني و توليد گاز سوختي، از نقطه نظر اقتصادي داراي اهميت بسيار زياد است. تكنالوژي بيوگاز يكي از راه‌هاي موجود براي كاهش بحران انرژي است. بنا بر اين ترويج بيوگاز در بين جامعه‌ي مالداران افغانستان ضروري به نظر مي‌رسد.

پيشنهادات

پيشنهادهاي علمي و کاربردي براي تقويت و عملي‌سازي تكنالوژي بيوگاز ارايه مي‌گردد:

۱. آموزش و آگاهي دهی روستايان: برگزاري ورکشاپ‌ها و برنامه‌هاي آموزشي درباره ساخت، مديريت و فوايد بيوگاز براي مالداران و دهقانان.
۲. حمايت مالي و سبسايد دولتي: ارائه كمك‌هاي مالي، تخفيف در قيمت تجهيزات يا اعطاي قرضه‌هاي بدون بهره جهت ساخت واحدهاي بيوگاز.
۳. توسعه مراکز فني محلي: ايجاد مراکز محلي براي مشاوره، نصب و ترميم دستگاه‌هاي بيوگاز در قريه‌ها.
۴. تشويق نهادهاي تحقيقاتي و پوهنتون‌ها: تقويت تحقيق در زمينه بهتر عمل توليد بيوگاز و سازگاري آن با شرايط اقليمي افغانستان.
۵. حمايت قانوني و سياست‌گذاري ملي: ايجاد چارچوب قانوني ملي براي توسعه انرژي‌هاي تجديدپذير به ويژه بيوگاز، به عنوان بخشي از استراتژي ملي محيط زيست و انرژي.
۶. تشويق استفاده چندمنظوره: ارتقاء استفاده تركيبی از گاز توليدي براي پخت‌وپز، روشنايي و حتي گرم‌کردن فارم‌هاي مالداري.

منابع

- آذری کیا، مهدی و اشجاری، محمدعلی (۱۳۹۳). فناوری بیوگاز و پیشنهادهایی عملی جهت توسعه آن از طریق آموزش هدفمند و برنامه‌ریزی. *مجله مهندسی مکانیک*، (۱) ۲۳، ۶۶-۵۷.
- آزاده، سعید. (۱۳۸۹). بیوگاز: ضرورت‌ها و نیازها. *همایش ملی بیوانرژی ایران*، ۸-۲.
- آستانی، سجاد، و فرهادی رامین، امین. (۱۳۸۹). بررسی فرآیندهای استحصال بیوانرژی. *همایش ملی بیوانرژی ایران*.
- بهرامی، رحمت اله. (۱۳۹۶). ارزیابی توان تولید بیوگاز از فضولات حیوانی در نواحی روستایی (مطالعه موردی: استان کرمانشاه). *مطالعات برنامه ریزی سکونتگاه‌های انسانی (چشم انداز جغرافیایی)*، ۱۲(۲ (پیاپی ۳۹)). ۳۷۳-۳۵۷.
- پاریاب، جابر و غیاثی، عبدالرحیم (۱۳۹۴). نقش بیوگاز در کارآفرینی در مناطق روستایی سیستان. *مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی*، ۲(۴) ۳۳-۱۷.
- سرمستی امامی، محمدرضا. (۱۳۸۹). بیوگاز و محیط زیست. *همایش ملی بیوانرژی ایران*.
- سعیدی نیچران، محمدرضا (۱۳۹۴). تولید سوخت زیستی بیوگاز. *نشریه انرژی‌های تجدیدپذیر و نو*، (۱) ۲، ۴۶-۴۱.
- عباس پور، محمد (۱۳۸۶). انرژی محیط زیست و توسعه پایدار. *موسسه انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف*، چاپ اول، جلد اول. ۳۴-۳۸.
- عمرانی، قاسم علی (۱۳۹۸). بیوگاز. *دانشنامه محیط زیست*، (۱) ۱، ۴-۱.
- غلامی، میلاد، خسرویاری، سوسن، و هجری، زهرا. (۱۳۹۲). استفاده از فناوری بیوگاز در روستاها و جایگزینی آن به عنوان سوخت پاک. *همایش ملی بیوانرژی ایران*، ۳-۵.
- فرزین، سعید و علی زاده صنمی، فروغ (۱۳۹۵). مروری بر اهمیت تولید بیوگاز با استفاده از فضولات حیوانی، کنفرانس بین‌المللی انکشاف پایدار با توجه به کشاورزی، محیط زیست و گردشگری، تبریز، ایران، ۱-۱۱.
- لیمویی، فروغ‌الزمان و محبت‌کار، حسن (۱۳۹۶). بیوگاز و نتایج زیست محیطی آن. *پژوهش ملل*، (۲) ۱۷، ۱۲۱-۱۳۵.

مرادی، حامد، مبلی، حسین، جعفری، علی و خانعلی، مجید (۱۳۹۷). پتانسیل تولید بیوگاز از فضولات حیوانی در مناطق روستایی شهرستان ایوان غرب، استان ایلام. *نشریه مکانیزاسیون کشاورزی*، ۴(۲)، ۱۱۰-۱۰۱.

ملکی قلیچی، الناز، و شریفی، محمد. (۱۳۹۴). فناوری هضم بی هوازی برای تولید بیوگاز از زیست توده (کود دامی). *کنفرانس و نمایشگاه بین المللی رویکردهای نوین در نگهداشت انرژی*. نی بیدهندی، غلامرضا، دریاییگی زند، علی، ربیعی ایبانه، مریم (۱۴۰۰). پتانسیل سنجی و ارزیابی تولید بیوگاز از زیست توده فضولات دامی. *پژوهش محیط زیست*، سال ۱۲، شماره ۲۴، هجری، زهرا، و صاحب جمعی، نادیا. (۱۳۸۹). بررسی تولید بیوگاز از پساب ها و فضولات. همایش ملی بیوانرژی ایران.

Surendra, K. C., Takara, D., Hashimoto, A. G., & Khanal, S. K. (2014). Biogas as a sustainable energy source for developing countries: Opportunities and challenges. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 31, 846-859. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.12.015>
https://www.researchgate.net/figure/Schematic-of-a-typical-AD-process-Adapted-from-Kiely-1998_fig1_304957255

بخش علوم اجتماعی

پښتو ادب ژبني او ښکلی هنر دی

پوهنوال فهيم بهير^{*۱}

۱. د البيروني پوهنتون، ژباو ادبياتو پوهنځي د پښتو څانگې استاد.

* د ليکنې مسؤل: ایمیل: fahimbahir2@gmail.com.

لنډيز

د ادب د ماهيت په اړه ادبپوهانو بېلابېل نظرونه وړاندې کړي دي. هغه څه چې واضح دي ادب يو ژبني هنر دی او په هنر کې د ښکلو هنرونو په ډله کې درېږي. ادبپوهان ادب ژبني هنر گڼي، چې ټولنيز واقعيتونه په هنري انداز انځوروي. ادب خپله هنر دی او هنر بېلابېل ډولونه لري، چې ادب د ښکلوو هنرونو په ډله کې راځي. ښکلي هنرونه هغه دي چې د مادي اړخ په پرتله يې معنوي اړخ قوي وي. په همدې اساس د شعر پنځونکی معنوي اړخ ته په کتو شعر پنځوي او پالي يې. زموږ په فرهنگي ټولنه کې اوسمهال هم د هنر او فن په اړه ځينې جوت توپير ته قايل نه دي او دواړه په يوه معنا کاروي. هنر له فن سره ځانگړی توپير لري، چې د دې ليکنې په محتوا کې پرې ځانگړی بحث شوی دی. د دې ليکنې اړتيا دا ده چې زموږ په فرهنگي حوزه کې د ادب محصلان، يو شمېر څېړونکي او د ادب ليکوال ډيری مهال ادب ته د فن نوم ورکوي او پنځونکی د فنکار په نوم. د دې ليکنې ارزښت دا دی، چې د هنر او فن تر منځ بريدونه هم را سپري. دا هغه برخې دي چې د ادب په پېژندنه او ماهيت کې اساسي رول لري. دا څېړنه د محصلانو او ادب مينه والو سره د ادب او فن په پېژندنه کې مرسته کوي. دا څېړنه کتا بتوني ده او مېتود يې تحليلي او تشریحي دی. د موضوع د لا وضاحت په موخه ځينې بېلگې هم راوړل شوې دي.

د څېړنې کليدي کلمې: ادب، هنر، فن، هنرمند، شعر

Pashto literature is linguistic and beautiful art

Associate Professor Fahim Bahir^{1*}

1. Department of Pashto, Faculty of Language and Literature, Alberoni University

* Corresponding Author Email: fahimbahir2@gmail.com.

Abstract

Scholars have presented different ideas about the roots of literature; But many scholars believe that literature is one of the arts. Literature is the art of human inner world. Literature is a linguistic art that presents the realities of life to society in an artistic way. In this article art has been discussed and the essence of art has been analyzed in literature. The value of this writing is that literature belongs to a special type of art (beautiful) and it was necessary to explore the artistic type of literature because arts have different types and beautiful art has its own characteristics. Literature belongs to the group of fine arts. This research has a bibliographic type and the method is descriptive and analytical. As a result, it became clear that the beautiful arts do not have an economic aspect, but the auxiliary aspect is stronger. Accordingly, literature is not art, but art, and art tends to be more spiritual than material

keywords: Literature, art, art, artist, poetry

سريزه

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله الأمين... اما بعد: ادب د هنرونو له ډلې څخه دی او د هنر کلمه پخوانی ده. د هنر په اړه ټاکلی تعريف نشته همداسې ادب هم ټولمنلی تعريف نه لري. ادبپوهان ادب ژبني او ښکلی هنر بولي. هنر بېلابېل ډولونه لري ادب بيا د ښکلو هنرونو په ډله کې دی. زموږ په فرهنگي حوزه کې ډیری مهال فن او هنر دواړه په يوه معنا کارول کېږي سره له دې چې توپير لري. که چېرې هنر ته فن وويل شي؛ نو بيا ادب ته هم فن ويل کېږي. فن زياتره د تمرين د لارې تر لاسه کېږي او د ځينو په اند لومړنۍ هنري تجربه د تکرار په صورت کې په فن اوږي. هنر بيا تخيلي اړخ لري. فطري استعداد ته اړتيا ده. که را خلاصه يې کړو هنرمند څخه فنکار جوړېدای شي؛ مگر فن کار ته هنرمند نه شو ويلای. فن مادي اړخ لري او هنر معنوي. په دې اساس هغه هنر چې معنوي تله يې درنه وي د ښکلو هنرونو په ډله کې راځي چې ادب يې هم يو ډول دی. دا څېړنه کولای شي چې د هنر او فن په اړه تر يو بريده د بېلوالی تصوير وکارې.

د دې څېړنې ارزښت دا دی چې د هنر له ديدنه د ادب بشپړمادي او معنوي اړخ را سپړي يا د فن او هنر رېښې له ادب سره روښانه کوي؛ ځکه تر دې دمه واضع کړېښې د دواړه تر منځ نه دې ويستل شوي. په تيوري اثارو کې هم دا موضوع مختلطه او بدل شوې ده.

د دې څېړنه موخه دا ده، چې د ادب د محصلانو، مينه والو او څېړونکو ته د ادب د هنري ډول څرگندول او پېژندل دي. په هنرونو کې د ادب ډول را پېژنې او د فن سره په کومو برخو کې توپير لري. همدا ډول څرگندوی چې شاعر ته فنکار ويل کېږي کڼه.

فرضيه؛ ادب په ټوله کې ژبني هنری، چې د ژوند تجربې او پېښې په هنري بڼه داسې وړاندې کړي، چې په لوستونکو اغېز وکړي. په دې اساس ادب د ښکلو هنرونو په ډله کې ځای لري. په دې څېړنه کې له تشریحي او تحليلي مېتود څخه کار اخيستل شوی دی او د څېړنې ډول يې کتابتوني دي. د اړتيا پر مهال ځينې بېلگې هم راوړل شوې دي.

د څېړنې تاريخي پس منظر

په دې اړه په پښتو کې تر ټولو ځانگړی بحث د استاد محمد صديق روهي په خپل اثر (ادبي څېړنې) کې کړی دی. استاد د هنر په اړه بشپړه مقاله ليکلې ده. دا اثر د دانش خپرندويه ټولنې له خوا په ۱۳۸۶ هـ. ش کې په پېښور کې چاپ شوی دی.

همدا ډول په ۱۳۹۸ هـ. ش کې د تصوراتو بڼې په نوم د ادبي شننه يوه ټولگه د گل رحمن رحمانې لخوا ليکل شوې ده. په دې ادى کې هم د ادب او د هنر په اړه باندې لږ تبصرې شوې دي. د ادب ځينې برخې يې څېړلې دي. د مثال په توگه د ادب او د ښکلا په نوم يو سرليک لري. چې په ماهيت کې د هنر ارزښتونو ته پکې اشاره شوې ده. د دې تر څنگ په جادوگر هنر کې استاد اسد الله غضنفر هم د ځينو ادبي مسايلو او شعرونو په نقد کې داسې مسايلو ته اشاره کړې ده، چې د هنر څه تصوير ترې ويستل کېدای شي.

تر دې دمه زما د معلوماتو له مخې په دې باب ځانگړې ليکنې نه دي شوې په همدې اساس اوسمهال په پښتو شعر او شاعرۍ باندې انتقادونه کېږي، چې ولې مادي اړخ نه لري. دا مقاله د همدې اړخ له مخې ليکل شوې ده او د پورتنۍ سرليک په تړاو يو انځور لوستونکو ته وړاندې کوي.

اصلي متن

د له پېړيو راهيسې ډېرو پوهنو له يو بل سره اړيکې درلودې. د پوهنې د يوې ځانگړې کورنۍ يا برخې تر سرليک لاندې مطالعه کېدې. د وخت په تېرېدو سره اړونده پوهنو د پېژندنو په تړاو د نظرونو بدلون رامنځته شو. دې لړۍ پوهنې د تخصصي کېدو په لور وړاندې کړې، په همدې اساس د ادب له پاره هم ورځ تر بلې ټاکلې تعريف پاتې نه شو او تر دې دمه د بدلون په حال کې دی. دا ولې؟ ځکه چې ادب ژبنی هنر دی.

هنر (ارټ) هم اوږد تاريخ لري؛ خو تر دې دمه هم ټاکل تعريف نه لري چې د ټولو له پاره د منلو وړ وي. د هنر په تړاو هم ان د افلاطون او ارستو راهيسې تر دې دمه نوې نظرونه رامنځته کېږي. په همدې اساس د هنراړيکې له نورو برخو سره وڅېړل شوې او بېلابېل ډولونه يې هم راڅرگند شول، چې يوه بڼه يې ادبيات (شعر او هنري نثر) دي. کله چې ادبيات عبارت د شعر او هنري نثر څخه دي او ادبيات د هنر برخه ده نو د ادبيات هم ټاکلې تعريف نه لري او هر څوک يې د خپل ليد لوري په اساس تعبيروي. دا تعبير زما په اند کله کله بېرته د هنر ماهيت ته هم زيان اړه وي. اړتيا ده چې د هنر د ماهيت په تړاو د هغه عناصرو پېژندنه څرگنده شي او دا عناصر د هنر اساسي او نسبي معيارونه هم جوړه وي تر څو د هنر بڼه لوستونکو او ليدونکو ته وړاندې کړې يا يې هغوی درک کړي.

د هنر کلمه اوسمهال د وړتيا او مهارت پر ځای کارول کېږي حتی په يو شمېر ژبو کې ورته رېښه لري. د هنر کلمه د لاتيني ژبې له (ارس) سره يوه معنا افاده کوي. د انگرېزي ژبې (ارټ) هم د لاتيني

له (ارس) کلمې څخه اخېستل شوی دی، چې (ارس) هم د مهارت او لياقت په معنا راغلی دی (روهي، ۱۳۸۶، ص: ۱۲).

د هنر کلمه په يوناني کې (تخنه) ورته ويل کېږي. په لاتينه کې (اتوس، ارتيس او ارس) ورته ويل کېږي، په فرانسوي (آر) په انگليسي (آرت) او په الماني کې (کونست) ورته وايي چې د هندو اروپايي ژبو له کورنۍ څخه سرچينه اخلي. د استاد روهي په وينا د هنر کلمه په پښتو ادب کې لومړي ځل د خوشحال خان له خوا کارول شوې ده. هغه په خپل نثري اثر داستازنامه کې شل هنرونه او شل خصلتونه وړاندې کړي دي. يو شمېر ادبپوهان په دې اند دي چې په معاصره ادبي دوره کې په ادب کې د هنر کلمه د استاد عبدالروف بڼوا له خوا وکارول شوه. په پښتو او پارسي ژبو کې د هنر اصل او رېښه سانسگريټ ژبې ته رسېږي په پښتو او پارسي ژبو کې بېلابېلو معناوې ورکوي: «پوهه، فن، کمال، فضل، نيک، ښه صفتونه، توانايي، ښه، ستايل شوي اخلاق، کمال، وړتيا، جوهر کسب، پېشه، صنعت»

هنر (hunar) خپله فکري مهارت دی. هنر فطري اړخ لري. د هنر مترادفي کلمې عبارت دي: له فن، صنعت، کسب، کمال څخه. ډيری مهال هنر او فن په يوه معنا کارول کېږي؛ خو د دواړو تر منځ يوه باريکه کرښه شته ده چې فن او هنر سره بېلوي.

فن (fun): فن د اړت، فنون، صنعت د تخنيکو وړتيا او د قاعدو مجموعې ته هم وايي. فن د انساني فکر او د بدن غړو گډه هڅه ده. فن د تمرين د لارې پياوړی کېږي. په فن کې مواد او توکي د انساني غړو د لارې تغير مومي. خام مواد په پخو بدلېږي. په فن او هنر کې فکر عمده رول لري (زغم، ۱۳۹۴، ص: ۱۱). د پورتنیو کرښو څخه څرگندېږي، چې خپله شاعري يا هنري اثارو رامنځته کول هنر دی؛ هنر نه کسب کېږي او د تمرين د لارې هم پياوړی نه کېږي. که چېرې يو څوک په لنډه کيسه کې اساسي توکې ښه درک کولای شي دا فن دی. که يو څوک ښه څېړنه، تاليف او ژباړه کولای شي دا اړيکه هم د فن سره تړاو لري؛ ځکه د تمرين او کسب د لارې تر لاسه کېږي. تر دې دمه زموږ په فرهنگي حوزه کې دواړه کلمې (هنر او فن) په يوه معنا کارول کېږي. د دواړو د توپير په اړه د ادبياتو د فلسفې په اثر کې ليکل شوې دي: «هره هنري تجربه چې تکرار شي، پر فن اوږي. د لومړي ځل له پاره چې د انسان عاطفې، احساس، خيال او تفکر د خپلې ذهني تجربې له مخې څه شی وپنځاوه، هغه هنر دی. کله چې همدغه هنر يا پنځونه بيا بيا تکرار شوه؛ نو په فن اوږي» (ازمون، ۱۳۹۹، ص: ۸۷).

همدا ډول د فنکار او هنرمند د توپیر په اړه د استاد روهي ليكلي دي: «که چېرې د مهارت خاوند خپل قابليت د گټې او د «ژوند د مادي اړتياوو د پوره کولو لپاره په کار اچوي هغه ته (ارټسټ) يعنې کسبگر يا صنعتگر ويل کېږي او که هغه خپل لياقت او مهارت ښکلا او ظرافت ته وقف کړي (ارټسټ) يعنې هنرمن ترې جوړېږي. په عنعنوي لحاظ اړتې په دوه عمده څانگو ازاده او ښکلي هنرونه وېشل کېږي... د ښکلي هنرونه اصطلاح د فرانسوي ژبې له (Beu Artist) څخه نورو ژبو ته ترجمه شوې ده يعنې هغه هنرونه چې د ښکلا سره اړخ لري. د فرانسې د ښکلو هنرونو اکادمي تر ټولو د مخه پر مجسمو جوړولو او نقاشۍ باندې خپله پاملرنه متمرکز کړې وه» (روهي، ۱۳۸۶، ص: ۴).

د يو شمېر پوهانو په اند د هنر په ايجاد کې د طبيعت تر څنگ د ټولني نور اړخونه هم پوره ونډه لري. هنر د ژوند د ښکلا له پاره کارول کېږي. په دې اساس هنر فطري او معنوي اړخ لري. دا اړخ د ټولني په پرمختگ او بدلون کې اساسي رول لري؛ ځکه هنري اثر د انسان پر احساساتو او عواطفو اغېزه کوي همدا اړخونه په فرد او ټولنه کې د بدلون سبب کېږي. ځکه هنر د هنرمند له خوا د احساساتو انتقالولو وسيله ده. اما دا انتقال نه بايد په مستقيمه توگه وړاندې شي.

د هنر د پېژندنې په اړه د استاد روهي د ليکنې د ځينو برخو پايله به لنډيز سره را اخلو: «الف - هنري کيفيتونه درک کېدای شي؛ مگر تعريفېدای نه شي. د هنرمن کار همېشه د ساينسپوه له کار سره توپير لري. د مثال په توگه ساينسپوه کولای شي د يوې هنري تابلو مساحت معلوم کړي او ارقام يې وليکي. ليکن د تابلو د ښکلا د معلومولو لپاره هماغسې دقيق مقياس نه شي رامنځته کولای. ښکلا خپل ځان ارقامو ته نه سپاري...»

ب - دا علت هم د لومړي علت په شان دی. هنر د انفرادي څاڅکې او شخصي ذوق سره نژدې پېوند لري، البته د دې خبرې معنا دا نه ده چې گویا ښکلا يا هر ډول هنري کيفيت عيني واقعيت نه لري؛ بلکې د دې خبرې مفهوم دا دی چې هنري معيارونه د علمي معيارونو په تناسب فردي څکي ته ډېر ورنژدې کېږي.

ج - د هنرمن د کار مېتود او د افادې طرز د ساينسپوه د کار له مېتود او د افادې له ډول سره توپير لري. د ساينسپوه په کار کې ابهام، طنز، او کنایې، استعارو او ثانوي معناگانو ته ځای نشته په داسې حال کې چې هنرمن مسايل په ډېر مستقيم او صريح شکل نه طرح کوي» (روهي، ۱۳۸۶، ص: ۱۲). له پورتنیو کرښو څخه څرگندېږي چې شعر او هنري نثر د هنر برخه ده البته له ښکلو هنرونو څخه. شعر او هنري نثر د شاعر او ليکوال د درونۍ نړۍ انعکاس يا غبرگون دی، چې د شعر او نثر په ژبه يې

پوهنوال فهيم بهير

بهرنی انځور جوړېږي. د دې هنر ژبه هم دويمه معنا لېږدوي، ابهام، تصويرونه، کنایې، استعارې او سمبولونه... به هم لري. که چېرې دا ځانگړنې په کوم ادبي اثر (شعر او هنري نثر) کې نه وي د هغې ادبي يا هنري اړخ کمزوری دی او د ځينو په اند حتی د ادب له لیکو څخه هم باید وويستل شي. ارستو په خپل وخت کې د شعر ارزښت ته قایل و. نوموړی په دې باوري و، چې تر ټولو ښه هنر هغه دی چې له مادي توليد او فزيکي چارو سره يې فاصله زياته وي. کوم هنر چې د ژوند چارو ته وقف شوی وي هغه تر ټولو ټيټ هنر دی. د نوموړي په خبرو کې مور ته د فن او هنر تر منځ هم يو جوت توپير را څرگندېږي. د هنر هغه برخه چې مادي چارو ته وقف وي زما په اند هغه به فن بلل کېږي او هغه هنر چې يوازې معنوي اړخ لري او مادي چارې يې هدف نه وي هغه هنر دی. هنر د کمو کسانو کار دی يعنې کم خلک يې وړتيا لري؛ خو فنکاران کولای شي د تمرين د لارې خپل شمېر او مهارتونه لوړ کړي.

اوسمهال زموږ په ټولنه کې هم ډيری کسان په دې باور دي، چې شعر هيڅ ارزښت نه لري ځکه مادي اړخ يې کمزوری دی په دې اساس د شعر ارزښت ته په کمه گوري او شاعري د وخت ضايع بولي. دې کې شک نشته چې هنر خپله اغېزه لري، چې د بدلون او پرمختگ سبب کېږي، که چېرې خاص مادي اړخ ته وقف شي طبعاً خپل ارزښت د لاسه ورکوي يا پيکه کېږي. شعر د ښکلي هنر په ډله کې راځي. ښکلي هنرونه د مادي موخو له پاره هومره نه وي؛ لکه څومره چې د ذوق او هنري احساس په موخه رامنځته کېږي. ښکلی هنرونه نه يوازې د ښکلا ځانگړنه لري او ادبي ذوق خړوبوي. حتی نن سبا چې د پخوانيو تمدنونو بحث کېږي د همدې هنرونو په اساس يې ارزښتونه خوندي پاتې شوي دي او په تاريخ کې ځلانده دوره لري.

د تاريخ په اړدو کې د هنرونو په ډولونو او پېژندلو کې لوی تمدنونو هم ځانگړی رول ادا کړی دی؛ لکه لرغونی مصر، بين النهرين، فارس، هند، چين، لرغونی يونان او روم... دې تمدنونو مرکزونو هنري اثار د سبک له پلوه سره توپير درلوده. په نورو ټولنو يې هم اغېز کړی دی. يو شمېر بهرني پوهانو د هنر په اړه جالب نظريات وړاندې کړي دي، چې دا نظريات مور سره د ادب (شعر او هنري نثر) په پېژندگلو کې هم پوره مرسته کولای شي.

ارسطو: هنر دښکلا تخليق دی او هنري تخليق د ښکلا نمونه بولي..

اسکار وايلاډ: هنر د ژوند د پوهېدو کلي ده.

فردريک شوپن: د لطيف احساس وړاندې کولو ته هنر وايي.

تولستوی: هنر بايد د تاو تريخوالي څخه ډډه وکړي او يوازې هنر دی چې دا چاره تر سره کوي. الکسانډر: هنر د ودانولو د انگيزې لوړونه ده، چې په انسانانو کې د هنري تخليقاتو او نوښتونو په بڼه تبارز کوي.

موسورگسکي: هنر په خپله هدف نه دی؛ بلکې د بشریت د مخاطب کولو له پاره وسيله ده. مارسل دوشامپ: هنر هغه ماته بېرې ده، چې په هغې کې هر کس د خپل خلاصون په فکر کې وي. (<https://hootfloyd.blogspot.com/1391/01/16/pos>)

په پورتنیو ټکو کې يو څه چې ډېر متبارز ښکاري هغه د تخيل، عاطفي او احساس موضوع ده. هغه د هنر مبهمتوب دی. همدا ډول په نا اشنا بڼه د يو څه وړاندې کول دی. همدا عناصر د ادب په جوړښت کې ځانگړې ونډه لري. اوسمهال ادبپوهان د شعر اساسي برخې (تخيل، عاطفه، احساس او تفکر) بولي. همدا برخې د هنر اساس هم جوړه وي. له دې څخه څرگندېږي که چېرې په کوم هنري متن (اثر) کې پورتنی عناصر کمزورې يا نيمگړې وي هنري اړخ يې هم بېکه او تياره ښکاري.

يوشمېر ادبپوهان په دې اند دي، چې هنر د احساس د بيانولو يوه بڼه ده. د دې چارې په لېږد کې درې عناصر (احساس، عاطفه او تخيل) اساسي رول لوبوي. په زر لټون کې ليکل شوي دي: «هنر د هنرمند خيالي او فني پانگه ده، کوم ځانگړی قانون او اصل نه لري، د عادي وگړي او هنرمند - شاعر وگړي توپير په دې کې دی چې هنر من او شاعر د تخيل او تصوير جوړونې اوچت مهارت لري، هنر د همدوی تخيلي او عاطفي پنځونه ده چې د بېلابېلو پنځوونکو تر منځ يې توپير د هغه له ځانگړي مهارت او نوښت نه سرچينه اخلي» (رحماني، ۱۳۹۸، ص: ۱۱).

همدا ډول د ادب په اړه څو نظريات را اخلو چې په ماهيت کې عیناً تصوير لري:

ډسکودس: هغه معلومات چې له کتابون څخه نه حاصلېږي ادب دی.

نيومن ليکلي دي: د ادبياتو مراد د ژبې په زريعه د خيال څرگندول دي. د خيال نه مراد مې د تخيل

احساسات رايې، استدلال او د انساني دماغ نورې قيصې دي.

مېتھو ارنلډ: ادب د انساني ژوند تفسير دی (هاشمي، ۱۳۹۳، ص: ۵۴).

همدا ډول استاد روحي ادبيات داسې تعريف کړي دي: «ادب يو ژبني هنر دی، چې واقعيتونه په

انځورونو کې وړاندې کوي. د انځور (تصوير يا ايمار) څخه مقصد دا دی چې ادب واقعيت کټ مټ

او په مستقیمه توگه نه بيانوي؛ بلکې د ادبي اثر د ليکونکي له خوا په ښکلي او احساس پارونکي شکل

وړاندې کېږي.... د ادبي اثر (شعر، کيسه، ډرامه، طنز او داسې نورو) تر ټولو عمدۀ خاصيت د احساس

انتقال دی که یو ادبي اثر احساس ونه لېږدوي او د اورېدونکي یا لوستونکي پر عواطفو اغېزه ونه کړي؛ نو هغه ادبي اثر نه دی» (روهی، ۱۳۸۴، ص: ۹).

کله چې هنر اساسي جوړښت تخيل دی طبعاً د ښکلايز اړخ به لري کنه پرته له ښکلا يې جوهر هم له منځه تلونکی دی. که چېرې د ټولنې عيني واقعیتونه نېغ په نېغه وړاندې شي هغه هنر نه بلل کېږي بلکې تخيلي او استيتيکي اړخونه يې هنري جوړښت بشپړوي. په دې اساس د هنر په همدې تعريف بسنه کو: «هنر د ټولنيز شعور او بشري فعاليت يو ټاکلی شکل دی، چې واقعيت (Reality) په هنري ايمائزونو کې منعکسوي او په استيتيک ډول سره د نړۍ د پېژندنې او انځورونې وسيله ده. هنر د استيتيک فعاليت او د ټولنيز شعور يو خاص شکل دی» (روهی، ۱۳۸۶، ص: ۲۶).

دا چې ادب ولې د ښکلو هنرونو په ډله کې درېږي؟ لاندې ټکو ته اشاره کو، چې بېرته د ادب په ماهيت کې نغښتې دي:

د هنري نثر ليکوال له تخيلي ځواک څخه کار اخلي، خپل افکار په داسې الفاظو کې وړاندې کوي، چې په لوستونکي اثر پرياسي، د لوستولو پر مهال تلو سه هم لري، احساسات پاروي او انځورونه لري، چې په همدې ځانگړنو سره يې له عادي يا غيرې ادبي لکينو څخه توپير رامنځته کېږي. د استاد غضنفر په وينا ځکه پارندوی نثر وگڼل شي، چې په لوستونکي او او اوريدونکي کې احساسات او عواطف پاروي او د همدې توکو په درلودلو سره يې که لوستونکي څو مره ولولي د ستړيا احساس نه کوي. په هنري نثر کې که ليکوال هر څومره له تخيلي ځواک څخه ښه کار اخيستی وي هومره يې ليکنې عالي گڼل کېږي. د نمونې لپاره لاندې متن راوړو: «...ټوله دنيا د شپې تورتم نېولې خلک ویده دی او هيڅوک د شپې د خوب نه ندي پاڅيدلي سپورمی هم د ستورو سره په سيالی کې وړاندې تللې او د اسمان منځ ته رسيدلې ده؛ خو لا د غرونو نه پنا کېدو ته يې اوس هم اوږده لار پاتې ده» (محبوبزی، ۱۳۸۱، ص: ۲۱).

همدا ډول هنر په رښتيا والي او دروغوالي نه تلل کېږي. هلته ژبه احساساتو ته ژمنه وي. د نثر ليکلو په هنر کې ليکل شوي دي: «شعر خيالي ژانر دی او اکثره نثرونه د دې له پاره ليکل کېږي چې په عمل کې ورنه استفاده وشي. د گلابو د گل له اوبو شربت جوړوو او تنده ورباندې ماتوو خو د گلابو په ښکلا سترگې خوړوو، د شعر او نثر فرق د گلابو د نندارې او د عرق گلاب د شربتو دی. البته په دې فرق هم ډېره تکيه نه شو کولای، ځکه کيسې او اکثره هنري نثرونه د عملي استفادې له پاره نه ليکل

کېږي او د صدق او کذب په تله يې نه تلو. نن سبا اکثره خلک د ذوق تنده په نثرونو ماتوي» (غضنفر، ۱۳۹۱، ص: ۳).

همدا ډول استاد غضنفر له ښاغلي بدر سره په يوه ادبي مرکه کې د ساده او هنري نثرونو توپير له مثالونو سره داسې وړاندې کړی: «که ته له ما نه پوښتنه وکړې، چې باران ووري او زه درته ووايم، چې هو ووري، دا معلومات دی تا پوښتنه کړې چې له مامعلومات واخلي او ما هم معلومات درکړي دي. معلوماتي نثر د صدق او کذب وړ دی يعنې يا رښتيا کېږي او يا درواغ کې. ي. خو هنري نثر د صدق او کذب په تله نه تلل کېږي» (بدر، ۱۳۸۹، ص: ۲۷۴).

ادب؛ د اغېز د يوې وسلې په توگه هم کارول کېږي. په ځينوغونډو او پروگرامونه کې د ځينو خلکو خبرې په نورو کسانو ښې لگېږي، ځکه وينا وال په شفاهي خبرو کې ډيری داسې جملې جوړوي چې هنري رنگ او خوند لري، نو ځکه د غونډې په گډونوالو ښې لگېږي او د ويناوال خبرې په ټولو خپل اغېز شيندي؛ مگر د يو شمېر ويناوالو دخبرو طرز بيا دا ځانگړنه نه لري. همدا ډول استاد غضنفر د ادبي نثرونو په اړه په خپله مقاله کې د استاد رشاد د ژباړې د دې جملې «مهاتابده کاختي وهلي ښار ته هسې نا اميده کتل لکه د شپې پای ته چې ستوري رپي» په اړه وايي چې له هغه وخت راهيسې په يادو زده کړې وه چې د ښونځي زده کونکی و ځکه چې نوموړې جمله هنري ده او اغېز يې پرې کړی دی، خو په ساده او روان نثرونو کې د اغېز شيندلو دا وړتيا نه ليدل کېږي.

د پورتيڼو کرښو څخه څرگنديږي، چې ادب د تخيل په مرسته هنري ژبه لري، هنري ژبه کې کلمې ضمني معنا افاده کوي، د لوستونکو مخ ته تصويرونه کاري او دا تصويرونه د کلمو د لارې په لوستونکي باندې اغېز کوي. د ليکوال پيغام په داسې طرز لوستونکو ته وړاندې کېږي چې په روان بې اغېزه وکړي. دغه ځانگړنه، کشش، اغېز، هنري توب د هنر د ماهيت خښتې جوړه وي او يو متن ادبي کېږي په هنر اوږي او د ښکلو هنرونو په ډله کې ځان دروي. د موضوع د وضاحت لپاره لاندې شعر راوړو:

د اوبنکو اميل
غواړم چې تاته يواميل جوړ کړم
دلته، د ځمکې په لالونو کې
بنکلا نشته
او د اسمان ځلانده ستوري راته خړ بڼکاري
بس ټوله شپه له سترگو
څو مرغلرې څڅوم
تاته اميل جوړوم
خو چې سهار له خوبه پاڅم
لږ خالي وي، مرغلرې نه وي
(بهير، ۱۴۰۳، ص: ۱۲).

پايله

ادب ژبني هنر دی چې ټولنيز واقعيتونه په هنري انداز انځوروي. ادب خپله هنر دی او هنر بېلابېل ډولونه لري، چې ادب د ښکلوو هنرونو په ډله کې راځي. ښکلي هنرونه هغه دي چې د مادي اړخ په پرتله يې معنوي اړخ قوي وي. په همدې اساس د شعر پنځونکي پرته له مادي اړخ څخه شعر پنځوي او پالي يې.

فن، صنعت او هنر ډيری مهال زموږ په فرهنگي حوزه کې په يوه معنا کارول کېږي؛ خو دا کلمې په خپل منځ کې سره توپير لري. د ادب پنځوونکي ته فن کار نه شو ويلاى فن مادي اړخ لري او هنر معنوي. ادب هنر دی نه فن. په دې اساس هنر د بهرنيو هيجاناتو په اړه د انسان د دروني نړۍ هنداره ده. ادبي اثر د تخيل په ملتيا رامنځته کېږي او تخيل د فطري استعداد سره تړاو لري. دا فن، صنعت او کسب نه دی بلکې فطري ورکړه ده. په دې اساس زموږ په ټولنه کې هنرمند کسان لږ او فنکاران زيات دي. هنري اثار مو کم او څېړنيز زيات دي. د دې څېړنې په پايله کې څرگنده شوه، چې زموږ د ټولني ۸۰٪ وگړي فن او هنر په يوه معنا کاروي. هنري اثر هرڅوک نشي پنځولای؛ بلکې څېړنيز اثر د پرلپسې تمرين د لارې يوڅوک رامنځته کولای شي.

وړاندیزونه

- ۱- د ژبو او ادبیاتو پوهنځي محصلانو ته دې په لومړیو سمسترونو کې تر ډېره د ادب د ماهیت عناصر تدریس شي .
- ۲- څېړونکي ، لیکوال او د ادبیاتو استادان دې محصلانو ته د هنر او فن په اړه باندې سمینارونه وړاندې کړي .
- ۳- د هنر د اقتصاد یا مادي اړخ په اړه دې د فرهنګي مرکزونو له خوا کنفرانسونه دایر شي .
- ۴- د شعرونو د شکلي او بدیعي ښکلاو پر ځای دې زیاتره د پیغام په لېږد کې د شعر پر ارزښت لیکنې وشي .
- ۵- د ټولنیز ژوند په پرمختګ او بدلون کې دې د هنري نثر یا داستاني ادبیاتو په ونډه باندې باید بحثونه ، لیکنې او کنفرانسونه وړاندې شي .

ماخذونه

ازمون، لعل پاچا. (۱۳۹۹ هـ. ش). د ادبياتو فلسفه. د افغانستان علومو اکاډمي، د اطلاعاتو او عامه اړيکو رياست.

بهير، فهيم. (۱۴۰۳ هـ. ش). د ادبپوهنې د تصوير يوه څنډه. کابل: سمون خپرندويه ټولنه.

بدر، صديق الله. (۱۳۸۹ هـ. ش). د لونگو دريځي: پېښور، دانش تخنيکي څانگه (خپرونډوی).

زغم، احمدشاه. (۱۳۹۴ هـ. ش). معاصره ليکوالي. کابل: د افغانستان ملي تحريک - فرهنگي څانگه.

رحماني، گل رحمن. (۱۳۹۸ هـ. ش). د تصوراتو بن. کابل: د افغانستان د خپلواکۍ بېرته اخيستلو د سلم کال په وياړ.

روهې، محمد صديق. (۱۳۸۶ هـ. ش). ادبي څېړنې. پېښور: دانش خپرندويه ټولنه.

روهې، محمد صديق. (۱۳۸۴ هـ. ش). د پښتو ادبياتو تاريخ. پېښور: دانش خپرندويه ټولنه.

- غضنفر، اسدالله. (۱۳۹۱ هـ. ش). د نثر ليکلو هنر: جلال اباد، مومند تخنيکي څانگه (خپرونډوی).

محبوب زی، اجمل حسين. (۱۳۸۱ هـ. ش). ستړی (ادبي ټوټې): کونړ، د ځوانانو خپلواکه کلتوري ټولنه (خپرونډوی).

<https://hootfloyd.blogspot.com/1391/01/16/post-2/>

معیارهای تاریخ‌نگاری نزد ابن خلدون

پوهندوی محمد فرید عظیمی^{۱*} پوهندوی دکتور همایون رهیاب^۲

۱. دیپارتمنت تاریخ، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون بغلان.

* ایمیل نویسنده مسؤل: faridazimi750@gmail.com

چکیده

ابن خلدون، یکی از نویسندگان و اندیشمندان زیر دست قرن هشتم هجری، می‌باشد. او نخستین کسی بود که بر علاوه‌ای مستندسازی در تاریخ‌نگاری، توجه بیشتر روی مسائل مانند، تحلیل و نقد تاریخی بر محوریت تاریخ اجتماعی و روانشناختی پدیده‌های تاریخی تاکید داشته‌است، نمونه‌ای این روش موصوف در اثر مشهورشان بنام، مقدمه‌ابن خلدون به وضوح دیده می‌شود. ابن خلدون، معیارهای را برای تاریخ‌نگاری وضع کرده که هر مؤرخ و یا خواننده علم تاریخ، می‌تواند به واسطه آن‌ها وقایع تاریخی را بررسی کند، صدق آن‌ها را از کذب‌شان تمیز دهد. این معیارها، یا دست کم برخی از آن‌ها را نمونه، جرح و تعدیل ابن خلدون در برگرفته‌است. بررسی، مطالعه و نگاه ژرف، بر معیارهای تاریخ-نگاری نزد ابن خلدون هدف این مقاله را در بر می‌گیرد. در تهیه این مقاله از روش مروری اسناد و مدارک موثق استفاده صورت گرفته؛ مطالب به صورت تخلیص و عبارت نویسی از منابع معتبر، بعد از تشریح و تجزیه مورد تحلیل توصیفی و استنباطی قرار گرفته‌است. شناسایی و مراعات نمودن این معیارها توسط مؤرخین و محققین در تحلیل و تجزیه آثار و نوشته‌های علمی‌شان، می‌تواند نزد اهل قلم و نهادهای آکادمیک از اهمیت خاص برخوردار باشد. یافته‌ها بیانگر آن است که مورخین و محققین حوزه علوم اجتماعی به خصوص در عرصه تاریخ‌نگاری، معیارهای که ابن خلدون مطرح کرده‌است در نظر نگیرند، جایگاه ارزشمندی و اعتبار آثارشان در جامعه کم اهمیت بوده و هیچ‌گونه دست آورد واقعی در پی نخواهد داشت.

واژه‌های کلیدی: ابن خلدون، تاریخ‌نگاری، روش تاریخی.

The Historiographical Criteria of Ibn Khaldun

Associate Professor Muhammad Farid Azimi^{1*}, Associate Professor Dr. Homayoun Rahyab²

1. Department of History, Faculty of Education, Baghlan University.

* Email Author Responsible: faridazimi750@gmail.com

Abstract

Ibn Khaldun, one of the prominent writers and intellectuals of the 8th century Hijri, was a masterful thinker. He was the first to not only emphasize documentation in historiography, but also to focus more deeply on issues such as analysis and historical criticism centered on social history and the psychological dimensions of historical phenomena. A clear example of this method can be seen in his famous work, Muqaddimah of Ibn Khaldun. Ibn Khaldun established criteria for historiography through which any historian or reader of history can evaluate historical events and distinguish truth from falsehood. These criteria—or at least some of them—are reflected in what is known as Ibn Khaldun's method of verification and critique (jarh wa ta'dil). The aim of this article is to examine and deeply analyze the principles of historiography as presented by Ibn Khaldun. In preparing this paper, a literature review method using credible documents and sources has been employed. The content has been summarized and paraphrased from reliable references, and after clarification and breakdown, has been subjected to descriptive and inferential analysis. Recognition and adherence to these criteria by historians and researchers in analyzing and interpreting their academic work can be of special significance among scholars and academic institutions. The findings show that if historians and researchers in the field of social sciences, especially in historiography, fail to consider the principles proposed by Ibn Khaldun, the value and credibility of their work will be diminished in society, and their research will lack real impact.

Keywords: Ibn Khaldun, historiography, historical method.

مقدمه

تاریخ‌نگاری، یکی از ابزارهای مهم است که در جهت شناخت علمی، تحولات گذشته نقش ایفا می‌کند. تاریخ‌نگاری یکی از روش‌های بنیادین است که تمدن‌ها و فرهنگ‌های گذشته را با ظرافت و شگوفایی که دارد، به نسل‌های آینده به میراث می‌گذارد. پس یکی از این افراد که توانست، در امر قانونمند سازی انعکاس تحولات، همانا معیارهای است که ابن خلدون به عنوان تاریخ‌نگاری در کتاب معروفش تحت عنوان، مقدمه ابن خلدون خط و نشان کشیده‌است. ابن خلدون موضوع تاریخ را رویدادهای گذشته انسانی در ارتباط آن‌ها با پیشرفت اجتماعی و روابط این پیشرفت را با پدیده‌های طبیعی، تعیین نمود (خضر، ۱۳۸۹: ۱۳۵).

بررسی دقیق نشان می‌دهد که ابن خلدون، افزون بر ارائه‌ای یک نظام نظری، برای بررسی چگونگی تحول جوامع انسانی، دیدگاه‌هایی را مطرح می‌کند که در چارچوب فلسفه علم تاریخ یا فلسفه انتقادی تاریخ در خور بررسی است. این نوشتار بر آن است که نخستین یافته‌های مباحثی چون تاریخ انتقادی، جامعه‌شناسی تاریخی و روان‌شناسی تاریخی در مقدمه قابل جست‌وجو و شناسایی است. تاریخ‌نگاران امروزی، برای تحقیق تاریخی‌شان، روش سنتی را بیش‌تر مورد استفاده قرار می‌دهند، در صورتی‌که تاکید ابن خلدون بالای روش نقد گونه می‌باشد. در شرایط امروزی بخش اصلی وظیفه‌ی مورخین، تحلیل پدیده‌ها روی جنبه توصیفی تمرکز دارد، این روش کاربرد جامع در جامعه‌ی امروزی ندارد (هروی، ۱۳۸۷: ۴۱). پس توجه داشتن به نکاتی که ابن خلدون توصیه نموده است خیلی با اهمیت است. به دلیل این‌که، به هراندازه‌ای که در تحلیل پدیده‌های تاریخی، از روش نقد گونه کارگرفته شود به همان اندازه، کاربردی‌تر و مفید واقع می‌گردد.

توجه، روی نکات توصیه شده ابن خلدون، پیرامون معیارهای تاریخ‌نگاری، در نهادهای علمی و آکادمیک، یک ضرورت است. مبنی بر اینکه، بین دیدگاه‌های نویسندگان کشور ما و دیگر نهادهای مشابه در دنیای دیگر تقابل صورت نگیرد. چون روش ابن خلدون در تاریخ‌نگاری، یک روش پذیرفته شده از طرف نهادهای تحقیقی می‌باشد. از این‌رو، تاکید بر روش تاریخ‌نگاری ابن خلدون، همانا، نهادینه شدن ظرافت‌های تاریخ‌نگاری و تأثیر پذیری آن در اذهان خوانندگان و الگوگیری از آن هدف اصلی ماست (ارمکی، ۱۳۸۹: ۱۵۷).

روش تحقیق: در تهیه و تدوین این مقاله، از روش مروری اسناد و داده‌های تاریخی موثق و معتبر کار گرفته شده است.

۱: شناسایی شرایط روز

شناخت شرایط زمانی به تعبیر وی طبیعت عمران بشری است. این ملاک، بهترین و موثقترین ملاک در آزمایش و ارزیابی اخبار و تشخیص صدق و کذب آن‌ها از یک‌دیگر و مقدم برآزمودن و ارزیابی از راه جرح و تعدیل راویان است. به قول ابن خلدون اکثری از مؤرخین به ابزار تعدیل راویان مراجعه نمی‌کنند، مگر پس از این‌که بدانند، آن‌ها خبر به خودی خود ممکن و ممتنع است. اما اگر وقوع خیر محال باشد، پناه بردن به جرح و تعدیل فایده‌ای ندارد.

به نظر ابن خلدون نخستین گام که برای یک مورخ واجب است، بررسی احوال کلی تمدن و عمران درک شرایط دوره‌ای است که در باره آن تحقیق می‌کند. مؤرخ پس از آن پیرامون کاربرد روشی می‌پردازد که، ما امروز آن را به نام روش مقایسه تاریخی، می‌نامیم. دیدگاه ابن خلدون در این زمینه تاکید بر مقایسه رویدادهای تاریخی براساس شرایط روز دارد. در ارزیابی تاریخ‌نگاری سوالات اساسی مطرح است که پاسخ به آن‌ها، به میزان استفاده و سودمندی تاریخ‌نگاری در شرایط جدید اجتماعی فرهنگی جامعه ما کمک خواهد کرد (آزد ارمکی، ۱۳۸۶: ۱۷۵).

درکل تأثیرات شرایط هر زمان را بالای تحولات تاریخی در روش و معیارهای تاریخ‌نگاری، مؤرخین در نظر داشته باشند؛ شرایط خاص هر رویداد را در نظر می‌گیرد و در این هنگام برای مؤرخ روشن می‌شود که برخی رویدادها محال و باید آن را کنار گذاشت. مؤرخ، در تعیین روش تاریخ‌نگاری خویش، متکی به روش تاریخ‌نگاری سنتی، تنها به نقل قول و توصیفی عمل نکند، بنابراین، روش سنتی برخلاف شیوه‌های علمی نوین، در شناسایی صحت و کذب حوادث تاریخی کوتاه آمده و با شرایط روز سازگاری نمی‌داشته باشد (هروی، ۱۳۸۷: ۱۵).

شناسایی شرایط جست‌وجو تاریخی در جامعه، منوط و مربوط بر چگونگی شناخت مؤرخ از همان جامعه می‌باشد. در تدوین حوادث تاریخی با در نظر داشت شرایط زمانی، مورخ را گاهی اوقات، به مسیر خارج از ارزش‌ها قرار می‌دهند. چنین وضعیت سبب می‌گردد که محقق در نحوه تعیین روش کسب معلومات، تحلیل و تجزیه آن یک راه معقول را انتخاب نماید، تا به صحت تعیین هدف خود نایل گردد (استنفورد، ۱۳۹۲: ۹۶).

۲: داشتن دید انتقادی نسبت به تحلیل اسناد

یکی از معیارهای که ابن خلدون به آن زیاد تأکید دارد، این است که، مؤرخین و وقایع‌نگاران، به ظاهر روایات و گفته‌ها توجه و اعتماد نکنند. چون بسیار اوقات بالای اخباری که زیاد باور کردید، در مدت زمان کمی آشکار می‌گردد که آن خبر، غیر مؤثق بوده است. مؤرخ باید توان تحلیل، تجزیه و فهم نقد روایت‌کننده را داشته باشد. شرایط زمانی اکثراً طوری پیش می‌آید که راویان برای انعکاس پدیده‌ها از اغراق و تحریف کار می‌گیرند و یا دچار سوی تفاهم در روایات می‌شوند. عدم توانمندی فهم و زبان نقد، پیرامون روایات زمینه‌پائین بودن سطح علمی تاریخ‌نگاری را مساعد می‌سازد. در این بخش از معیارهای که ابن خلدون تأکید دارد، ظرافت خلاق مورخ را نسبت به سند‌شناسی تاریخ بر اساس معیارهای تاریخ-نگاری تشخیص می‌کند، او نبوغ علمی و فکری در میان انبوه سند‌شناسی وقایع‌نگاران نهفته است. اگر این بخش از تاریخ‌نگاری توسط مورخ در نظر گرفته نشود، زمینه تحریف اسناد و کذب‌شان در میان خواننده‌گان جا افتاده و اعتماد‌شان بالای علم تاریخ و سبک‌شناسی تاریخی بر اساس معیارهای تاریخ‌نگاری در جامعه سقوط خواهد کرد (خضر، ۱۳۸۹: ۱۲۸-۱۳۰).

از سوی دیگر، ابن خلدون به تاریخ روی‌نیامد تا معیارها و اهداف خود را بیابد و بداند چگونه فکر تدریجاً به فعل در می‌آید و یا مسیر آینده‌ی تاریخ را پیش‌بینی کند و تکلیف آینده‌ی خود را بداند تا بتواند به جریان پیشاپیش تعیین شده‌ی تاریخ ارتباط پیدا کند. در نظر او هیچ علمی نمی‌توانست مسیر آینده‌ی رویدادها و کردار آینده‌ی انسان را تعیین کند. مرد خردمند مؤظف است تشخیص دهد در شرایط ویژه، بهترین کردار کدام است (نصری، ۱۳۶۹: ۲۴۳).

۳: بی‌طرفی در روایات تاریخی

یکی از اصول اساسی تاریخ‌نگاری، بی‌طرفی در نگارش وقایع تاریخی می‌باشد. جانبداری در تجزیه و تحلیل روایات تاریخی، زمینه‌ساز خلق عقده‌گشائی و بی‌انصافی براصالت واقعی یک علم است. تعصب در هر بخشی به هر سطح که باشد، تنزیل کرامت انسانی را بدرقه نموده، تحول تاریخی را وارونه ساخته علیت یک واقعه را کتمان می‌کند. روی هم رفته این نوع برخورد نسبت به یک علم که در جامعه سروکار دارد و پیام‌آور تحولات گذشته به نسل آینده می‌باشد، طبیعی است که جز نابودی تمدن و فرهنگ یک ملت، کدام دست‌آورد مثبت نخواهد داشت. رعایت اصل بی‌طرفی در تحلیل داده‌های تاریخی، یک امر ضروری تلقی می‌گردد. اگر چنین اقدام از طرف تاریخ‌نگار در نظر گرفته

نشود، نتیجه دست خورده تحلیل تحقیق، از روال علمی خارج شده اصالت خود را از دست می‌دهد) حافظ نیا، ۱۳۷۷: ۲۶).

پس برای اینکه هویت تاریخی نسل‌های گذشته را با رعایت امانت‌داری و به دور از تعصب در قالب سطرها سلیس و روان به بازماندگان خویش به ارمغان بگذاریم. تعصب برعلاوه‌ای که بار منفی دارد، دورنمای یک مؤرخ را خدشه‌دار ساخته و جامعه را به مسیر منحرف سوق می‌دهد. روش انتقادی در نوشته‌های تاریخ، جوهر روش تحقیق تاریخی نزد متفکران روش‌شناس عصر حاضر و در اصل جوهر هرگونه روش تاریخی است. ابن خلدون بر همین روش یعنی روش انتقادی تأکید می‌کند و کار خود او نیز بر محور این دیدگاه می‌چرخید (فرهانی، ۱۳۸۲: ۱۳).

۴: شناخت علت و سبب رویدادها

از نظر ابن خلدون، پس از استقرای رویدادهای تاریخ و بررسی آن‌ها، روشن شده است که مهم‌ترین اصل و قاعده در تحقیق تاریخی این است که، رویدادها به صورت علت و معلولی با هم ارتباط دارند. از این رو، می‌بینیم که او در مقدمه، استقرائات خود را به صورت قضایایی کلی و عام می‌آورد و سپس با عبارتهایی از قبیل: علت این است که به تحلیل آن‌ها می‌پردازیم. اگر هدف علم پیش‌بینی و آینده‌نگری است، سبب و علت، به شناخت نتیجه و معلول کمک می‌کند، پس نشانه‌های آینده و رویدادهای آن، به سبب‌هایی برگردد که در حال حاضر با یکدیگر در فعل و انفعال هستند. بنابراین، آینده را می‌توان امروز پیش‌بینی کرد، یا دست کم برای پیش‌بینی آینده اساس علمی وجود دارد (خضر، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

محوری‌ترین نظریه ابن خلدون، نظریه‌ی عصیبت است. این نظریه در پرتو عصیبت، ظهور و زوال تمدن‌ها را در جریان تاریخ، تبیین می‌کند. خصوصیات عصیبت همیشه مانند یک پرده میان صدق و کذب ظاهر می‌گردد. اکثراً مورخین که اسناد و یافته‌های شان در جامعه گره‌گشا نمی‌باشد، تأثیر عصیبت مؤرخ را برملا می‌سازد (تقوی، ۱۴۰۰: ۱۳).

اگر روش تاریخ‌نگاری یک مؤرخ بر معیار علیت‌یابی سنجش نمائیم، شباهت کار آن با روش دستیابی به علت‌یابی کار یک قاضی دارد، دستیابی به اسناد و مدارک واقعی جهت شناخت علت و سبب رویدادهای تاریخی به تبیین فرایند واقعی و صحیح از واقعات تاریخی خواهد پرداخت. با تعقیب علل و معلول‌های موجود در یک حادثه‌ی تاریخی، به نتیجه‌گیری‌های منطقی و اصولی مبادرت

ورزیده و حکم غیابی در تحسین و یا تقییح یک شخص یا یک حادثه نخواهد داد (هروی، ۱۳۸۷: ۳۳).

۵: عقل و عمل

جوامع بشری از نگاه سیرتاریخی، ریشه در ساختار عقل و عمل دارند. عقل و عمل یکی از خصوصیت‌های اصلی برای یک مؤرخ است. تعادل میان عقل و عمل زمینه‌ی بهتر تسجیل از تحولات تاریخی را به‌عنوان متخصصین بخش تاریخ به جامعه تقدیم می‌نمائیم. این روش یکی از پر طرفدارترین شیوه‌ی تاریخ‌نگاری برای جوامع در حال رشد می‌باشد. وقتی که محقق اجتماعی، می‌خواهد مفهومی را بسنجد، راه‌های گوناگونی برای اجرای این کار در اختیار دارد. تحلیل محتوای تاریخی بعد از تأییدی عقل جنبه عملی را به خود می‌گیرد (ببی، ۱۳۸۵: ۲۹۳).

اگر ما، توازن میان عقل و عمل را در نظر نگیریم، عقل نسبت به عمل هم‌خوانی نداشته باشد، تحول و نوآوری شکل نمی‌گیرد. مفهوم این مطلب این است که یک مؤرخ یا واقعه‌نگار روش را در پیش گیرد، روایتی یا تحلیل را می‌شود، تأیید یا رد نکند. نخست فکر کند که عقل این خبر را قبول می‌کند یا خیر؟ هرزمان هماهنگی میان عقل و عمل در شیوه تاریخ‌نگاری صورت گرفت، ساختار قانونمند آن جنبه‌ی عملی می‌داشته باشد. مثلاً برخی جوامع عقل‌گرایی را در عمل به کارگرفته‌اند نتیجه مطلوب در پی داشته است، مانند تمدن اسلامی در دوران طلایی، یا اروپا در عصر رنسانس. به این نتیجه می‌رسیم که انسان‌ها هرقدر خوب بیندیشند، جسورانه عمل کنند، اینجاست که عقل و عمل در ترکیب تعادل شکل گرفته نتایج ملموس خواهد داشت. ابن خلدون همه‌ای دانش‌هایی را که بر او معلوم بود، از نقلی و عقلی، مورد تحقیق قرار داد و به این نتیجه رسید که هیچ یک از آن هانمی تواند مدعی باشد که طبیعت و علت‌های عمران بشری را به‌صورت خرد ورزانه و منظم بررسی کرده است. در تفکر عقل‌گرایان روش قیاسی مبنای کار است، بدین معنی که با استدلال و روش منطقی و تحلیل عقلانی فرد می‌تواند حقایق را کشف نماید (حافظ نیا، ۱۳۷۷: ۵).

ابن خلدون در برابر شیوه‌ای نقلی که نزد نویسندگان گذشته، به‌عنوان جریان و طیف اصلی تاریخ نویسی رایج بود و به ندرت از آن تخطی صورت می‌گرفت، منطبق تعقل تاریخی را طرح کرد و کوشید میان دو ساختار نقل و عقل، سازگاری ایجاد کند. او نه روش عقلی را به‌طور قطعی و کامل مردود دانست و نه به‌طور کامل روش عقل‌گرایی را پذیرفت؛ چون روش سرشت دانش تاریخ، هیچ یک از

این دو را برنمی تافت. ابن خلدون با پذیرش محدود و مشروط شیوه‌ای نقلی، میان نقل و عقل پلی زد و راه نور را در تاریخ‌نگاری آغاز کرد (روزنتال، ۱۳۶۵: ۲۳۷).

مناقشه

تاریخ‌نگاری یکی از مسائل مهم در عرصه‌ی علوم اجتماعی، به‌خصوص رشته‌ی تاریخ می‌باشد. برجستگی و همه شمول بودن علوم بر می‌گردد به افراد متخصص و مسلکی که در تولید آن علم، نقش ایفا می‌نمایند. در شناسایی و درک درست از حادثات تاریخی، مؤرخین نقش برجسته و ارزنده دارند، این نقش آفرینی با نگاه علمی و معیاری می‌تواند جنبه‌های پنهان پدیده‌های تاریخی را آشکار ساخته و مردم آن جامعه را از گذشته آگاه می‌سازند.

ابن خلدون، یکی از مؤرخین اسلامی است که تأکید بر تحلیل و تجزیه‌ی وقعات تاریخی استوار بر روش نقادانه دارد، تأکید ابن خلدون با این روش (نقد‌گرایی) روی این اصل است که اگر نویسندگان همیشه در تبیین وقعات تاریخی از روش سنتی توصیفی استفاده نمایند، ارزشمندی و جایگاه علمی تحقیق تاریخی به مرور زمان در بین خوانندگان کاهش پیدا خواهد کرد، درضمن ما نمی‌توانیم به عمق پدیده‌های تاریخی که همانا علیت شکل‌گیری وقعات تاریخی است، دست رسی پیدا نماییم.

اما بعضی از نویسندگان علوم اجتماعی به‌خصوص علم تاریخ، مانند مظفری و اصفهانی دو تاریخ‌نگاری اسلامی، تأکیدی بر این دارند که روش سنتی متکی بر اسناد داشته، معقول‌ترین معیار یا شیوه در تاریخ‌نگاری می‌باشد. با در نظر داشت رشد سریع تکنالوژی در بخش علوم، شاید این امکان وجود داشته باشد، که اسناد دستکاری گردد، در اینجا دیدگاه‌ی ابن خلدون صدق می‌کند که رویکرد نقادانه پیرامون تحلیل و تجزیه پدیده‌های تاریخی یک معیار بهتر و منظم‌تر بخاطر رسیدن به پنهان‌های پنهان وقعات تاریخی بوده از اهمیت و جایگاه علمی برخوردار می‌باشد، در تشخیص صدق و کذب وقعات و حادثات تاریخی معقولیت و کاربرد بهتر دارد.

نتیجه‌گیری

از بررسی اسناد و مدارک تاریخی که در این مقاله استفاده شده است، نشان دهنده‌ی این است که، ابن خلدون، در تدوین آثار علمی خویش، از روش تاریخ‌نگاری نقادانه استفاده نموده است. دیدگاه و نظریات ابن خلدون نه تنها در دوران خود نوآورانه بود، بلکه در دوران معاصر نیز الهام بخش و پیام‌آور تحقیق در حوزه‌ی جامعه‌شناسی و فلسفه تاریخ است. معیارهای را که ابن خلدون مطرح کرد، با روش نقد تحلیل و بررسی اسناد بر عقلانیت، زمینه‌ی روش توصیفی را به سطح تبیین و تحلیل مساعد

ساخت. بنا بر این شناخت و پایبندی محققین علوم اجتماعی و اسلامی به این معیارها، از اهمیت خاص برخوردار می‌باشد. روش تاریخی انتقادی، از نکات مهمی است که ابن خلدون بر آن تأکید دارد. تنها به این نکته بسنده می‌کنیم که از نظر ابن خلدون روش تاریخی بردو اصل انتقاد و تحلیل استوار است. هیچ تاریخی را نمی‌توان به راستی علم نامید، مگر آن که از دیدگاه انتقادی و علیّ برخوردار باشد.

هدف اصلی ابن خلدون صرفاً روایت تاریخ نبوده است، بلکه می‌خواست از حد تاریخ فراتر رود. در اصل به دنبال آن بود که از تاریخ درست عبرت گیرد و نه آنکه تنها آن را مرور کند. مؤرخان قبل از ابن خلدون تلاش عمده خود را روی استفاده از سبک و عظمی و اندرز داشتند. اما ابن خلدون با تغییر این روند، تلاش می‌کرد تا کار بیشتر از این‌ها انجام داده و از اینگونه سبک‌ها دوری کند. تفاوتی که ابن خلدون میان معنی ظاهری و باطنی، روش تاریخی قایل می‌شود، همان تفاوت برداشت عوامانه در باره تاریخ و برداشت علمی است. اما نویسندگان دیگر، معتقد هستند که منظور ابن خلدون در این باره، فهم علم به معنی عام آن، یعنی معرفت و آگاهی از روش معقول است.

منابع

- استنفورد، مایکل. (۱۳۹۱). درآمدی بر فلسفه تاریخ، مترجم: احمدگل محمدی. تهران، انتشارات: نی.
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۸۹). تاریخ تفکر اجتماعی اسلام از آغاز تا دوره‌ی معاصر. تهران، انتشارات: علم.
- بی، ارل. (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، مترجم: دکتر رضا فاضل. تهران: انتشارات سازمان مطالعات و کتب علوم انسانی.
- تقوی، سرکار خانم. (۱۴۰۰). تاریخ-نگاری ابن خلدون، تهران، انتشارات: احیاء.
- حافظ، نیا. (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران، انتشارات: سازمان مطالعات و کتب علوم انسانی.
- خضر، عبدالعلیم عبدالرحمن. (۱۳۸۹) مسلمانان و نگارش تاریخ پژوهشی در تاریخ-نگاری اسلامی، مترجم: صادق عبادی، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- روزنتال، فرانتس. (۱۳۶۵). تاریخ تاریخ-نگاری در اسلام، ترجمه: دکتر اسدالله آزاد. جلد اول. تهران، انتشارات: امیر کبیر.
- فرهانی منفرد، مهدی. (۱۳۸۲). دیدگاه معرفت‌شناختی و روش‌شناختی ابن خلدون درباره تاریخ، تهران، انتشارات: طلوع.
- نصری، البرت. (۱۳۶۹). برداشت و گزیده‌ای از مقدمه ابن خلدون، مترجم، محمدعلی شیخ. تهران، انتشارات: طلوع.
- هروی، جواد. (۱۳۸۷). روش تحقیق و پژوهش علمی در تاریخ، تهران، انتشارات: طلوع.

اصول تصحیح احادیث در مذهب احناف

پوهنمل صبغت الله جلیلی^{۱*}، پوهندوی دکتور محمد سلیم مدنی^۲

۱. دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی

* نویسنده مسئول- ایمیل: Sebghatullah.jalili784@gmail.com

چکیده

موضوع "اصول تصحیح احادیث در مذهب احناف" از جمله موضوعات مهم بخش اصول حدیث است؛ زیرا این موضوع به اصل و منبع دوم از اصول و منابع دین مبین اسلام مستقیماً ارتباط دارد و برکسانی که در رشته علوم حدیث نبوی اشتغال دارند پوشیده نیست که تدوین، تصحیح و حفظ حدیث نبوی از همان عصرهای نخست (عهد صحابه، عهد تابعین، تبع تابعین) مورد توجه بوده و به تدوین، حفظ و ضبط آن عنایت بیش‌تر نموده‌اند، این روند تا عصر کنونی ادامه یافته است، امام ابوحنیفه رحمه الله نیز از این روش استفاده می‌نمود تا با استفاده از این روش، حفظ هرچه بیش‌تر سنت پیامبر صلی الله علیه وسلم تضمین گردد، بناءً مذهب احناف علاوه بر این که از کاروان علمی در زمینه عقب نمانده است بلکه برای حفظ حدیث نبوی و استدلال از آن، اصول و ضوابط را تعیین نموده است این که در صلب موضوع پیرامون آن بحث خواهیم کرد. هدف از بررسی این نوع موضوع، شناخت و آگاهی از اصول تصحیح احادیث به طور عمومی و در مذهب احناف رحمهم الله به طور خصوصی می‌باشد، روش این مقاله روش کتاب‌خانه‌ی (توصیفی تحلیلی) است و بیش‌تر از کتب اصول احناف استفاده شده است، برخی از نتایج که به دست آمده این است که محدثین احناف، در امر تصحیح احادیث در برخی از موارد روش مستقل دارند و هم‌چنان نسبت به محدثین دیگر در این زمینه از احتیاط بیش‌تر کار می‌گیرند، بعضی از اصطلاحات است که مورد اتفاق میان جمهور محدثین و محدثین احناف رحمهم الله قرار دارند.

واژه‌های کلیدی: حدیث، احناف، جرح، تعدیل، خبر واحد، صحیح، متواتر، مشهور.

The principles of Hadith verification in the Hanafi jurisprudential tradition

Senior Teaching Assistant Sibghatullah Jalili^{1*} Assistant Professor Dr. Mohammad Salim Madani²

1. Department of Islamic Education, Faculty of Sharia, Al-Beruni University

2. Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Sharia, Al-Beruni University.

* Corresponding Author Email: Sebghatullah.jalili784@gmail.com

Abstract

The Principles of Hadith Authentication in the Hanafi School of Thought" is one of the key topics within the field of Usul al-Hadith (Principles of Hadith). This subject is of particular importance as it directly pertains to the second foundational source of the religion of Islam. It is well known among scholars engaged in the study of the Prophetic traditions that the compilation, authentication, and preservation of Hadith have been a focal concern since the earliest periods of Islamic history—namely, the era of the Companions, the Followers (Tabi'un), and the Followers of the Followers (Taba' al-Tabi'in). From those early generations until the present day, great care has been taken in the systematic recording and safeguarding of Hadith. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) also employed such methods in order to ensure the maximum preservation of the Sunnah of the Prophet Muhammad (peace be upon him). Consequently, the Hanafi school not only kept pace with the scholarly developments in this area, but also laid down specific principles and criteria for the preservation and reasoning based on Hadith. These principles will be discussed in detail in the core section of this study. The aim of this paper is to explore and gain a comprehensive understanding of the general principles of Hadith authentication, with a particular focus on the methodology adopted by the Hanafi school (may Allah have mercy upon them). The research method employed in this paper is descriptive-analytical and relies heavily on the classical texts of Hanafi principles (Usul). Among the findings of this study is that Hanafi Hadith scholars developed an independent approach to the authentication of Hadith in certain instances, and they demonstrated a greater degree of caution in this regard compared to scholars of other schools. Furthermore, there are certain terminologies and evaluative concepts that are commonly agreed upon by the majority of Hadith scholars, including those from the Hanafi tradition.

Keywords: Hadith, Hanafi School, Jarh , Ta'dil, Khabar al-Wahid, Sahih , Mutawatir, Mashhur

مقدمه

إن الحمد لله، نحمده ونستعينه ونستهديه، ونشهد أن لا إله إلا الله، ونشهد أن محمداً عبده ورسوله ﷺ وعلى آله وأصحابه و من تبعهم باحسان الى يوم الدين.

اما بعد: علم حدیث یکی از بنیادی ترین علوم اسلامی است که نقش اساسی در تبیین و فهم شریعت اسلامی ایفا می کند. حدیث، پس از قرآن کریم، دومین منبع تشریح است که از آن احکام فقهی و عبادتی، اصول اعتقادی، آداب فردی و اجتماعی و سلوک اخلاقی استنباط می شود. از این رو، علما کرام از قرون نخستین، به جمع آوری، بررسی و حفظ احادیث اهتمام ورزیدند و قواعدی را برای پذیرش یا رد آن ها پایه گذاری نموده اند که به نام «اصول تصحیح حدیث» معروف می باشد.

فقهاء کرام مکاتب فقهی مختلف را اساس گذاری کردند که هر کدام آن ها، به خصوص فقهاء احناف، رویکردی خاص و علمی را نسبت به احادیث اتخاذ کردند؛ این رویکرد از منظر فقهی مبتنی بر اصول و قواعد دقیق، واضح و احتیاط بنا یافته است. متأسفانه برخی تصور نادرستی در زمینه دارند و فکر می کنند که مکتب حنفی به احادیث نبوی کم توجه است لذا قیاس را بر حدیث مقدم می دارند، در حالی که مطلقاً چنین نیست از این جهت ادعاء مذکور نیاز به بررسی منصفانه و علمی دارد. موضوع موصوف دارای اهمیت ویژه است که عده ای از آن ها را قرار ذیل بیان می داریم:

۱. پاسخ به شبهات تاریخی و علمی درباره جایگاه حدیث در مکتب فقهی حنفی.
۲. شناخت دقیق تر از روش فقهی احناف در تعامل با روایات، به ویژه در تفاوت با منهج محدثین.
۳. تبیین رابطه میان اصول فقه حنفی و علم حدیث و روشن سازی مبانی عقلانی احناف در پذیرش یا رد روایت.
۴. تقویت رویکرد تطبیقی در میان مکاتب فقهی و شناخت عوامل اختلاف در پذیرش برخی احادیث.

هدف از این بررسی، دانستن این امر است که فقهاء حنفی در تصحیح، پذیرش و یا رد احادیث کدام روش کار را در پیش گرفته اند و هم چنین پاسخ گویی به شبهات و اصلاح دیدگاه های نادرست در این زمینه است.

پیشینه تحقیق: این اصول در داخل کتاب ها و شاخه های مبسوط و در کتاب های بزرگ مذهب به دور از دسترس همه راهروان این موضوع قرار داشته است، بعدها کتاب های به حجم کوچک و

پوهنمل صبغت الله جلیلی

مختصر بنام اصول الحدیث السرخسی از شیخ الحدیث محمد انور بدخشانی، تیسیر مصطلح الحدیث از شیخ محمود طحان، تقریب تیسیر مصطلح الحدیث از سالم سعود الحمیدان الهاجری، تقریب مصطلح الحدیث از دکتر عبدالله بن عبید الجربوعی و تفهیم مصطلح الحدیث از شیخ الحدیث محمد انور بدخشانی و غیره نگارش یافت که بیانگر روش جمهور محدثین می باشد، اما روش تصحیح احادیث به طور مستقل به لسان فارسی دری به نظر بنده دیده نمی شود. لذا خواستم روش احناف را ضمن یک مقاله به روش ساده، عام فهم که به دست رس همه گان قرار گیرد تحریر دارم تا که دانسته شود احناف نیز با استفاده از قواعد و اصولی که دارند در استنباط احکام از احادیث شریفه مطابق اصول خویش به پیش می روند اصول مذهب حنفی در مصطلح حدیث با سایر مذاهب اهل سنت یک سان بوده جز موارد اختلافی اندک که در این رساله به صورت های آن خواهیم پرداخت.

سوال اصلی

منظور از اصول تصحیح حدیث نزد فقهاء احناف چیست؟

سوالات فرعی

❑ اصول و ضوابط محدثین احناف در تصحیح احادیث چه تفاوتی با جمهور محدثین دارد؟

❑ موقف فقهاء احناف در قبال خبر واحد، حدیث مشهور و مرسل چگونه است؟

روش تحقیق: در تحقیق فوق از روش تحلیلی و توصیفی بر مبنای جمع آوری کتابخانه ای استفاده صورت گرفته است که آنهم با مراجعه به قرآن و سنت و کتب معتبره اسلاف و علمای حنفیه گذشته گان و از کتب معتبر علمای معاصر موضوع فوق را موشگافی نموده ام و به زبان ساده و آسان خدمت خواننده گان عزیز به رشته تحریر در آورده ام تا اثر ملموس از روش مذهب احناف (طی قواعد و ضوابط در تصحیح اصول حدیث) خدمت خواننده گان عزیز تقدیم نمایم.

تمهید

این یک حقیقت است که جمهور محدثین در عموم و محدثین احناف در خصوص به ارتباط اصول حدیث خدمات بی شائبه ی، استوار و عالی به امت اسلامی تقدیم نمودند و همه ایشان در اکثر اصول و قواعد تصحیح حدیث اتفاق دارند؛ البته بعض اصول است که در آن میان ایشان اختلافی است مثل: مصطلح (خبر واحد، مصطلح مشهور، مرسل... و غیره که هر گروه نظر مستقل دارد، که این جا تنها بررسی اصول تصحیح حدیث نزد فقهاء احناف صورت می گیرد چون عنوان مقاله به همین خصوص

پوهنمل صبغت الله جلیلی

تعیین گردیده است و اما روش تصحیح نزد جمهور محدثین خصوصا موارد اختلافی میان هر دو گروه در کتب اصول تحریر یافته است هر که ضرورت داشته باشد می تواند به آن ها مراجعه نماید.
اصول جمع اصل به معنای بنا پایه، اساس تهداب بناء (ابن فارس، ۱۳۹۹ هـ، معجم مقاییس اللغة: ج ۱ ص ۱۰۹).

و حدیث به معنای مختلف می آید لیکن معنای که به موضوع ما مطابقت دارد به معنای یک چیز نو که ضد قدیم است می آید (ابن فارس، ۱۳۹۹ هـ، معجم مقاییس اللغة: ج ۲ ص ۳۶).
و حدیث در اصطلاح: «تمام آن چه که به رسول الله صلی الله علیه وسلم نسبت داده شود از: قول یا فعل یا تقریر یا صفت خلقی و خلقی (الطحان، ۱۴۲۵ هـ، تیسیر مصطلح الحدیث: ج ۱ ص ۱۷).
و هرگاه هر دو یک جا شود بنام اصل و اساس قواعد حدیث یاد می گردد که بعدا به تعریف اصطلاحی علوم الحدیث می پردازیم.

تصحیح: به معنای حکم کردن به صحت چیزی و یا درست کردن، صحیح کردن اشتباهات تحریر یافته (فرهنگ معین: ج ۱ ص ۱۰۷).

تعریف لقبی حدیث اصول حدیث

علمی است به اصول و قواعد که به وسیله ای آن حالت سند و متن از جهت قبول و رد شناخته می شود (الطحان، ۱۴۲۵ هـ، تیسیر مصطلح الحدیث: ج ۱ ص ۱۷).

❖- خبر واحد نزد احناف رحمهم الله

تعریف لغوی خبر واحد: خبری واحد آن است که راوی آن واحد و یکتا است (ابن منظور، ب.ت، لسان العرب: ج ۲ ص ۵۰).

خبر واحد در اصطلاح: هر خبری که یک یا دو نفر آن را روایت کند و در یکی از قرن های سه گانه مشهور نشده باشد و قبولش به اجماع نرسیده باشد (بخاری، ۱۴۱۸ هـ، کشف الأسرار: ج ۲ ص ۱۱).

حکم خبر واحد

حدیث خبر واحد نزد احناف رحمهم الله علم یقینی افاده نمی کند لیکن موجب عمل می شود؛ زیرا خبر واحد دارای احتمال صدق و کذب هر دو است، اگر راوی ایشان عادل و غیر متهم باشد، روایت مذکور قابل قبول است و اگر راوی فاسق و متهم به دروغ باشد روایتش مردود می شود؛ زیرا چیزی که افاده ی گمان و احتمال را داشته باشد یقین به آن درست نمی شود؛ البته با در نظر داشت قرائن و ثبوت اعتبار سند مورد قبولیت است لیکن مشروط به این است که از اعتبار سند ثابت شده باشد، در صورت

که از منظور سند باشد به هیچ وجه قابل قبولیت نیست (جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول في الأصول: ج ۳ ص ۳۷) و (شاشی، ۱۴۰۲هـ، أصول الشاشي: ص ۲۷۲) و (لیکن وی، ۱۴۲۳ق، فواتح الرحموت: ج ۲ ص ۱۴۸).

شروط قبولیت حدیث آحاد نزد احناف

فقهای احناف پذیرش خبر واحد را مشروط به شرایط خاصی می دانند که قرار ذیل اند:

- ❑ حدیث خبر واحد نباید با قیاس مخالفت داشته باشد.
- ❑ حدیث خبر واحد با خبر مشهور یا متواتر در تعارض نباشد.
- ❑ راوی حدیث خبر واحد باید عادل باشد.
- ❑ حدیث خبر واحد راوی اش باید فقیه باشد، البته این شرط در میان خود فقهاء احناف مورد اختلافی می باشد، عده ای از فقهاء آنرا شرط می دانند و برخی آنرا شرط نمی دانند که همین نظر اکثر فقهاء حنفی رحمهم الله می باشد.
- ❑ از مسائل عموم البلوی غیر مشهور باشد.

(جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول في الأصول: ج ۳/۱۲۹-۱۲۷)، (سرخسی، ۱۴۱۴هـ، أصول السرخسي: ج ۴ ص ۶۴)، (بخاری، ۱۴۱۸هـ، كشف الأسرار: ۵۵۲/۲)، (ابن أمیر، ۱۴۱۷هـ، تیسیر التحرير: ج ۳ ص ۳۷)، (الزحیلی، ۱۴۲۷هـ، الوجیز في أصول الفقه الإسلامي: ج ۱ ص ۲۱۶-۲۱۴).

- ❑ حدیث مشهور: حدیث مشهور به صیغه اسم مفعول است که از شهرت و ظهور گرفته شده به خاطر ظهورش و تعریف اصطلاحی اش حدیث است که یک راوی یا دو راوی آنرا روایت کرده باشد و یا خبر آحاد است که در یکی از قرون سه گانه اول هجری به شهرت رسیده باشد و امت اسلامی آنرا قبول کرده باشد. مثل حدیث مسح بر موزه و حدیث رجم در زنا (بخاری، ۱۴۱۸هـ، كشف الأسرار: ج ۲ ص ۵۳۴)، (شاشی، ۱۴۰۲هـ، أصول الشاشي: ص ۲۷۲).

حکم حدیث مشهور

حدیث مشهور نزد احناف رحمهم الله در عمل از جمله احادیث متواتر حکمی شمرده می شود با وجودی که به تواتر نرسیده است، تواتر بودنش نزد فقهاء حنفی از لحاظ شهرت و جایگاه اش می باشد نه از ذات خودش، چنانچه متواتر حقیقی تواترش از ذات خودش می باشد، اما مشهور شهرتش بر قرائن دیگر است که باعث اطمینان قلب و دوری غفلت نفس می شود. لذا به منزله متواتر می رسد؛ مشروط به این که از لحاظ سند معتبر باشد؛ زیرا تنها شهرت اش کفایت نمی کند؛ بلکه از لحاظ سند به

پوهنمل صبغت الله جلیلی

ثبوت رسیده باشد، اگر ضعیف باشد در این صورت مدار اعتبار نمی‌باشد (بخاری، ۱۴۱۸هـ کشف الأسرار: ج ۲ ص ۵۳۶-۵۳۴)، (لیکن وی، ۱۴۲۳هـ فواتح الرحموت: ج ۲ ص ۱۴۸).

شروط قبولیت حدیث مشهور نزد احناف

فقهای حنفی پذیرش حدیث مشهور را مشروط به شرایط خاصی می‌دانند که بیش‌تر آن عین شرائط قبولیت خیر واحد می‌باشد که قرار ذیل اند:

- ۱- اتصال سند که این شرط از جمله شرائط عمومی برای صحت حدیث می‌باشد.
- ۲- عدالت راوی که این شرط از جمله شرائط عمومی برای صحت حدیث می‌باشد و منظور از عدالت راوی امور ذیل می‌باشد.

✘- فقاہت راوی.

✘- فهم درست حدیث.

✘- موافقت فتوای راوی با روایتش.

✘- شهرت عملی: یعنی مجرد روایت سه نفر یا کم‌تر یا بیش‌تر در سند حدیث مدار اعتبار نیست؛ بلکه مدار اعتبار عمل نمودن به حدیث و شهرت آن نزد فقهاء و علماء می‌باشد.

✘- حدیث باید مخالف قیاس جلی نباشد.

✘- حدیث به احادیث متواتر دیگر تعارض نداشته باشد (الزحیلی، ۱۴۲۷هـ، الوجیز فی أصول الفقه الإسلامی: ج ۱ ص ۲۱۵)، (جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول فی الأصول: ج ۱ ص ۱۷۵)، (جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول فی الأصول: ج ۳ ص ۶۸).

✘- مرسل: مرسل لغتاً به معنی روان کردن، فرستادن و اهمال کردن می‌آید و از این قسمت کلام

الله می‌باشد: ﴿أَمْ تَرَأْنَا أَرْسَلْنَا الشَّيْطَانَ عَلَى الْكُفْرَيْنَ نُوَظِّمُهُمْ أَنَّ﴾ [مریم، ۸۳].

ترجمه: آیا ندیدی که ما شیطان‌ها را بر کافران گماشته‌ایم تا آنان را سخت تحریک کنند. واصطلاحاً: نزد اصولیین احناف: نسبت دادن حدیث به رسول الله صلی الله علیه وسلم توسط تابعی بدون این‌که نام از صحابی ببرد.

(ابن امیر، ۱۴۱۷هـ، تیسیر التحرير: ج ۳ ص ۶۸).

مرسل صحابی و تابعی نزد احناف رحمهم الله مورد قبولیت است مشروط بر این‌که ارسال توسط راوی عادل و ثقه باشد و از بعض مشائخ احناف روایت شده که مراسیل قرن چهارم مورد قبولیت

پوهنمل صبغت الله جلیلی

نیست؛ زیرا رسول الله صلی الله علیه وسلم در ارتباط به ایشان گفته است: «بعد از قرن سوم دروغ پخش می‌شود» (جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول فی الأصول: ج ۳ ص ۱۴۵)

۴- اقسام انقطاع به اعتبار نقصان راوی

احناف انقطاع را به سه نوع تقسیم می‌کنند، اما محدثین انقطاع را در وصف کسی ذکر می‌کنند که روایتش قبول و رد می‌شود.

خبر مستور که مجهول الحال است از مسایل اختلافی میان احناف و محدثین است بسیاری از محققان فرق بین این دو اصطلاح (مستور الحال و مجهول الحال) را قبول نمی‌کنند، اما نزد بزرگان حنفی مجهول الحال کسی است که با روایت یک یا دو حدیث شناخته شده باشد اما عدالت و ضبط آن شناخته نشده باشد.

خبر فاسق: مسلمانی که مرتکب گناه کبیره می‌شود یا اصرار به صغیره می‌ورزد و برای قبول حدیث راوی عدالت شرط است. (جصاص، ۱۴۱۴هـ، الفصول فی الأصول: ج ۳ ص ۱۳۹-۱۳۴)، (ابن امیر، ۱۴۱۷هـ، تیسیر التحرير: ج ۳ ص ۳۹) وما بعدها.

خبر کودک، سبک مغز، حواس پرت و سهل انگار: یکی از شروط قبول راوی برخورداری از عقل است و عقل به دو نوع است ناقص و کامل ناقص عقل کودک و سبک مغز است اما کامل حد ندارد تا آخر عمر.

معتوه که عقل ناقص دارد به حد دیوانگی نمی‌رسد.

متساهل کسی است که بعد از فهمیدن اشتباهش به اشتباه و فراموشی خود اهمیت نمی‌دهد.

خبر صاحب هوا و هوس: خبر صاحب هوا و هوس مبتدع نیز از اسباب طعن در راوی نزد احناف و محدثین شمرده می‌شود.

حکم روایت آنان: در این مساله میان گروه‌ها اختلافی نیست به خاطر عدم وجود اصل ضبط در آن‌ها چون ضبط در روایت راوی شرط است لذا روایت چنین اشخاصی قابل قبول نیست (بخاری، ۱۴۱۸هـ کشف الأسرار: ج ۵ ص ۵۷۴) وما بعدها، (ابن امیر، ۱۴۱۷هـ، تیسیر التحرير: ج ۳ ص ۳۹) وما بعدها.

۵- تعارض خبر و قیاس: احناف دو قول برای عمل به خبر واحد در وقت مخالفت با قیاس دارند.

۱- تقدیم خبر واحد بر قیاس به طور مطلق چه راوی فقیه باشد یا غیر فقیه جمهور احناف به این رای رفته اند و اصولیان نیز موافق با آن هاند.

۲- قیاس بر خبر واحد به دو شرط مقدم می شود

۱- اگر راوی فقیه باشد خبر مقدم می شود و اگر چنین نبود قیاس بر خبر مقدم می شود.

۲- وقتی خبر واحد موافق قیاس بود پذیرفته می شود وقتی مخالف قیاس بود ولی با قیاس دیگر

موافق بود باز هم پذیرفته می شود.

تفصیل مسأله فوق الذکر

قول امام ابوحنیفه رحمه الله در تقدیم خبر بر قیاس و نصوص شاگردانش: ابن معین از عبید بن قره روایت می کند که از یحیی بن زریس شنیدم که می گفت: نزد ابوسفیان بودم مردی نزدش آمد و گفت: چه ایراد به ابوحنیفه رحمه الله می گیری چی شده او را گفت: شنیدم می گوید: «کتاب خدا را می گیرم هرگاه در آن نیافتم به سنت رسول الله رو می آورم اگر در آن نیافتم سخن یارانش را می گیرم از میان آن هاسخن هریک را که خواستم می گیرم هریک را خواستم رها می کنم و از سخن آن هابه دیگران نمی - روم» (الضمیری، ۱۴۰۵هـ، أخبار أبي حنيفة وأصحابه: ج ۱ ص ۲۴)

اما عدهی دیگر از علماء احناف به دو نظر اند. ۱- نظر خود امام است یعنی: در میان تمام صحابه رضوان الله عنه أجمعین فرق و تفاوت نیست و مسأله فقیه و غیر فقیه مدار اعتبار نیست (الضمیری، ۱۴۰۵هـ، أخبار أبي حنيفة وأصحابه: ج ۱ ص ۲۴)

۲- نظر دوم: فرق میان صحابی فقیه و غیر فقیه است که این نظریه عیسی بن آبان و بعض دیگر از فقهاء احناف می باشد.

اصل موضوع این است که راوی در اصل دو دسته تقسیم می شود

۱- دسته اول: کسانی از اصحاب پیامبر صلی الله علیه وسلم مانند عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، زید بن ثابت و معاذ بن جبل رضی الله عنهم که اهل نظر و اجتهاد بودند آنان وقتی از پیامبر صلی الله علیه وسلم حدیثی دریافت نمی کردند، بر اساس رأی و قیاس خود عمل می کردند و سپس در دوره های بعدی این دیدگاه ها اساس فتاوی فقهی فقهاء قرار گرفت و کار بر آن هاصورت می گرفت.

دسته دوم: راویانی هستند که به داشتن حافظه قوی و عدالت مشهورند، اما از نظر اجتهاد ضعیف اند. روایت شده که ابن مسعود حدیث «السهو بعد السلام» (فراموشی بعد از سلام در نماز) را بدون قیاس روایت کرده است این نشان می دهد که قیاس جایگاه خود را دارد و روایت از عبدالله بن

پوهنمل صبغت الله جلیلی

عمر و زید بن ثابت و معاذ بن جبل نیز همین را نشان می‌دهد در نتیجه اگر روایتی از این افراد صحیح باشد و با قیاس موافق نباشد، پس نمی‌توان به آن عمل کرد (شاشی، ۱۴۰۲هـ، اصول الشاشی: ص ۲۷۵)

مناقشه

افواهاتی که در مورد مذهب حنفی پخش شده است که این مذهب به قیاس و نظریات استوار است. در حالی که این مذهب به قواعدی استوار است که بعد از توجه، تعمق، تفکر و تلاش‌های پیگیر وضع شده است، اما روش خاصی در استدلال به سنت دارد که با روش محدثین متفاوت است.

این چیزی عجیب نیست چون امت از صحابه به ارث برده اند، وقتی به این حقیقت پی می‌بریم و به استدلال احناف از حدیث بیش‌تر تحقیق می‌کنیم می‌بینیم که اصول عادلانه و به دور از افراط و تفریط است آن‌هم با حفظ جایگاه والای هر کدام از کتاب و سنت.

تقدیم نمودن قیاس جلی بر نصوص و خصوصاً اخبار آحاد به طور کلی نبوده بلکه به روشی که مورد تفصیل است و هیچ‌گاه مطابق ذوق معترضین نیست بلکه تقسیمات مختلف دارند که در ضمن مطالب مقاله نوشته شد که هدف دقت بیش‌تر و تطبیق اصول و قواعد که خود دانشمندان اسلام و خصوصاً فقهاء و اصولیین به آن‌ها پایبند هستند.

نتیجه‌گیری

بعد از تفحص و بحث پیرامون ضوابط و اصول علم حدیث (مصطلح الحدیث) از روزنه علمای مذهب حنفی و طرز استدلال و شرایطشان برای صحت و سقم حدیث به این نتیجه می‌رسیم که علمای مذهب حنفی باکمال احتیاط و با در نظر داشت اصول و قواعد منظم و روش صحیح و درک ژرف از دین داشته و با درک عمیق، غنی و سرشار از مصطلحات علوم حدیث نموده اند علی‌الرغم این‌که ایشان در برابر احادیث قرار نمی‌گیرند بلکه فروتنانه خبر را با قرآن و روایات صحیح عرض کرده روایت را بر قرآن عرض می‌کنند هم‌چنان خبر واحد که زبان زد همه است که گویا احناف از پذیرش آن سر باز می‌زنند در حالی که چنین نبوده بلکه در مواردی ترک می‌شود که مخالف خبر با قرآن ثابت گردد یعنی بعد از اینکه خبر بر قرآن عرضه شود و ثابت شود که آن روایت مخالف نص قرآن واقع شده است عمل به خبر ترک و عمل به قرآن می‌نمایند. احناف به مجرد مخالفت سنت را ترک نمی‌کنند بلکه به جهت دیگری به آن عمل می‌کنند.

بحث حدیث مشهور و هم‌چنان حدیث مرسل و شناخت راوی به طور دقیق از جمله موضوعاتی است که اصولیین احناف آن را نسبت به مذاهب دیگر با اعتبار بررسی و جستجو توجه بیش‌تر نمودند.

پیشنهادات

با اظهار سپاس و تشکری از الله متعال و درود به پیامبرش صلی الله علیه وسلم که تکمیل کننده پایه‌های اخلاق و انسانیت می‌باشد اینک می‌پردازیم به بیان عده از اموری که توجه‌ام را به خود جلب نموده و خواستم با دیگران این موضوع را شریک سازم و آن این‌که با در نظر داشت اهمیت والای علم مصطلح الحدیث خصوصا در این عصر و زمان که نسبت به صداقت غیرصداقت بیش‌تر مود و رواج گردیده است جا دارد که به عنوان پیش نهاد به تک تک استادان، محصلین و فرهیخته‌گان میهن عزیزم عرض بدارم که از این علم مهم به عنوان اسلحه برای زدودن موضوعات و افتراءات علیه ناجی بشریت باخود داشته باشند تا از یک سو از علمای که در این راستا تلاش به خرج داده اند قدردانی صورت گیرد و از طرف دیگر سنت پیامبر صلی الله علیه وسلم را به گونه دور از آمیخته‌گی‌ها به اکاذیب نگه‌داشته باشند تا از یک طرف شبهات از دین زدوده شود و از طرف دیگر به میزان حسنات خویش بیفزایند و این یکی از برنامه‌های تقویت دین و زدودن شبهات است لذا مسلح بودن با قواعد علم مصطلح حدیث یک امر ضروری پنداشته می‌شود.

موضوعات که در میان محدثین و فقهاء و اصولیین مورد اختلاف است به بررسی بیش‌تر توجه شود، از یک لحاظ معلومات باحث و تحقیق کننده بیش‌تر خواهد شد و از لحاظ دیگر شبهات مغرضانه بر علیه اصولیین و فقهاء در جامعه بر ملا می‌شود و آهسته آهسته بعضی مفاهیم غلط و اشتباهات از میان جوامع اسلامی کاهش می‌یابد.

مراجع

قران کریم

- ابن امیر، محمد امین بن محمود البخاری المعروف بأمیر بادشاه، (۱۴۱۷هـ)، تیسیر التحریر، دار الکتب العلمیة، بیروت.
- ابن فارس، أبو الحسین أحمد بن فارس بن زکریا، (۱۳۹۹هـ)، معجم مقاییس اللغة، المحقق: عبدالسلام محمد هارون، الناشر، دارالفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی، أبو الفضل، جمال الدین ابن منظور الأنصاري الرويفعی الإفريقي، (۱۴۱۴هـ)، لسان العرب، الناشر، دار صادر، بیروت. چاپ سوم.
- الجصاص، أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي، (۱۴۱۴هـ)، الفصول في الأصول، الناشر: وزارة الأوقاف الكويتية. چاپ دوم.
- الزحيلي، الأستاذ الدكتور محمد مصطفى الزحيلي، (۱۴۲۷هـ)، الوجيز في أصول الفقه الإسلامي، الناشر: دارالخیر للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، سوريا. چاپ دوم.
- السرخسی، (۱۴۱۴هـ)، ابی بکر محمد بن احمد بن ابی سهل السرخسی، أصول السرخسی، حقق أصوله أبو الوفاء الافغانی رئیس اللجنة العلمية لحياء المعارف النعمانية عنيت بنشره لجنة احياء المعارف النعمانية بحيدر اباد الدکن بالهند، دار الكتاب العلمية بیروت لبنان. چاپ اول.
- الشاشی، أحمد بن محمد بن إسحاق الشاشی أبو علی، (۱۴۰۲هـ)، أصول الشاشی، الناشر: دار الكتاب العربي، بیروت.
- الصمیری، الحسین بن علی بن محمد بن جعفر، أبو عبد الله الصيّمري الحنفي، (۱۴۰۵هـ)، أخبار أبي حنيفة وأصحابه، الناشر: عالم الكتب. بیروت.
- الطحان، أبو حفص محمود بن أحمد بن محمود طحان النعیمی، (۱۴۲۵هـ)، تیسیر مصطلح الحديث، الناشر، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، چاپ دهم.
- الليكن وى، عبد العلي بن محمد نظام الدين، (۱۴۲۳هـ)، فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت، ضبطه و صححه: عبد الله محمود محمد عمر، دار الکتب العلمیة، بیروت، لبنان، چاپ اول.
- معین فرهنگ فرهنک و لغت.

فوائد تشبیه و تأثیر آن در فهم قرآن

پوهنمل عبدالرازق هدفمند^{۱*} پوهندوی دکتور محمد سلیم مدنی^۲

۱. دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

* ایمیل نویسنده مسؤل: ab.hadafmand@gmail.com

چکیده

یقیناً التزام و پیوستن به کتاب الله ﷻ و به کتبی که معانی و مفاهیم آن را بیان داشته، مرام و مقصدش را توضیح داده و تفسیر می‌نماید؛ انسان را در جایگاهی قرار می‌دهد که با استمداد و یاری جستن از رفعت این کتاب مجید و با روح پاک و منزّه تدبر و تفکر نمودن در آیات ملکوتی آن بتواند به مدارج عالی‌ای پرواز نماید. چون این کتاب مقدس مشتمل بر علوم و معانی متعددی است، که نمی‌توان بدون فراگیری آن هابه رموز و اسرار نهفته آن آگاهی حاصل نموده و حق تدبر و تفکر را در آن اداء نمود. فلهدا لازم دانسته شد تا شمه‌ای از علوم بلاغی این کتاب تحت عنوان «فوائد تشبیه و تأثیر آن در فهم قرآن» در این جزوه به شکل تحلیلی و توصیفی بیان گردیده، تا زمینه‌ای اندیشیدن در فهم معانی آن میسر گردد. از این که فراگیری همه‌ای علوم مرتبط به قرآن کار ساده و عادی نیست، بناءً اگر رساله‌ها و مقالات علمی بگونه تخصصی در ابعاد مختلف آن نگاشته شود مثمرتر خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: زیبایی‌های دنیا، عمل نکردن به کتاب الله ﷻ، فواید تشبیه.

The benefits of analogy and its effect on understanding the Qur'an

Senior Teaching Assistant Abdul Razeq Hathammand^{(1)*}, Assistant Professor Dr. Mohammad Salim Madani²

1. Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Sharia, Alberoni University.

* Email Author Responsible: ab.hadaftmand@gmail.com.

Abstract

Certainly, commitment and attachment to the Book of God and to the book that has expressed its meanings and concepts, explains and interprets its purpose and purpose; It places a human being in a position where he can fly to great heights by seeking help from the exaltation and poison of this glorious book and with a pure soul and contemplation and thinking in its royal verses. Because this holy book contains many sciences and meanings, without learning them, one cannot gain knowledge of its hidden secrets and exercise the right to ponder and think in it. Therefore, it was deemed necessary to explain many of the rhetorical sciences of this book under the title "Benefits of simile and its effect on understanding the Qur'an" in this booklet in an analytical and descriptive form, so as to provide a basis for thinking in understanding its meanings. The same sublime and excellent results (and only those examples are multiplied by people and what is reasonable except for the people) should be made available to the believing servants of God, the Blessed and Exalted, in a simple and easy way.

Keywords: simile of benefits, beauty of the world, not following the Book of Allah.

مقدمه

الحمد لله الذى فضلنا بالقرآن على الأمم أجمعين و آتانا به ما لم يؤت أحداً من العالمين، والصلاة والسلام على من كان خلقه القرآن ووصيته القرآن وميراثه القرآن القائل «خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ» (البخاري، الطبعة: الأولى، ١٤٢٢ هـ، صحيح البخاري، ج ١٥ ص ٤٣٨) و على آله و صحبه و من اتبع سنته إلى يوم الدين.

اما بعد:

چون التزام و پیوستن به کتاب الله تبارک و تعالی و به آن کتبی که معانی و مفاهیم آن را بیان داشته، مرام و مقصدش را بر ملا می گردانند، نشان_های از حب و دوستی این کتاب بوده و علامه سترک و عظیم محبت با نازلین کننده این کتاب است، لهذا هر نوع اتصال و التزام به آن، تعلماً و تعلیماتاً تلاوةً و قراءهً تفسیراً و تجویداً اعراباً و بلاغهً و غیرها... خدمتی است، برای این کتاب مُعَجَز و عالی الشان.

و از مهم ترین انواع این اتصال و التزام یکی هم تدبر و تفکر در فهم این کتاب مجید و بالخصوص تدبر در فهم و دانش تشبیهات آن است، که حقایق را با روشن ترین و اوضح ترین بیان و نیکوترین اسلوب بر ملا ساخته و آشکار می گرداند.

هر گاه با این تشبیهات از دروازه تَمَعْن و تأمل داخل شوید، می بینید که معانی و مفاهیم بزرگی را در برداشته و عبّر و پندهای روشنی را برای شما بیان خواهند نمود.

چنانچه علامه زمحشری رحمه الله در کتابش عمدة التفسیر فی البلاغة العربیة می نگارد: «أن هذا العلم لا يتم تعاطیه و إجابة النظر فيه لكل ذی علمٍ و إنما لا بد من البراعة فی علوم البلاغة المختصة بالقرآن الکریم کعلمی المعانی والبیان و أن البراعة فیهما تحتاج إلى تأیّ فی ارتیادهما و تعب فی التنقیح عنهما.» (الزمحشری، الطبعة: الثالثة - ١٤٠٧ هـ، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ج ١ ص ١٦).

«یقیناً حاصل کردن و به دست آوردن این علم «علم التفسیر» تنها با جولان دادن فکر و اندیشه در آن برای هر صاحب علم میسر نخواهد گردید، بناءً لازم و ضروری است، که در علوم بلاغی قرآن، مانند: علم معانی و بیان، برتری و کمال را حاصل نماید، که این براعت و برتری جستن در آن هاضوررت مبرم به آمادگی تام و کامل، درخواست و طلب آن هارا داشته و تحمل هر نوع خستگی را در تحصیل و پژوهش آن هامی خواهد.»

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

بدین ملحوظ هرگاه خواسته باشیم آیتی را که در آن از فن تشبیه کار گرفته شده به بررسی گرفته و فوائد آن را بیان داریم لازم است که:

نخست: با دقت تمام در آن نگریده و بدانیم که از انواع و اقسام تشبیه، کدام نوع تشبیه در آن موجود است، تشبیه تمثیل است و یا غیر تمثیل تشبیه مجمل است و یا مفصل...

دوم: هدف و غرض از آوردن این تشبیه چه بوده و وجه شباهت در آن بیان گردیده و یاخیر و این تشبیه چه مطلب را افاده می نماید؟

سوم: چطور می توان رموز و اسرار بلاغی این کتاب مقدس را تحصیل نموده و خود را از آن آگاه ساخت؟ و به کدام روش و طریقه آن را به دیگران آموخت، تا ذهن نشین مخاطبین گردیده و مفاد به دست آمده از آن را غنیمت شمارند؟

چهارم: در اخیر باید گفت که نتایج به دست آمده از این تشبیه چه بوده و اثر گذاری آن بالای نفوس بشری چیست؟

این ها همه سوالاتی هستند که انسان متفکر و اندیشمند را به عمق موضوع فرو برده و حس-کنجکاوی اش را به حرکت آورده و نمی خواهد که به شکل سطحی از فهم آیت عبور کند. و اگر در مجموع و به طور کلی موضوع را ارزیابی نموده و به بررسی بگیریم در خواهیم یافت که، هرگاه یک خواننده و یا پژوهشگری اثر و یا مقاله علمی ای را به خوانش می گیرد، در قدم نخست پرسش های به ذهنش خطور می کند و در جستجوی آن می شود که آیا این اثر و یا مقاله علمی پاسخ گویی سوالات مطروحه ذهنش است و یا خیر؟ آیا این اثر و یا مقاله علمی از آن جایگاه و اهمیتی برخوردار است، که به مطالعه آن بپردازد؟ آیا نیازمندی هایش را مرفوع می سازد و یاخیر؟ عوامل و انگیزه تحریر این اثر و یا مقاله علمی چیست؟

اهمیت موضوع: هرگاه خواسته باشیم اهمیت و جایگاه موضوع را دریابیم فقط می توان با ذکر یک آیت آن را بیان نمود. الله تبارک و تعالی می فرماید: ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ [سوره ص: آیه ۲۹]

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

«ای محمد! این قرآن کتاب پرخیر و برکتی است و آنرا برای تو فرو فرستاده ایم تا درباره آیه هایش بیندیشند و خردمندان پند گیرند».

اهداف تحقیق: تحقیقات علمی در هر عرصه و میدانی اهداف مشخص و معین خود را تعقیب نموده و هر محقق تلاش می‌نماید، تا از لابلای تحقیقاتی که انجام داده همان اهداف مقصودی‌اش را پی‌گیری نماید. لهذا نگارش این مقاله علمی را روی اهداف ذیل انتخاب نمودم:

- خدمت کتاب‌الله جهت نیل به رضای الله ﷻ ولو که این خدمت اندک بوده باشد.
- توضیح روش تطبیقی این که چطور می‌توان بخشی از زوایای پنهانی این علم را بیان نمود.
- جلب توجه پویندگان و شائقین علوم بلاغی قرآن.
- تحلیل و بررسی مختصری از این علم و تأثیر آن در فهم کتاب‌الله و سنت رسول‌الله.
- دعوت به تدبر و تفکر در تشبیهات قرآن کریم و اعجاز بیانی آن.
- اظهار فوائد این علم و بیان شیوه آموزش، تطبیقی آن.

سوالات تحقیق: حکمت و رموز نهفته در تشبیهات قرآن کریم چیست؟

- سوالات فرعی: ۱- آیا با تحقیق و پژوهش در تشبیهات قرآن کریم می‌توان شائقین این علم را در فهم اعجاز بیانی قرآن کریم رهنمون شد؟
- ۲- آیا می‌توان عبر و مواعظی را که در تشبیهات قرآن کریم است، بدون بحث تخصصی آن از طریق دیگری استحصال نمود؟

پیشینه موضوع: یقیناً در این بخش علماء بزرگ و جیدی تلاش‌های گسترده‌ای نموده‌اند.

- ۱- چنانچه امام سیوطی رحمه‌الله در اتقان تذکر داده که امام ابوالقاسم بن بندار بغدادی که مشهور به (ابن ناقیا البغدادی ت: ۴۸۵) است، کتابی را در این مورد نگاشته به نام «الجتان فی تشبیهات القرآن» که در آن اول تشبیهات قرآن کریم را آورده و بعد از آن شعری را که هم‌خوانی و مناسبت به معنای آن آیت داشته تذکر داده است. ولیکن گاه‌گاهی از موضوع اصلی خارج گردیده و به مطلب دیگری پرداخته است و از مفهوم آیه دوری گزیده و به کنار رفته است. (السیوطی، الطبعة: ۱۳۹۴هـ/ ۱۹۷۴ م، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۳ ص ۱۲۸)

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

۲- امام بن قیم رحمه الله در این مورد کتابی را به اسم «امثال القرآن» نگاشته است. هر چند این کتاب او برگرفته شده از کتاب دیگرش بنام «اعلام الموقعین عن رب العالمین» است. که در این کتاب بسیاری از تشبیهات قرآن کریم را بیان داشته و به تعقیب آن بعضی احکام، ارشاد و رهنمائی‌های را به طور فشرده و مختصر ذکر نموده است. (ابن قیم، الطبعة: الأولى، ۱۴۱۱ هـ - ۱۹۹۱ م، إعلام الموقعین عن رب العالمین، ج ۱ ص ۱۶۱) این دو کتاب را طور نمونه از علماء متقدمین تذکر دادم و اگر به استقصاء همه بپردازیم از حوصله این جزوه گرانی خواهد نمود.

روش تحقیق

چون نگارش هر تحقیقی استوار به یکی از دو روش که همانا روش اجتماعی و یا کتابخان‌های است، قوام دارد؛ و هر بحثی بنا بر طبیعت و ساحه کاربردی آن روش به خصوص خود را داشته که در محور همان روش اهدافش را دنبال می‌نماید، که بهترین روش در حوزه علوم اسلامی روش کتابخان‌های است؛ که در این تحقیق بیش تر از آن استفاده گردیده و جزوه هذا که ما در صدد نگارش آن هستیم با روش‌های توصیفی و تحلیلی به گونه مختلط نگاشته شده است؛

بنده بعد از بیان موضوعات مقدماتی طور نمونه به ذکر چند آیه‌ای از قرآن کریم که در آن هاز فن تشبیه کار گرفته شده پرداختم و سپس بسیار مؤجز ترجمه و تفسیر آن هارا بیان داشته و بعداً در روشنائی علم بیان ارکان تشبیه آیات متذکره را با شیوه خاصی که در بر گیرنده آموزش تطبیقی این فن بوده به رشته تحریر در آوردم و در اخیر فوائد تشبیه را که در فهم آیات به مثابه کلید و مفتاح رموز و اسرار این کتاب معجز جلوه نمائی می‌کند بیان داشتم. و این مقاله را با ذکر یافته‌ها؛ مناقشه؛ نتایج حاصله و ذکر منابع و مأخذ به پایان رسانیدم.

فبالله أستعين و أسأله سبحانه أن يوفقني للفهم الصائب والبيان السهل الواضح و أن يخلص فيه نيتي و يتقبله مني إنه سميع قريب مجيب.

فوائد: جمع فائده بوده، آنچه که انسان از آن بهره گیرد، اعم از دارائی و دانش سودی که در

معاملات برای انسان به دست آید. (الأنصاري، الطبعة: الثالثة - ۱۴۱۴ هـ، لسان العرب: ج ۱۰ ص ۳۶۴)

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

سبب اختیار موضوع: ۱- در مورد سبب اختیار باید گفت: چون موضوع تعلق به تفسیر کتاب الله ﷻ و بیان معانی و مفاهیم، استخراج عبر و مواظب آن داشته و یکی از مهم ترین اسباب فهم در کتاب الله ﷻ است، زیرا با تحقیق و ریشه یابی در تشبیهات قرآن کریم تدبر و تفکر در این کتاب مقدس صورت گرفته و انسان را به رموز و مقاصد آن رهنمایی می نماید. لهذا نوشتن و نگارش اثر و مقاله های علمی در این مورد از همان وسایل و اسبابی است که پژوهشگران را در فهم کتاب الله ﷻ کمک نموده و به مدارج عالی رهنمون می سازد.

۲- می توان گفت یکی از عوامل و انگیزه های اختیار موضوع همانا قلت و عدم رو آوردن به این علم و آموزش تطبیقی آن است.

۳- بر ملا نمودن برخی از جوانب اعجاز بیانی قرآن کریم.

۴- پرداختن به این بحث علاوه بر این که باعث و پژوهشگر را قوت علمی می بخشد، در وی ملکه ای فهم کتاب الله ﷻ و سنت رسول الله ﷺ را نیز ایجاد می کند.

اکنون می پردازیم به ذکر علماء و دانشمندان معاصر

۳- از علماء معاصر می توان از داکتر دخیل الله «الرحیلی» نام برد، او رساله علمی ای را به خاطر به دست آوردن درجه ماستری از جامعه اسلامی در سال (۱۴۰۷ هـ ق) تحت عنوان «التشبیهات القرآنیة و تأثیرها فی النفوس» نگاشته است، مؤلف بزرگوار در کتابش به تعداد اندکی نمونه های تشبیهات قرآن کریم اکتفاء نموده و ترکیز به جوانب بلاغی تشبیه نموده و سپس اثرش را بالای نفس ها بیان داشته است. بدون این که از نصیحت ها و اندرزهایی که از تفسیر آیت به دست می آید، رهایی یافته باشد، در حالی که رساله نگاشته شده تخصص بلاغی دارد نه تفسیری.

۴- هم چنان استاد ملک بخش رساله ای را جهت به دست آوردن درجه ماستری از جامعه أم القری در سال (۱۴۰۹ هـ ق) تحت عنوان «أسرار التنوع فی تشبیهات القرآن» نگاشته است و در آن به آیات متشابهات که در ضمن خود تشبیهات را هم دارد، ترکیز نموده باز به تمییز و فروق در بین آن ها پرداخته، اسرار و رازهای گوناگون آن ها را بیان داشته است، موضوع را از جهت بلاغی بررسی نموده و شیوه

تخصصی را در آن رعایت نموده است. (الأنصاری، تشبیہات القرآن کریم و أثرها فی التفسیر دراسة تأصیلیة تطبیقیة علی ثلث الأخير من القرآن کریم، نقلاً عن مکتبة نور: ص ۹)

جهت احتراز از تطویل موضوع به ذکر دو تن از مؤلفین قدمات و دو تن از مؤلفین معاصر اکتفاء نمودیم هرگاه پژوهشگری می خواست، در این باره معلومات بیش تری به دست آرد به مأخذ و منابع این جزوه مراجعه نموده و خود را سیراب سازد.

تعریف تشبیه لغة و اصطلاحاً

تشبیه در لغت مطلقاً به دو معنی می آید:

- ۱- **مماثلت و همگونی چنانچه گفته می شود:** «أشبه الشيء الشيء و تشبهه و شابهه، أي مائله» «مشابهت و همگونی دارد آن چیز با آن چیز دیگر با او مشابهت داشته همگونی و مماثلت دارد. ابن منظور می گوید: «التَّشْبِيهُ والتَّشْبِيهُ والشَّبِيهُ والمِثْلُ والجمع أشباهٌ وأشبه الشيء الشيء مائله والتَّشْبِيهُ التمثيل».
- (الأنصاري، الطبعة: الثالثة - ۱۴۱۴ هـ، لسان العرب: ج ۱۳ ص ۵۰۳) و از آن جمله است، این فرموده پروردگار که می فرماید: ﴿وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَعَيْزٌ مُتَشَابِهَةٌ﴾ (سورة الأنعام: آية ۹۹) «و باغ های انگور و زیتون و انار پدید می سازیم که (در شکل و مزه و بو و سود) همگون و یا غیر همگونند».
- ۲- **التباس و خلط شدن است: چنانچه گفته شده:** «اشتبه عليه الحق بالباطل أي ألتبس عليه و لم يعرف التمييز بينهما» «حق و باطل بالای وی خلط گردیده و در بین آن هاتمیز کرده نتوانست».
- ابن منظور می گوید: «والتَّشْبِيهُ التباسٌ وأموؤٌ مُشْتَبِهَةٌ ومُشْتَبِهَةٌ مُشْكَلَةٌ يُشْبِهُ بعضها بعضاً وشَبَّ عليه خلطٌ عليه الأمر حتى اشتبه به».
- (الأنصاري، الطبعة: الثالثة - ۱۴۱۴ هـ، لسان العرب: ج ۱۳ ص ۵۰۳)
- مراد از کلمه «التَّشْبِيهُ» خلط ساختن است؛ «وَأموؤٌ مُشْتَبِهَةٌ ومُشْتَبِهَةٌ» همان کارها و اموری است که بعضی با بعضی دیگری خلط خورده و از هم متمایز نمی شوند. امر را بالای او خلط ساخت از آن جمله این قول پروردگار است:

﴿أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَفُوا وَكَخَلَفِهِ فَتَشَابَهَ الْخُلُقُ عَلَيْهِمْ﴾. (سورة الرعد: آية ۱۶)

«یا این که (شدت گمراهی آنان را بدان جا کشانده است که) برای الله انبازهای قائل می شوند که (به گمان ایشان) آن هاهمچون الله دست به آفرینش یازیده اند، (و آفریده هائی همچون آفریده های

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

الله ﷻ دارند و این است که کار آفرینش و تشخیص آفریده‌های ایشان از آفریده‌های الله ﷻ بر آنان مشتبّه و مختلط گشته است؟»

تعریف تشبیه: تشبیه، مصدر باب تفعیل بوده و در تعریف آن گفته‌اند: «التشبيه بيانُ أنَّ شَيْئاً أَوْ أَشْيَاءَ شَارَكَتْ فِي غَيْرِهَا فِي صِفَةٍ أَوْ أَكْثَرَ بِأَدَاةٍ هِيَ الْكَافُ أَوْ نُحُوها مَلْفُوظَةٌ أَوْ مَلْحُوظَةٌ». (علي الجارم و مصطفى أمين، عام النشر: ۱۴۲۲هـ، البلاغة الواضحة: ص ۲۰)

تشبیه: عبارت است از بیان مشارکت یک یا چند چیز با غیر خود در یک صفت یا بیش‌تر، به وسیله‌ای حرف «کاف» یا مانند: آن خواه ادات تشبیه در کلام ذکر شود یا نه ولیکن دکتر عبدالفتاح لاشین تشبیه را خوبتر، جامع‌تر و واضح‌تر چنین تعریف نموده است.

تشبیه عبارت است از: «عقد مماثلة بين الشيئين أو أشياء لإشتراكهما في معنى ما، بأداة ملفوظة أو ملحوظة كالکاف و نحوها لغرض مقصود». (لاشین، عام النشر: ۱۹۹۸م، البيان في ضوء أساليب القرآن، ص ۳۷)

در شرح این تعریف چنین توضیح داده شده: «فالجمع بن الشيئين» عقد مماثلت در بین دو چیز، در این لفظ داخل می‌شود، تشبیه مفرد. ولیکن در لفظ «أو أشياء» داخل می‌شود در آن تشبیه مرکب به‌خاطر اشتراک ایشان در هر معنایی که بوده باشد و لفظ «و معنی ما» در این قید داخل می‌شود **جميع اوصاف حسیه، عقلیه، مفرده، مرکبه و این که مؤلف رحمه الله گفته «بأداة»** تا از استعاره تمییز گردد. و این که فرموده: «كالکاف و نحوها» تا ادوات عطف از آن خارج گردد، زیرا که در عطف هم جمع در بین دو چیز و یا اشیاء متعدد می‌آید و این که در تعریف گفته شده: «والأداة الملحوظة» تا در این تعریف تشبیه‌ای که «مضمرة الأداة» است داخل گردد. و در آخر که گفته: «لغرض مقصود» تا این که تشبیه عبث نباشد. (لاشین، عام النشر: ۱۹۹۸م، البيان في ضوء أساليب القرآن، ص ۳۷)

ارکان تشبیه

تشبیه دارای چهار رکن می‌باشد:

۱- **مشبه:** چیزی است که به چیز دیگر تشبیه می‌شود. مانند: زید مثل شیر است در این جمله زید

مشبه است.

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

۲- **مشبه به:** چیزی است که چیز دیگری را به آن تشبیه کنند. مانند: «شیر» در کلام فوق که مشبه به است، مشبه و مشبه به «دو طرف تشبیه» گفته می شود. اگر از یک آن ها استغناء صورت گیرد، کلام از تشبیه خارج گردیده و به طرف استعاره می رود.

۳- **ادات تشبیه:** لفظی است که به وسیله آن، شباهت بیان می شود، مانند: «کاف» در مثال فوق، ادوات تشبیه در عربی زیاد است مانند: «ک، کان، شیه، نحو، مائل، شابه، یشبه، یمائل، مثل و مثیل، شبیه، ضریب، شکل و مضاه، مساو، محاک، أخ، نظیر، عدل، عدیل، کفی، مشاکل، موازن، مواز، مضارع، ند، ضوء و ماکان بمعناها أو کان مشتقاً منها، من فعل أو اسم...» (الأنصاری، موقع المكتبة المبتعث، تشبیهات القرآن الکریم و أثرها فی التفسیر: ص ۲۶) که این ادوات در فارسی مانند: «همچون، چون، مانند، چنان، چنین، هم چنان، همانند، همانا گویی و غیره... می باشد.

۴- **وجه شباهت «وجه شبه»** وصف یا حالت مشترک میان مشبه و مشبه به است، مانند: شجاعت و دلوری در مثال فوق.

بیان فواید تشبیه در مثال های تطبیقی قرآن کریم

مثال: الله تبارک و تعالی می فرماید

﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا كَمَا أَزْلَمْنَا مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا﴾ (سورة الكهف: آية ۴۵)

«ای پیغمبر! برای آنان (که به دارائی دنیا می نازند و به اولاد و اموال می بالند) مثال زندگی دنیا را بیان کن که همچون آبی است که از (ابر) آسمان فرو می فرستیم. سپس گیاهان زمین از آن سیراب می گردند و به سبب آن رشد و نمو می کنند و تنگاتنگ و تودرتو می شوند، (عطر گل و ریحان با آواز پرندگان درهم می آمیزد و رقص گلزار و چمن زار در می گیرد. ولی این صحنه دل انگیز دیری نمی یابد و باد خزان وزان می گردد و گیاهان سرسبز و خندان، زرد رنگ و (سپس خشک و پرپر می شوند و باها آن هارا (در این جا و آن جا) پخش و پراکنده می سازند، (آری! داشتن را نداشتن و بهار زندگی را خزان در پی است، پس چه جای نازیدن به وی است. این خدا است که نعمت و حیات می دهد و هر وقت که بخواهد نعمت و حیات را باز پس می گیرد) و خدا بر هر چیزی توانا بوده (و هست)».

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

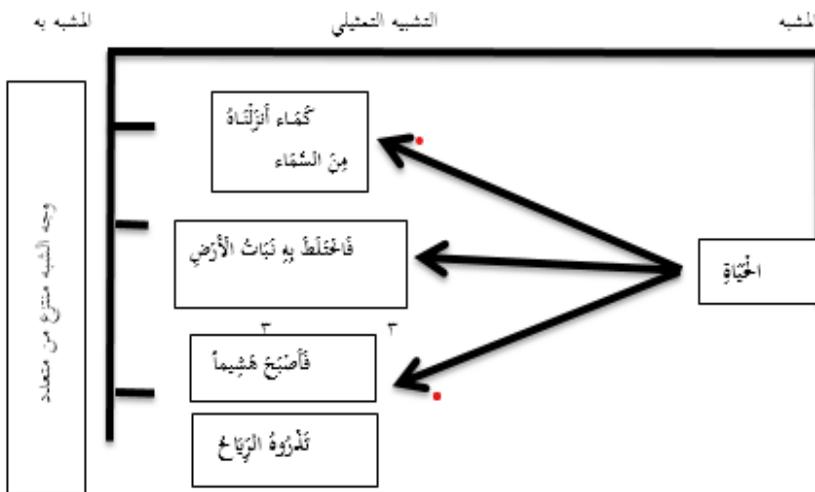
چون در این آیت از تشبیه تمثیلی کار گرفته شده بناءً لازم است جهت وضاحت موضوع نکات بلاغی آن را بیان نمود.

نکات بلاغی آیه مبارکه

به خاطر توضیح و تبیین آیت به ترسیم ذیل عنایت فرمائید که چگونه تشبیه تمثیلی در آن جلوه نمائی می نماید:

نکات بلاغی آیه مبارکه

به خاطر توضیح و تبیین آیت به ترسیم ذیل عنایت فرمائید که چگونه تشبیه تمثیلی در آن جلوه نمائی می نماید:

فوائد تشبیه در این آیت

دوستان عزیز و علاقه مندان علم و معرفت چون موضوع علم بیان الفاظ زبان عربی از جهت تشبیه، مجاز و کنایه موضوع علم بیان است و علم بیان دانشی است که به وسیله‌ای آن می توان معنای مطابق با مقتضای حال را با شیوه‌های گوناگون سخن بیان کرد، که در درجه‌ای وضوح دلالت آن هامتفاوت است. بیائید با در نظر داشت مطالب فوق دریابیم که در قرآن کریم به خاطر وضاحت و بیان چه موضوعی از فن تشبیه-کار گرفته؟ و این تشبیه تمثیلی چه مطلبی را واضح ساخته و بیان می دارد؟ قرآن کریم فنا و نابودی این عالم را که با انواعی از رنگ‌های جمال و زیبایی آبادان بوده و پیش روی ما قرار دارد، که به دیدن آن چشمان

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

ما شادمان است و در خیال و تصور ما چنین می آید، که با این زیبایی و جمال استمرار داشته و همیشه خواهد ماند. به کشت و زراعت سیراب شده‌ای تشبیه می دهد، که به نهایت درجه طراوت و تازه گی‌اش رسیده و لیکن مدتی درنگ نکرده که زرد گشته و ریزه ریزه می گردد و بادها به هر سو و کناری آنرا می پراند. علت و انگیزه آوردن این تشبیه این است که معنی و مفهوم آن در نفس قرار گرفته و اثری بالای قلب بگذارد، زیرا این اثر گذاری یکی از فوائد بزرگ تشبیه است، در تشبیه تمثیل وجه شباهت صورت منتزعه و کشیده شده از جمع متعددی می باشد، در این آیت هم می بینیم که مشبه به مرکب است نه مفرد و ضرورت به تأویل و تفسیر دارد.

اگر به آیه مبارکه دقت نماییم در می یابیم که جمله‌ها در آیت مبارکه متعدد است، لیکن نسبت تداخل و توافقی که در آن ها وجود دارد چنان می نماید که گویا یک جمله است، پس وجه شباهت منتزعه و کشیده شده از مجموع آن ها بوده و هیچ امکان ندارد که بعضی از آن ها را از بعضی دیگری جدا نموده و یا نصفی را از نصف دیگری دور سازیم، حتی اگر جمله‌ای از آن ها حذف گردد به نتیجه تشبیه خلل وارد می سازد. (الدلیمی، تاریخ النشر: ۱۴۳۲ هـ. ق - ۱۴۱۱ م، الأنواء الجویة فی القرآن الکریم: ج ۱ ص ۳۴) نکته بلاغی دیگری که در این آیت جلوه‌نمایی می نماید این است که قرآن کریم در این مثال سه مرحله ای که نبات آنرا می پیماید، تذکر داده و آنرا تشبیه داده به مراحل سه گانِ های که بالای انسان در زندگی دنیا سپری می شود و جهت فصل و جدایی این مراحل حرف «فاء» تعقیبیه را مانند حرف عطف به کار برده، چنان چه می فرماید:

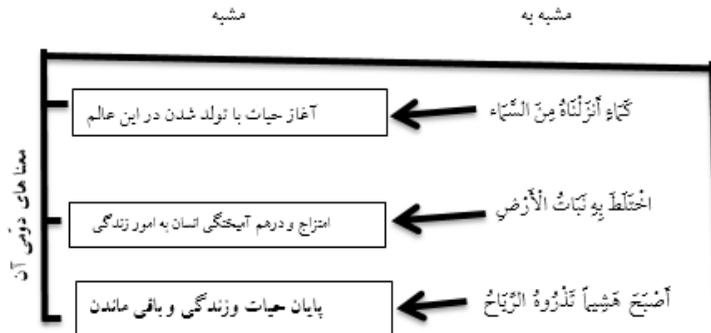
«كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ» فَ «اِحْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ» فَ «أَصْبَحَ هَشِيمًا تَذُوهُ الرِّيحُ» هر گاه به کاربرد حرف «فاء» دقت نماییم در می یابیم که استعمال حرف فاء ترتیب و تعقیب بدون تراخی و تأخیر را افاده می نماید. بدین ملحوظ اکنون می پردازیم به تعمق و ژرف نگری در این آیت تا سر و راز نهفته استعمال این حرف را دریافته و بر ملا سازیم. با اندک تأمل و تدبر می دانیم، زمانی که آب از آسمان به زمین فرود می آید، نبات همزمان با فرود آمدن آن بدون تأخیر و تراخی به مکیدن و چوشیدن آن می آغازد. و به طور متناوب و بدون فاصله زمانی و ضرورت به زمان معینی با آن مختلط می شود، در حالی که ظاهراً این بر خلاف حال انسان در زندگی دنیوی اش می باشد.

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

ولیکن باید دانست که این اشاره و تشبیه به قصر و کوتاهی زندگی هر نوع ذی روح و زنده جان است؛ گویا حیات و زندگی انسان در قصر و کوتاهی به مثابه حیات نبات است.

اکنون دقت نمائید به ترسیمی که معنای دوم تشبیه تمثیل این آیت را افاده نموده و توضیح می-

نماید:

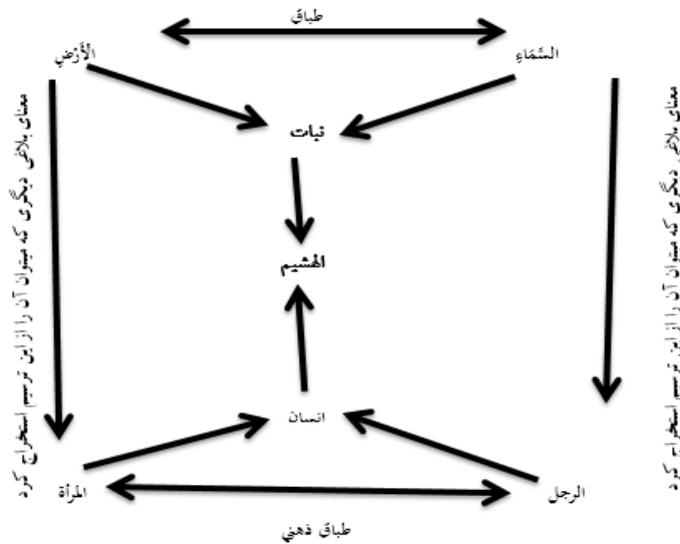

در این تشبیه وجه شبه مأخوذ و گرفته شده از معنای متعدد است اکنون می پردازیم به بخش دیگری از نکات بلاغی این آیه مبارکه، که در آن بین لفظ «السَّمَاءِ» و «الأَرْضِ» طباق است. (۲) از آسمان آب فرود می آید و از زمین گیاه و نبات بر می آید و با هم می آمیزند و بلاخره نتیجه این اختلاط و آمیزش جز گیاه و رستنی در هم شکسته‌ای که بادها آنرا می پراندند. «هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ» چیز دیگری نیست، پس در این آیت حال دنیا به شأن و حال گیاه و نباتی تشبیه داده شده که به اثر اختلاط و آمیزش آب تر و تازه گردیده و بعد از اندک زمانی پژمرده و خشک می گردد و در نتیجه، گیاه درهم شکسته‌ای می گردد، که بادها آنرا به هر گوشه و کناری می- پرانند، چه قدر نزدیک است صورت و هیأت اشتراک زمین و آسمان، دور و چرخش آن هادر بر آوردن گیاه و نبات به صورت و هیأت اشتراک مرد و زن در تولد طفل جدیدی که بعد از

- طباق عبارت است از جمع کردن دو لفظی که دارای دو معنای متضادند و دو نوع است: الحف- طباق الإيجاب: که دو ضد از لحاظ ایجاب و سلب با هم تضاد ندارند. ب- طباق سلب: آنست که دو ضد از لحاظ ایجاب و سلب با هم اختلاف دارند. مثل يَعْلَمُونَ و لَا يَعْلَمُونَ. سلب و ایجاب از نظر علم معانی و بیان آن است که کلام را از جهتی مبتنی بر نفی و از جهت دیگری مبتنی بر اثبات قرار دهند.

گذشت اندک زمانی حیاتش را به پایان می‌رساند و می‌میرد. و چه خوب مثالی را که الله تبارک و تعالی برای آنچه که بعد از مردن انسان از زندگی دنیوی‌اش باقی می‌ماند بیان نموده و آن جز خاطرات اندکی چیزی بیش نیست که همچو گیاه درهم شکسته‌ای آن‌را بادها از جای به جای دیگر نقل می‌دهند.

اکنون جهت وضاحت موضوع عنایت بفرمایید به ترسیم ای که معانی و مطالب را آسان تر به دسترس طالب‌العلم و پژوهشگر قرار می‌دهد:

فوائد حاصله از این ترسیم

- ۱- آسمان و زمین در پیدایش گیاه و نبات با هم مشترک‌اند؛ چنانچه مرد و زن در پیدایش انسان با هم مشترک‌اند.
- ۲- حقا که نبات و انسان در انجام و انتها واحدی با هم مشترک‌اند که همانا «هشیم» و درهم شکستگی است.

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

۳- به طور کلی می توان از این مثالی که قرآن کریم بیان نموده چنین نتیجه به دست آورد: هر گاه از روی تدبر و دقت به آیت مبارکه توجه نماییم در می یابیم، که آثار، خاطره ها و بقایای که از انسان بعد از مرگش باقی مانده و زبان زد مردم قرار می گیرد و این آثار و خاطره ها به طریق عجیبی در بین مردم و شهرها انتقال می یابد که اسرار آن را جز الله ﷻ کسی دیگری نمی داند، تشبیه داده شده به گیاهی که در آخر درهم شکسته و ریزه، ریزه شده است، قسمی که این گیاه درهم شکسته و ریزه ریزه شده، را بادها به اطراف و اکناف زمین پرانده و نقل می دهند، هکذا بقایا و خاطره های انسان را الله ﷻ بعد از مرگش به اطراف و اکناف عالم به قسمی نقل می دهد که اسرارش را جز الله متعال کسی دیگری نمی داند. (الدلیمی، تاریخ النشر: ۱۴۳۲هـ.ق- ۱۴۱۱م، الأنواء الجویة فی القرآن الکریم: ج ۱ ص ۸)

طور مثال می توان گفت که از بقایا و آثار یک انسان بعد از مرگش کتاب مفیدی باقی مانده است می بینیم که این کتاب مفید را الله ﷻ چگونه از نقطه و مکانی به گوشه و اطراف و اکناف زمین انتقال می دهد؟ چگونه به دست افراد و اشخاصی که الله ﷻ خواسته قرار می گیرد؟ چگونه توسط انترنت و موبایل ها به اطراف و اکناف عالم پراکنده می شود؟ چگونه توسط ترجمه شدن آن به زبان ها و لغات مختلف به اقشار و اقوام مختلف می رسد؟ چگونه افراد تشنه در اطراف و اکناف عالم با استفاده از وسایل و اسباب مختلف از این آب زلال و فیض الهی سیراب گردیده و مستفید می گردند.

پس می بینیم که اگر آثار و بقایای انسان بعد، از مرگش حسن و نیک بوده باشد اثر آن بالای مردم نیک و سودمند واقع شده و در إحیای آن چه که از علوم و اخلاق نیک است سهیم می باشد و مانند همان دانه نبات طیب و پاکیزه ای است که توسط وزیدن بادها و تفاعل آن ها به اطراف و اکناف زمین انتقال داده می شود.

و إن کان العکس فالعکس، یعنی اگر ترکه و آثار زشتی از انسان باقی مانده باشد نتیجه و اثر زشتی را به جامعه تقدیم خواهد نمود که در آن صورت پیامد نا مطلوبی را در پی خواهد داشت.

همانند دانه نبات خارداری که با وزیدن بادهای و تفاعل آن هابه نقاط مختلف زمین انتقال یافته و جز خار چیز دیگری نمی‌رویاند. بازهم اگر به دقت و تدبر در آیت مبارکه نظر اندازی نماییم درخواهیم یافت که در این آیت لفظ ریح به صیغه جمع ذکر شده «الرِّیَاحُ» که دلالت به خیر و نعمت دارد چون مقام، مقام خیر و حیات و نشو و نما است. از این لحاظ لفظ «الرِّیَاحُ» به کار گرفته شده است. این بود نکات بلاغی و فوائد تشبیه در آیه مبارکه که با استمداد از کتب معتبر علم بلاغت آنرا در ترسمه‌های توضیح دهنده‌ای خدمت علاقه‌مندان و پژوهش‌گران تقدیم نمودم.

نتایج

* یقیناً محبت و پیوستن به کتاب الله متعال و کتاب‌های که معانی و مفاهیم آنرا بیان داشته، مرام و مقاصد آنرا توضیح داده و تفسیر می‌نمایند، انسان را در جایگاهی قرار می‌دهد که با استمداد و یاری خواستن از رفعت و سمو این کتاب مقدس و با روح پاک و منزه‌اش به مدارج عالی‌ای پرواز نماید.

* پرداختن به درسه تشبیهات قرآن کریم علاوه بر این که بحث و پژوهش‌گر را قوت علمی بخشیده در وی ملکه‌ای فهم کتاب الله و سنت رسول الله را ایجاد نموده و پرورش می‌نماید و بر دیگران هم دروازه‌ای از مزایای این علم را گشوده و از زوایای دقیق این کتاب معجز پرده‌گشائی می‌نماید.

* الله سبحانه و تعالی اطوار زندگی انسان را به صفاتی چون: لعب، لهو، زینت فخر فروشی در بین مردم، کثرت و زیاده‌طلبی در مال و اولاد توصیف نموده است، که تدبر و تفکر در این اطوار و مراحل توصیفی، انسان را از حب دنیا و اسباب مهالک آن برحذر داشته و به آنچه که از خیر و خوبی آخرت است ترغیب می‌دهد.

* فوائد تشبیه در فهم قرآن کریم از همان جایگاه شامخی برخوردار است، که الله تبارک و تعالی در آخر آیه‌ای که از فن تشبیه در آن کار گرفته شده می‌فرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ﴾ (سورة العنكبوت: آیه ۴۳) « اینها مثال‌هایی هستند که ما برای مردم می‌زنیم و جز فرزنانگان، آن‌ها را فهم نمی‌کنند و سواي خردمندان از آن‌ها عبرت نمی‌گیرند و درس زندگی نمی‌آموزند» و باز می‌فرماید: ﴿وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ (سورة ابراهيم: آیه ۲۵) «الله ﷻ برای مردم مثلها می‌زند تا متذکر گردند و پند گیرند»

مناقشه

این مقاله با سبک و روش جدید تحریر گردیده که جهت تفهیم موضوع از ترسیمه‌های هندسی کار گرفته شده و در حقیقت با پژوهش‌های قبلی هم‌خوانی داشته و ادامه کارهای قبلی است که دیگران در حد توان خود در کتب و متون ضخیمی تحت عناوین مختلفی در زمینه قلم فرسائی نموده‌اند و بنده با مراجعه به آن منابع به فضل الله توانستم موضوع را سهل‌تر و آسانتر خدمت شائقین علم و معارف تقدیم نموده و عرضه نمایم. چون تفسیر و تشریح نتایج بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بخش مناقشه را تشکیل می‌دهد، حتی در بعضی موارد مقالات، نتایج و مناقشه به صورت یک‌جائی و تحت یک عنوان نگاشته می‌شود. می‌پردازیم به توضیح نتایج به دست آمده از این جزوه علمی یقیناً تدبر و تفکر در قرآن کریم موضوع محوری و اساسی این کتاب بوده و هدف عالی و سامی آن تذکیر و اتعاظ است، چنان‌چه الله تبارک و تعالی می‌فرماید: ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (ص: ۲۹)

« ای محمد! این قرآن کتاب پر خیر و برکتی است و آن را برای تو فرو فرستاده‌ایم تا درباره آیه‌هایش بیندیشند و خردمندان پند گیرند.»

با در نظر داشت هدایت پر فروغ این آیت هرگاه در آیاتی که از فن تشبیه در آن ها کار گرفته شده است، دقت نموده و این تشبیهات قرآنی را بررسی درست و صحیح نمایم، اسرار رموز و مطالبی را در می‌یابیم که به سرد قرائت به دست نمی‌آید. آن‌گاه است که ما فواید این تشبیهات را دانسته و در پی تحصیل آن خواهیم شد. چون در این جزوه ما در حد توان فواید تشبیهات چند آیت را نگاشته‌ایم با مطالعه و مرور آن می‌توان نتایج متوقعه را به دست آورد. و هرگاه ما این قول و گفتار ابن قیم رحمه الله را که تحت آیه ۵ سوره جمعه نگاشته و متن عربی آن چنین است: «فقال من حمله سبحانه كتابه ليؤمن به ويتدبره ويعمل به ويدعو إليه، ثم خالف ذلك، ولم يحمله إلا على ظهر قلب، فقراءته بغير تدبر ولا تفهم ولا اتباع له ولا تحكيم له وعمل بموجبه، كحمارٍ على ظهره زاملَةٌ أسفارٍ لا يدري ما فيها، وحظُّه منها حملها على ظهره ليس إلا؛ فحظُّه من كتاب الله كحظِّ هذا الحمار من الكتب التي على ظهره؛ فهذا المثل وإن كان قد ضربَ لليهود فهو مُتناوَل من حيث المعنى لمن حَمَلَ القرآنَ فتركَ العَمَلَ به، ولم يودِّ حَقَّه، ولم يَدَعِه حَقَّ رعايته». (ابن قیم الجوزية، الناشر: دار الجليل - بيروت ۱۹۷۳، إعلام الموقعين عن رب العالمين: ج ۲ ص ۲۸۸)

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

«امام ابن قیم رحمه الله فرموده است: الله سبحانه و تعالی قیاس نموده کسی را که کتابش را برای او داده و او را به عمل نمودن بر آن مکلف گردانید، او باید بر آن کتاب ایمان آورده در آیاتش تدبر و تفکر نموده و به احکامش عمل نماید و دیگران را به سوی آن کتاب بخواند، پس آن شخص خلاف آنچه از او خواسته شده بود عمل نموده و آن را از بر خوانده و بدون تدبر و تفکر و تفهیم قراءت کرد، نه از او پیروی نمود و نه بر آن حکم و داوری کرد و نه به موجب احکامش عمل نمود. همچو یک شخص مانند خری است که بر پشت وی باری از کتاب‌های بزرگ است؛ نمی‌داند در آن هاچه است؟ حظ و بهره‌ای وی از آن هافقط حمل و انتقال آن هابر پشت او است و بس».

هكذا حظ و بهره آن شخص از کتاب الله مانند حظ و بهره آن الاغ از کتاب‌های است که به پشتش حمل نموده و انتقال می‌دهد. این مثال اگرچه برای یهود زده شده ولیکن از حیث معنی در برگیرنده کسی است که حامل قرآن بوده و به آن عمل نمی‌نماید و نه حق‌اش را اداء کرده و مراعات می‌نماید.

اگر این گفتار ابن قیم رحمه الله را همراه با تلاوت‌های مروجه امروزی که نه در آن هاتدبر است و نه تحکم و تفهیم به مناقشه بگیریم علاوه بر این که قابل مقایسه نیست؛ شاید همه راه و چاره جویی‌ها بالای اکثر قراء محصور و مسدود گردیده و جز این که بگوییم بار الها ما عاجزیم؛ پاسخ دیگری نداریم و این فرموده‌ات را ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ آرام بخش دلها می‌دانیم و به عفو و بخشش امیدواریم.

پیشهادات

۱- چون مفردات نصاب درسی هر سال در حال تغییر و نو سازی است، لذا امیدوارم اگر وزارت تحصیلات عالی در این مورد عطف توجه نموده و در نصاب تحصیلی‌اش قبل از تدریس مضمون «بلاغت» کتابی تحت عنوان مبادی بلاغت را که توسط استادان با تجربه تألیف گردیده باشد درج مفردات نصاب درسی قرار دهد، تا آموزش این مضمون در سمسترهای آینده برای محصلین آسان گردد.

۲- اگر چه هر استاد نظر به ظرفیت و استعداد خدادادی‌اش می‌تواند در مضامین مختلف و تحت عناوین مختلف کنفرانس‌های علمی خویش را ارائه نموده و مقاله‌هایش را نشر نماید، ولیکن به نظر بنده بهتر این خواهد بود که رساله علمی و یا مقاله و کنفرانس‌های علمی هر استاد را به همان مضمون

پوهنمل عبدالرازق هدفمند

تخصصی اش محدود سازند، زیرا استفاده نمودن از آن رساله‌ها مقاله‌های علمی و کنفرانس‌ها ممد کتاب درسی همان مضمون قرار خواهد گرفت.

منابع

قرآن کریم

ابن قیم الجوزية، محمد بن أبي بكر أيوب الزرعي، عام النشر: ١٩٧٣م، إعلام الموقعين عن رب العالمين، الناشر: دار الجليل - بيروت.

ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي (المتوفى: ٧٧٤هـ)، عام النشر: ١٤٢٠هـ - ١٩٩٩م، تفسير القرآن العظيم، الناشر: دار طيبة - بيروت.

ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، عام النشر: ١٢٩٨هـ، لسان العرب، الناشر: مطبعة الجوائب، قسطنطينية. بخاري، محمد بن إسماعيل البخاري الجعفي عام النشر: ١٢٢٢هـ، صحيح البخاري، الناشر: دار طوق النجاة، مراكش. بخش، ملك حسن عبدالرازق، عام النشر: ٢٠١٧م، أسرار التنوع في تشبيهات القرآن الكريم؛ موقع المكتبة المبتعث. جندي، علي، عام النشر: ١٩٥٢م، أدوات التشبيه و استعمالها في القرآن الكريم، الناشر: مكتبة نهضة مصر.

دليمي، دكتور أحمد عامر سلطان الدليمي دكتوراة في هندسة الموارد المائية، ماجستير في البلاغة القرآنية، تاريخ النشر: ١٤٣٢ هـ ق - ١٤١١ م، الأنواء الجوية في القرآن الكريم، ناشر: مكتبة دار البيان - دمشق.

سيوطي، جلال الدين عبد الرحمن، عام النشر: (١٤١٦هـ)، الإتيقان في علوم القرآن، الناشر: دار الفكر، لبنان. علي الجارم و مصطفى أمين، البلاغة الواضحة، موقع المكتبة الشاملة.

قزويني، محمد بن سعد الدين، عام النشر: ١٩٩٨م، الإيضاح في علوم البلاغة، الناشر: دار إحياء العلوم - بيروت. لاشين، دكتور عبدالفتاح، البيان في ضوء أساليب القرآن، الناشر: دار الفكر العربي - بيروت.

محاربي، عبدالحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية، المحرر الوجيز <http://www.altafsir.com> محمدي، حميد، زبان قرآن علوم بلاغي، ناشر: مؤسسه انتشارات دار العلم - كويت.

نووي، محي الدين أبي زكريا محي بن شرف، المنهاج، الناشر: دار المنهاج - بيروت.

بررسی نقش برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود مسائل آموزشی و امور

اداری پوهنتون البیرونی

پوهنمل اسدالله آریا*

۱. دیپارتمنت مطبوعات، پوهنځی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسئول - ایمیل: tahoraaria@yahoo.com

چکیده

این تحقیق به اساس هدف کاربردی، به لحاظ ماهیت داده‌ها توصیفی بوده که با پشتیبانی از گزیندگی تئوری و طرح اجرایی بر اساس روش کیفی تحقیق و تکنیک دلفی کار شده است. نفوس مورد تحقیق این مطالعه را استاد‌های بلند رتبه و کارمندان بخش ارتقای کیفیت و اعتباردهی پوهنتون البیرونی تشکیل داده که برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار آماری MAXQDA کمک گرفته شده است. با آن‌که یافته‌های تحقیق، نقش برانزده برنامه‌های ارتقای کیفیت و اعتباردهی بر بهبود کیفیت آموزشی در پوهنتون البیرونی را نشان می‌دهد؛ اما در این میان نسبت کمبود امکاناتی چون: کمبود تعمیر مناسب درسی برای تمام پوهنځی‌ها، نبود تالار بزرگ کنفرانس‌ها، نبود کمپیوتر لب در پوهنځی‌ها و عدم تجهیز لازمی برخی دفتراهای اداری از جمله چالش‌های جدی در تطبیق برنامه‌های ارتقای کیفیت می‌باشد. علاوه بر آن مواردی دیگر؛ چون بروکراسی و نداشتن آشنایی با معیارها در امر ارتقای کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون البیرونی نیز موانع جدی در اجرای تضمین کیفیت و اعتبار دهی عنوان شده است.

واژه‌های کلیدی: آموزش، ارتقای کیفیت، امور اداری، اعتباردهی، پوهنتون البیرونی، تضمین کیفیت.

Analyzing the Impact of Quality Assurance and Accreditation Programs in Enhancing Educational and Administrative Issues at Alberoni University

Senior Teaching Assistant Asadullah Aria^{1*}

1. Department of Press, Faculty of Journalism, Alberoni University.

* Corresponding Author Email: tahoraaria@yahoo.com

Abstract

This study employed a descriptive methodology with a pronounced practical focus, integrating qualitative research techniques underpinned by theoretical frameworks and the Delphi method. The target population consisted of high-ranking faculty and personnel affiliated with the Quality Promotion and Accreditation Department at Alberoni University. Data analysis was conducted utilizing MAXQDA statistical software. The findings revealed a significant positive correlation between quality promotion, accreditation initiatives, and improvements in educational quality at Alberoni University. However, the research identified several critical challenges, including inadequate classroom infrastructure, a shortage of conference halls, and insufficient computer laboratories across various faculties. Additionally, bureaucratic obstacles and limited awareness of fundamental quality assurance standards were noted. It is imperative to address these issues to facilitate the university's ongoing improvement efforts and its commitment to educational excellence.

Keywords: Alberoni University, Quality enhancement, Quality assurance and accreditation, Educational and administrative improvement indicators.

مقدمه

بر اساس دیدگاه باقر ساروخانی (۱۳۸۴) در کتاب جامعه شناسی ارتباطات: «هر نهادی که در متن جامعه عرض اندام می‌کند، باید دارای وظایف و نقش‌هایی در خدمت جامعه باشد و چنان مدیریت شود که بتواند همانند یک تن به صورت هماهنگ، خدمات خویش را به جامعه تقدیم کند (آریا و احمدی، ۱۴۰۲). عمل کرد و گسترش هر نهاد و سازمان بیش‌تر به نحوه استفاده درست و صحیح توان انسانی بستگی دارد. هر قدر که نهادها و سازمان‌ها بزرگ‌تر می‌گردند طبیعتاً به چالش‌های این قدرت بزرگ نیز افزوده می‌شود (اسماعیلی، ۱۳۸۰). به باور بسیاری از نخبگان علوم رفتاری، نهادها و سازمان‌ها وجه انکار ناپذیر جهان جدید امروز را تشکیل می‌دهند. شناخت جوامع توسط همین نهادها و سازمان‌ها شکل گرفته و آن‌ها نیز به نوبه خود به وسیله دنیای پیرامون و روابط موجود در آن شکل می‌گیرند. گرچه سازمان‌ها به شکل‌های مختلف و بر پایه هدف‌های گوناگون تأسیس و سازمان‌دهی می‌شوند، اما بدون تردید تمامی آن‌ها بر پایه تلاش‌های روانی و جسمانی نیروی انسانی که ارکان اصلی آن به حساب می‌آید، اداره و هدایت می‌گردند (هومن، ۱۳۸۱).

تضمین کیفیت نظارت پلان شده بر اساس معیارهای تعیین شده جهت تحقق کیفیت یک برنامه یا سیستم می‌باشد. تضمین کیفیت نظارت مستمر و ارزیابی منظم و پلان شده ابعاد گوناگون یک برنامه یا یک سیستم است که منظور از آن رعایت حد اقل معیارهای تعیین شده در خصوص تحقق کیفیت می‌باشد. تضمین کیفیت و کنترل آن در قرن اخیر در تمامی ساحات اقتصادی، تجاری و... شامل گشته است که به تعقیب آن مؤسسات تحصیلی در دنیا نیز به این پروسه برای حصول اعتبار و اعتماد آکادمیک وارد شدند؛ چنانچه دانشمندان و کارشناسان این عرصه در پی وضع معیارهای جدید و کاربردی برای تحقق کیفیت و نظارت از آن در مؤسسات تحصیلی شدند (مرادی، ۲۰۲۱).

نهاد دولتی تحت عنوان ریاست تضمین کیفیت و اعتباردهی در سال ۱۳۹۱ خورشیدی در دایره کاری وزارت محترم تحصیلات عالی افغانستان ساخته شد. منظور از ایجاد این ریاست، رشد و انکشاف سیستم تحصیلات عالی افغانستان با کیفیت بالا می‌باشد. این نهاد روند ارتقای کیفیت و اعتباردهی را راه‌اندازی، بروز رسانی، نظارت و مراقبت می‌نماید.

مهم‌ترین مسئله‌ای که مسبب به اجرا درآمدن این تحقیق علمی گردید در حقیقت یک سلسله خلاها و چالش‌ها سد راه برنامه‌های آموزشی و اداری در پوهنتون البیرونی بوده که این پژوهش آکادمیک در پی دریافت راه‌حل مناسب و قابل اجرا برای اصلاح نواقص و رفع خلأهای موجود می‌باشد.

اهمیت و ضرورت این پروسه را از دو بُعد عمده و اساسی بررسی می‌گردد.
یکی از بعد دینی و شرعی؛ چنانچه رسول‌الله ﷺ می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّقَنَهُ»

ترجمه: (الله متعال دوست دارد وقتی یکی از شما کاری را انجام می‌دهد، آن را به درستی و استواری انجام دهد).

و بُعد دیگر شرایط عصر امروزی می‌باشد که برای همگام بودن با پیشرفت‌ها، ارائه باکیفیت خدمات یک امر حتمی پنداشته می‌شود.

هم‌چنان اهمیت و ضرورت این پژوهش علمی در این نهفته است که تضمین کیفیت به نهادهای تحصیلات عالی کمک می‌کند تا مطمئن شوند که برنامه‌ها و خدمات ارائه شده توسط آن‌ها توقعات محصلان و ذی‌نفعان را برآورده می‌کند. نهادهای علمی و تحقیقی یگانه مراجع اساسی و مهم تولید علم و انکشاف آن از طریق ارائه خدمات تحصیلی و فعالیت‌های تحقیقی می‌باشند، در این خصوص، کیفیت حیثیت یک رکن را باید داشته باشد؛ زیرا با عدم آن گویا که تولید علم و انکشاف تحقیق به معنای حقیقی آن معدوم گشته است. بدین لحاظ تضمین کیفیت یک امر ضروری و حتمی نسبت به نهادها و برنامه‌های علمی به حساب می‌آید؛ زیرا در عصر حاضر از یک سو هجوم به سوی تحصیلات عالی بنابر مقتضیات زمان نهایت شدید است و از سوی تقاضای دنیای پیشرفته ما سیستماتیک بودن و معیاری بودن تمام برنامه‌ها را انتظار دارد، با در نظر داشت این واقعیت، موجودیت معیارها برای برنامه تضمین کیفیت یا ارتقای کیفیت و عیارسازی فعالیت‌ها و برنامه‌ها در چوکات آن امری ضروری پنداشته می‌شود. پروسه تضمین کیفیت در واقع زمینه رقابت‌های مثبت را میان مؤسسات تحصیلی فراهم می‌سازد و این امر مسبب پیشرفت جامعه آکادمیک در عرصه‌های علم و دانش و اکتشافات تحقیقی می‌گردد. درست است که تضمین کیفیت مزایای مختلفی را برای سازمان‌ها به ارمغان می‌آورد، اما با تعدادی چالش‌های بالقوه نیز همراه است.

بی‌تردید وجود هدف در هر پژوهش و مطالعه علمی یک اصل شایسته است، بناءً این تحقیق اهداف زیر را دنبال می‌کند:

۱. بررسی نقش برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود کیفیت آموزشی و اداری پوهنتون البیرونی؛
۲. شناسایی چالش‌ها و خلاهایی که مانع اجرای برنامه ارتقای کیفیت در پوهنتون البیرونی می‌گردند؛

پوهنمل اسدالله آریا

۳. ارائه پیشنهادهای علمی و کارشناسانه جهت رفع چالش‌های موجود که مانع تطبیق برنامه‌های ارتقای کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون البیرونی گردیده است.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

منظور از بررسی پیشینه تحقیق، مطالعه گذشته آن است و نگاهی است به مطالعات علمی سایر محققان که در مورد این تحقیق یا موضوعات مشابه کار نموده‌اند. موضوع تحقیقی این مقاله در نوع خود، تازه و بکر بوده و تا هنوز هیچ کار تحقیقی در زمینه بررسی نقش برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود کیفیت آموزشی و اداری پوهنتون البیرونی صورت نگرفته است. روند آموزش در تحصیلات عالی افغانستان با چالش‌هایی همراه بوده است که یکی از موارد آن افزایش بخش کمیت، بدون توجه به کیفیت در تحصیلات عالی است اگرچه تحصیلات عالی از بُعد کمی گسترش یافته، اما نگرانی زیادی در مورد کیفیت آن هم‌چنان در تحصیلات عالی کشور وجود دارد. تحصیلات عالی کشور نیازمند کار عملی بیشتر جهت ارتقای کیفی است. این نیاز به‌ویژه در مبانی نظری و الگوهای رشد کیفی در تحصیلات عالی افغانستان به‌عنوان یک حوزه تخصصی ملحوظ است. دلیل بارز آن نیز فقدان یک الگوی غالب ارتقاء و ابهام در عمل‌کرد کیفی پوهنتون‌ها و مراکز آموزش عالی است. به بیان دیگر، تحصیلات عالی کشور نیازمند یک چارچوب نظری ارتقای کیفی است که بایستی بر اساس مطالعه، نقد و تحلیل نظریه‌های مدون حوزه تخصصی جهانی با توجه به شرایط ارزشی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور تدوین گردد. براین اساس اعتبارسنجی، تنها راهی است که محصلان، خانواده‌ها، مقامات دولتی و رسانه‌ها بتوانند پی ببرند یک پوهنتون و یا برنامه‌های آن، با توجه به مطالب فوق، در واقع اعتبارسنجی دقیق می‌باشد. به‌عبارت دیگر، اعتبارسنجی در حقیقت وسایل صحت‌سنجی، تضمین کیفیت است. با استناد به گزارش انجمن روان‌شناسی آمریکا، اعتبارسنجی هم اعتبار و هم فرایند است (مهدی، ۱۴۰۳).

اعتباربخشی فرایندی است، که طی آن مقامات رسمی اعتباربخشی مؤسسات را با استفاده از مجموعه‌ای از معیارها و استانداردها از طریق رویه‌های تعیین‌شده ارزیابی می‌کنند تا از کیفیت آموزش و پژوهش اطمینان حاصل کنند (Abdanipour, Alireza; and others. 2023).

اعتبارسنجی، روندی است که به واسطه آن مؤسسه اعتبارسنجی‌کننده، به هدف این‌که معلوم کند یک مؤسسه تحصیلات عالی از کم‌ترین ملاک‌ها و استندردهای از قبل تعیین شده برخوردار بوده که کل‌فعالیت یا یک برنامه خاص آموزشی آن مؤسسه را از نظر کیفیت ارزیابی می‌کند. اعتبارسنجی یکی از مؤلفه‌های کاملاً وابسته به فرهنگ است. هرچند خاستگاه اولیه اعتبارسنجی امریکا است؛ ولی

به محض داخل شدن این سیستم به هریک از کشورهای جهان، طریقه و روش همان جا را اختیار نموده است (عباس پوری و دیگران، ۱۳۹۵).

در یک هم‌سانی با گزارش انجمن روان‌شناسی آمریکا، در سخنی مقبول و ابتکاری توسط یکی از صاحب‌نظران آموزش عالی کشور، اعتبارسنجی به رسانه و بازار تعبیر شده است. به‌عنوان میدیا، اعتبارسنجی به منزله‌ی رسان‌های میان مؤسسه‌یی و میان‌برنامه‌های است که ارزش مبادله‌ای دارد و از طریق آن، محصلان یک پوهنتون اعتبارسنجی شده، می‌توانند در پوهنتون دیگری ادامه تحصیل دهند؛ و یا در جابه‌جایی هیئت‌علمی، مؤسسات مقصد می‌توانند تصمیمات مطمئنی اتخاذ کنند. به‌عنوان بازار، اعتبارسنجی به منزله‌ی سازوکاری برای مراقبت از مصرف‌کنندگان، متقاضیان و مشتریان فرآورده‌های مختلف پوهنتونی است. در این بازار، اطمینان عمومی نسبت به اعتبار مدارک پوهنتونی، خدمات تخصصی و برنامه‌های آن میسر می‌شود. مالیات‌دهندگان و نیز دولت در ازای سهمی که در تأمین آموزش عالی دارند، نسبت به بازده مطلوب آن مطمئن می‌شوند. جهان کار، صنعت و خدمات، هم برای تأمین نیازهای تخصصی، تحقیق و توسعه و هم برای استخدام نیروی کار متخصص، به معلومات کافی و قابل‌اعتمادی برای تصمیم‌گیری عقلانی دسترسی پیدا می‌کنند. ذی‌نفعان ملی نسبت به مؤسسات آموزش عالی و علمی خود برای همراهی فعال و رضایت‌بخش با رقابت‌های جهانی، اطمینان می‌یابند و همه ذی‌نفعان آموزش عالی احساس می‌کنند که سازوکارهای مؤثری برای تضمین کیفیت آن وجود دارد (عباس پور، ۲۰۰۶م).

الگوی اعتباربخشی بر مبنای ارزیابی داخلی (ارزیابی خودی) و ارزیابی خارجی انجام می‌شود. ارزیابی داخلی در بررسی مؤسسه در قیاس با استانداردهای موجود است و در واقع نوعی خودسنجی است. آگاهی داشتن به کمیت و کیفیت آموزش و پژوهش درون مؤسسه‌ای به افزایش توان مؤسسه در گستره فعالیت‌های پوهنتونی منجر می‌شود. جهت بهبود بیش‌تر آموزش، تحقیق، گسترش و توسعه‌سازمانی و اصلاح کیفیت، ارزیابی مداوم درون مؤسسه‌ای از ملزومات اساسی به شمار می‌رود. هم‌چنین دستیابی به آرمان‌ها و سند توسعه پوهنتونی از اهداف نخستین ارزیابی داخلی محسوب گردیده و مشارکت تمامی اعضا و نیروهای بالقوه واحد پوهنتون برای دستیابی به این مهم ضروری به نظر می‌رسد (Cueto J Jr et al., 2006).

نظریه سیستم‌های اجتماعی که توسط تالکوت پارسونز توسعه یافته است، تاکید دارد که هر سیستم اجتماعی (در این جا، پوهنتون) از مجموعه‌ای از زیرسیستم‌ها (مانند واحدهای آموزشی و

پوهنمل اسدالله آریا

اداری) تشکیل شده است که همه این مجموعه برای رسیدن به اهداف کل سیستم با یکدیگر تعامل می‌کنند. در این نظریه، کیفیت و کارایی سیستم بستگی به عملکرد هماهنگ و بهینه تمامی زیرسیستم‌ها دارد.

تضمین کیفیت و اعتباردهی به عنوان ابزارهایی برای ارزیابی و بهبود عمل‌کرد زیرسیستم‌ها عمل می‌کنند. با استفاده از این نظریه، می‌توان نشان داد که چگونه برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی به شناسایی نقاط ضعف و قوت زیرسیستم‌ها کمک می‌کنند و با ارائه بازخوردها و راهکارهای بهبود، به ارتقای کلی سیستم (پوهنتون البيروني) منجر می‌شوند. این نظریه به‌ویژه در درک روابط متقابل و تأثیرات متقابل بخش‌های مختلف پوهنتون و اهمیت هماهنگی و هماهنگی در اجرای برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی بسیار مفید است.

باتوجه به مطالب بالا، کشور ما نیاز مبرمی به استقرار نظام اعتبارسنجی در تحصیلات عالی دارد. درعین حال، ربط وثیقی بین نظام اعتبارسنجی در مناطق و کشورهای مختلف جهان با فرهنگ و زمینه‌های آن‌ها وجود دارد و به‌رغم برخی مشابهت‌ها و عناصر مشترك در مقياس بين المللی، خصوصیت منحصر به فرد خود را دارد و ساختار مطلوب نظام ارزیابی اعتبارسنجی آموزش عالی در آن ضمن تبعیت از معیارهای مشترك بين المللی و تراز جهانی باید ویژگی‌های منحصر به فرد خود را نیز دارا باشد بنابراین، آموزش، پرورش و سیستم تحصیلی پوهنتون‌ها که مهم‌ترین رسالت نظام اسلامی است هم در بعد تئوری باید به ارائه الگوها و مدل‌های فکری اقدام کند و هم قواعد عملی را برای نائل شدن به اهداف مورد نظر طراحی کند. چراکه، چه‌گنجینه‌هایی در گذشته حکمت و عرفان مشرق‌زمین به‌ویژه افغانستان عزیز نهفته است که پوهنتون‌های ما در عمل با آن‌ها بیگان‌ه‌اند. براین اساس، لازم است الگوی اعتبارسنجی و تضمین کیفیت با توجه به ویژگی‌ها و شرایط خاص محیط و جو آموزشی موجود، ویژگی‌های محصلان، شرایط و نیازمندی‌های جامعه پیرامون، دانش تخصصی روز و دیدگاه دانشمندان و متخصصین تحصیلات عالی طراحی شود. با عنایت به نقش اعتبارسنجی و تضمین کیفیت در توسعه کیفی پوهنتون‌ها، در این شرایط ضروری است با رهیافتی نوین و با نگرشی واقع‌بینانه‌تر و عمیق‌تر درباره پیچیدگی پوهنتون‌ها، به‌عنوان یک سازمان، الگوی اعتبارسنجی و تضمین کیفیت نظام آموزش عالی متناسب با مختصات زمینه‌ای کشور طراحی شود. ویژگی نوآورانه پژوهش حاضر این است که از روش‌های مصاحبه اکتشافی نیمه‌ساختاریافته با خبرگان، استادان و دانشمندان علمی، بررسی اسناد و مدارک، بررسی چارچوب‌های نظری، بررسی تجارب ملی و بین‌المللی، بررسی رساله‌های پژوهشی، متون علمی، سایت‌های اعتبارسنجی کشورهای پیشرو برای طراحی الگوی اعتبارسنجی استفاده شده است.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، کیفی بوده که بر اساس تکنیک دلفی و با پشتیبانی گرنند تئوری انجام شده است. استراتژی و تکنیک دلفی یکی از روش‌های کسب دانش گروهی است که در تصمیم‌گیری پیرامون مسایل کیفی نیز کاربرد دارد. تکنیک دلفی به صورت یک رویکرد تحقیقی جهت به دست آوردن اجماع با استفاده از یک سری پرسش‌نامه‌ها و ارایه بازخورد یا فیدبک به شرکت‌کنندگانی که در بخش مربوطه دارای تخصص هستند، تعریف می‌شود. برای جمع‌آوری دیدگاه متخصصان و خبرگان از طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای و هم‌چنان برای تعیین میزان اتفاق نظر نیز از فرمول کندال استفاده شده است.

در استراتژی دلفی، نظرات کارشناسان در چندین مرحله جمع‌آوری گردیده که برای هر گویه، امتیازهای داده شده توسط کارشناسان را ثبت شده است.

تفسیر نتایج: ضریب توافق کندال (W) بین ۰ و ۱ قرار دارد. مقدار نزدیک به ۱ نشان‌دهنده توافق بالا بین کارشناسان است.

$$W = \frac{12 \times 6903}{10^2 \times (5^3 - 5)}$$

$$W = \frac{82836}{100 \times 120} = \frac{82836}{12000} = 6.903$$

این مقدار ضریب توافق کندال (W) نشان‌دهنده توافق بالا بین کارشناسان است. بر اساس ضریب توافق کندال (W) محاسبه شده، می‌توان نتیجه گرفت که کارشناسان در مورد تأثیر مثبت برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی بر بهبود شاخص‌های آموزشی و امور اداری پوهنتون البیرونی توافق بالایی دارند. این نتیجه نشان می‌دهد که اجرای مؤثر این برنامه‌ها می‌تواند به بهبود کیفیت آموزش و مدیریت اداری در پوهنتون منجر شود.

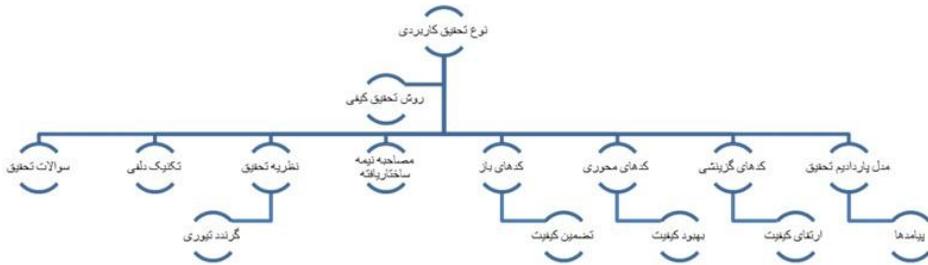
برای دریافت نتایج کیفی این تحقیق مصاحبه نیمه ساختار یافته با ۱۰ تن از استادان و خبرگان بخش ارتقای کیفیت و اعتباردهی پوهنتون البیرونی انجام یافته که برای تجزیه و تحلیل آن از نحوه کدگذاری در گراند تیوری و با استفاده از نرم افزار MAXQDA در سه بخش کودهای باز، محوری و انتخابی، کار گرفته شده است.

در بخش بعدی، اطلاعات به دست آمده از طریق مصاحبه نیمه ساختار یافته با آگاهان امور و اجماع میان آنان با تمرکز بر تکنیک دلفی، تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان طبقه‌بندی شده و جزئیات را

پوهنمل اسدالله آریا

برای دستیابی به حالت کلی درآمده و سپس بر مبنای گزند تیوری در کودهای باز، محوری و انتخابی دسته‌بندی شده که در نهایت، بر اساس زنجیره‌ای از شواهد و ایجاد روابط منطقی، میان مطالب و همین‌طور با پشتیبانی از مدل پارادایم تحقیق نتیجه‌گیری صورت گرفته است. یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های پژوهش کیفی، نظریه‌پردازی داده بنیاد است. این نظریه توسط انسلم اشتراوس و بارنی گلیرز در سال ۱۹۶۷ میلادی مطرح گردیده است. نظریه داده بنیاد از محبوبیت و پذیرش خاصی در جامعه پژوهش‌گران حوزه‌های علوم انسانی و اجتماعی برخوردار است.

شکل ۱: طرح اجرای تحقیق

جدول ۱: کودهای به دست آمده از مصاحبه نیمه ساختاریافته

یافته‌های تحقیق

کدهای باز	کدهای محوری	کدهای انتخابی
کیفیت تدریس	کیفیت آموزشی، کیفیت تدریس، رضایت محصلان	بهبود کیفیت آموزشی
رضایت محصلان	مدیریت اداری، فرآیندهای اداری، هزینه‌های اداری	بهبود مدیریت اداری
فرآیندهای اداری	چالش‌ها، زیرساخت‌ها، منابع مالی	چالش‌ها و موانع
مشارکت	مشارکت و تعامل، مشارکت، شفافیت	نقش مشارکت ذی‌نفعان، مشارکت و تعامل
زیرساخت‌ها	وجود تعمیر مجهز اداری، تدریسی، خوابگاه محصلان، تالار، استدیوم، جمنازیوم، لابراتوار و کتاب‌خانه	اجرای پروژه‌های عمرانی
منابع مالی	چالش‌ها، زیرساخت‌ها، منابع مالی	استقلالیته مالی
شفافیت	ارتقای شفافیت	وجود گزارش و تطبیقات از آن در زمان معینه آن
هزینه‌های اداری	مدیریت اداری، فرآیندهای اداری، هزینه‌های اداری	اجرای پیشنهادات نیازهای بخش تدریسی و اداری برای ارتقای کیفیت و اعتباردهی

پوهنتون البیرونی

بررسی نقش برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود مسائل آموزشی و امور اداری

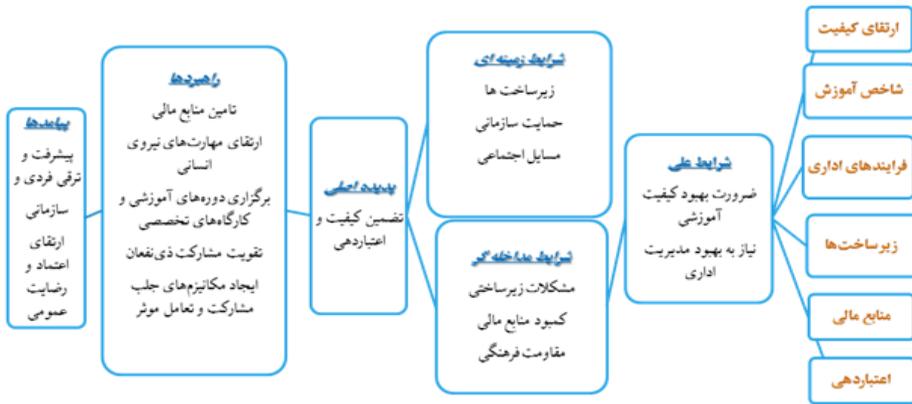
^۴Grounded Theory

^۵Anselm Straus

^۶Barney Glaser

طوری که در جدول فوق مشاهده می‌کنید، پس از انجام مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان امور و پژوهش‌گران، از میان انبوهی از داده‌ها، محقق با استفاده از کودگذاری باز، محوری و گزینشی، مهم‌ترین و معقول‌ترین موارد آن را مقوله بندی نموده و در محورهای اساسی جا دهد تا خوانندگان بتوانند به درستی روابط و مقایسه میان آن‌ها را درک نمایند. با توجه به دریافت نتایج از مصاحبه نیمه ساختار یافته و اتفاق نظر میان کارشناسان در این تحقیق چنین استنباط به عمل می‌آید که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی تأثیرات مثبتی بر بهبود شاخص‌های آموزشی و امور اداری پوهنتون الیرونی داشته‌اند. این برنامه‌ها توانسته‌اند به ارتقای سطح آموزشی، افزایش انگیزه و رضایت استادان و محصلان و بهبود عملکرد اداری منجر شوند. بررسی دقیق این تأثیرات می‌تواند به شناسایی بهترین راه‌کارها برای ادامه و بهبود این برنامه‌ها کمک کند.

شکل ۴: مدل پارادایمی تحقیق

یافته‌های کلیدی مدل پارادایم تحقیق

- ۱- بهبود کیفیت آموزشی: برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی منجر به افزایش استانداردهای تدریس و رضایت دانشجویان شده‌اند.
 - ۲- بهبود مدیریت اداری: این برنامه‌ها باعث بهبود فرآیندهای مدیریتی و کاهش هزینه‌های اداری شده‌اند.
 - ۳- چالش‌ها: مشکلات زیرساختی و کمبود منابع مالی از چالش‌های اصلی در اجرای این برنامه‌ها محسوب می‌شوند.
 - ۴- مشارکت ذی‌نفعان: مشارکت فعال و مؤثر استادان، محصلان و کارکنان در اجرای برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی بهبود یافته است.
- این یافته‌ها می‌توانند به پوهنتون البیرونی کمک کنند تا درک بهتری از نقش برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در بهبود شاخص‌های آموزشی و اداری خود داشته باشد و با شناسایی و رفع چالش‌ها به نتایج مطلوب‌تری دست یابد.

یافته‌های پژوهش بر اساس استراتژی دلفی^۷

- ۱- بهبود کیفیت آموزشی: یکی از یافته‌های مهم این پژوهش نشان می‌دهد که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی تأثیرات مثبتی بر بهبود کیفیت آموزشی پوهنتون البیرونی داشته‌اند. کارشناسان در چندین مرحله دلفی توافق داشتند که این برنامه‌ها منجر به افزایش استانداردهای تدریس، ارتقای سطح دانش و مهارت‌های محصلان و بهبود محتوای دوره‌های آموزشی شده‌اند.
- ۲- ارتقای رضایت عمومی: نتایج نشان می‌دهند که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی باعث افزایش رضایت کلی محصلان و استادان از محیط آموزشی و اداری شده‌اند. شرکت‌کنندگان در پژوهش اشاره کردند که این برنامه‌ها به ایجاد محیط آموزشی بیش‌تر و شفاف‌تر کمک کرده‌اند، که به نوبه خود باعث افزایش انگیزه و رضایت عمومی شده است.
- ۳- بهبود کارایی اداری: یافته‌های دلفی نشان داد که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی تأثیرات مثبتی بر بهبود فرآیندهای اداری پوهنتون البیرونی داشته‌اند. این برنامه‌ها با ایجاد سیستم‌های ارزیابی

مستمر و شفاف، به بهینه‌سازی و افزایش کارایی اداری منجر شده‌اند. کارشناسان بر این باور بودند که این برنامه‌ها به بهبود فرایندهای مدیریتی و کاهش زمان و هزینه‌های اداری کمک کرده‌اند.

۴- چالش‌های اجرایی: یکی از یافته‌های مهم پژوهش نشان داد که پوهنتون بیرونی در اجرای برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی با چالش‌های متعددی مواجه است. این چالش‌ها شامل کمبود منابع مالی، مشکلات زیرساختی و ناتوانی در مدیریت تغییرات می‌شوند. شرکت‌کنندگان در پژوهش توافق داشتند که برای رفع این چالش‌ها، نیاز به برنامه‌ریزی دقیق و تأمین منابع مالی مناسب است.

۵- مشارکت ذی‌نفعان: یافته‌ها نشان می‌دهند که مشارکت فعال ذینفعان، از جمله استادان، محصلان و کارکنان اداری، نقش مهمی در موفقیت برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی دارد. کارشناسان پیشنهاد دادند که مکانیزم‌های مناسبی برای جلب مشارکت و تعامل مؤثر ذی‌نفعان ایجاد شود تا بتوان از نظرات و تجربیات آن‌ها بهره‌برداری کرد.

۶- تجربیات بین‌المللی: پژوهش نشان داد که استفاده از تجربیات موفق بین‌المللی می‌تواند به بهبود فرآیندهای تضمین کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون بیرونی کمک کند. شرکت‌کنندگان در پژوهش توافق داشتند که تطبیق این تجربیات با شرایط و نیازهای محلی می‌تواند به اجرای موفق‌تر این برنامه‌ها منجر شود.

۷- تأثیرات بلندمدت: یافته‌های دلفی نشان داد که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی تأثیرات بلند مدتی بر بهبود شاخص‌های آموزشی و اداری پوهنتون بیرونی دارند. این برنامه‌ها نه تنها به بهبود کیفیت فعلی کمک می‌کنند، بلکه به ایجاد فرهنگ بهبود مستمر و ارتقای استانداردهای بلندمدت نیز منجر می‌شوند.

۸- توصیه‌ها و راهکارها: بر اساس یافته‌های پژوهش، کارشناسان پیشنهاد دادند که پوهنتون بیرونی باید به تقویت زیرساخت‌های فنی و اداری، افزایش منابع مالی و ارتقای مهارت‌ها و توانمندی‌های نیروی انسانی توجه ویژه‌ای داشته باشد. هم‌چنین، ایجاد سیستم‌های ارزیابی مستمر و تشویق به مشارکت فعال ذی‌نفعان می‌تواند به موفقیت بیش‌تر این برنامه‌ها کمک کند.

این یافته‌ها نشان می‌دهند که برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی تأثیرات مثبتی بر بهبود شاخص‌های آموزشی و اداری پوهنتون بیرونی دارند، اما برای دستیابی به نتایج مطلوب‌تر، نیاز به توجه به چالش‌ها و ارائه راهکارهای مناسب است.

مناقشه

یافته‌های تحقیق حاضر گویای تأثیر چشمگیر برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی بر ارتقای کیفیت آموزشی، بهبود فرآیندهای مدیریتی، و تقویت مشارکت ذی‌نفعان در پوهنتون البیرونی است. این نتایج همسو با مطالعات معتبر بین‌المللی از جمله پژوهش عبدانی پور و همکاران (۲۰۲۳) هستند که در چارچوب اعتباربخشی نهادهای آموزشی پزشکی در ایران، ارتقای استانداردهای آموزشی و افزایش شفافیت نهادی را از پیامدهای کلیدی اجرای نظام اعتباردهی گزارش داده‌اند. یافته‌های مزبور نشان می‌دهند که حتی در محیط‌های آموزشی کشورهای در حال توسعه، پیاده‌سازی اصولی این برنامه‌ها می‌تواند منجر به افزایش اعتماد ذی‌نفعان و بهبود کیفیت شود.

در همین راستا، عبداللهی و همکاران (۲۰۲۴) نیز در بررسی نقش فناوری‌های نوین در ارتقای کیفیت آموزش عالی، بر اهمیت ارزیابی مستمر، شفافیت نهادی و به‌روزرسانی فرآیندهای اجرایی تأکید کرده‌اند؛ مولفه‌هایی که در تحقیق حاضر نیز با استفاده از شاخص‌هایی هم‌چون رضایت‌مندی محصلان و ارتقای کیفیت تدریس، انعکاس یافته‌اند.

با وجود این دستاوردها، پژوهش حاضر به‌درستی به چالش‌های ساختاری موجود در نهادهای آموزش عالی افغانستان نیز پرداخته است. محدودیت‌های زیرساختی، کمبود منابع مالی، و بروکراسی اداری، از موانع عمده‌ای هستند که پیش‌تر در تحقیق Cueto et al. (2006) در کشورهای جنوب جهانی نیز به‌عنوان موانع اجرای مؤثر نظام‌های تضمین کیفیت معرفی شده‌اند. هم‌چنین مرادی (۲۰۲۱) در پژوهشی درباره ساختار تضمین کیفیت در افغانستان، فقدان نیروی متخصص، ضعف فرهنگ سازمانی و غیاب نظام ارزیابی مستمر را از چالش‌های فراگیر عنوان کرده که یافته‌های حاضر نیز آن را تأیید می‌کند.

وجه تمایز این تحقیق نسبت به اغلب تحقیقات قبلی، بهره‌گیری از روش‌شناسی کیفی مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد و تکنیک دلفی است. در حالی‌که مطالعات رایج در افغانستان عمدتاً به روش‌های کمی و توصیفی متکی‌اند، این تحقیق با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته و تحلیل کدگذاری (باز، محوری و انتخابی) در بستر نرم‌افزار MAXQDA، به فهمی نظام‌مند از واقعیت‌های درونی پوهنتون دست یافته است. این رویکرد، در تطابق با نظریه سیستم‌های اجتماعی پارسونز، تأکید می‌کند که ارتقای کیفیت، مستلزم هم‌افزایی عملکردی میان زیرسیستم‌های نهادی است؛ نکته‌ای که به‌ویژه در هم‌بستگی میان بخش‌های آموزشی و اداری در مدل پارادایمی تحقیق، بازنمایی شده است.

در حوزه بومی‌سازی، پژوهش حاضر با طرح سازوکارهایی برای مشارکت فعال ذی‌نفعان، نظیر ایجاد کمیته‌های تخصصی و بهره‌گیری هدفمند از تجربیات بین‌المللی، از سطح نظریه‌پردازی انتزاعی فراتر رفته و به پیشنهاد‌های اجرایی قابل پیاده‌سازی دست یافته است. در حالی‌که در تحقیقاتی مانند Habibi et al. (2014)، صرفاً به معرفی نظری تکنیک دلفی بسنده شده، در پژوهش حاضر، این

تکنیک با دقت در چند مرحله اجرا شده و ضریب توافق کندال حاکی از اجماع بالای میان خبرگان بوده است؛ پدیده‌ای نادر در مطالعات مشابه.

یکی از جنبه‌های نوآورانه پژوهش، توجه به مؤلفه فرهنگ سازمانی به عنوان عامل کلیدی در موفقیت برنامه‌های تضمین کیفیت است. ساختار سنتی و مقاومت نهادی در برابر تغییر، که در بسیاری از پوهنتون‌های افغانستان حاکم است، در این تحقیق به مثابه مانعی ساختاری تحلیل شده و راهبردهایی چون ایجاد فضای انگیزشی، شفاف‌سازی فرایندها، و تقویت روحیه نوآوری به عنوان شروط لازم برای غلبه بر آن پیشنهاد گردیده است.

از سوی دیگر، این مطالعه از طریق تحلیل چندلایه و میان‌رشته‌ای، توانسته است از چارچوب‌های صلب ساختاری فاصله گرفته و به تحلیل سیستمی از عملکرد نهادی نزدیک شود؛ تحلیلی که در آثار عباس پوری و همکاران (۱۳۹۵) یا Abdanipour et al. (2023) کمتر به چشم می‌خورد. مزیت این رویکرد، توانایی آن در بازشناسی کنش متقابل میان بازیگران سازمانی، فرآیندهای اجرایی و محیط بیرونی است که منجر به طراحی مدل‌های اصلاحی متناسب با زمینه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کشور می‌شود.

در نهایت، پژوهش حاضر الگویی از پژوهش مسئله‌محور در حوزه تضمین کیفیت ارائه می‌کند که از سطح تحلیل نظری صرف عبور کرده و با ارائه راهکارهایی چون آموزش تخصصی منابع انسانی، به‌کارگیری فناوری‌های نوین، و توسعه سیستم‌های ارزیابی مستمر، قابلیت تأثیرگذاری بر سیاست‌گذاری آموزشی در سطح ملی را دارد. این سطح از انسجام میان تئوری، داده و راهبرد، آن را به الگویی قابل تعمیم برای دیگر نهادهای آموزش عالی در افغانستان و سایر کشورهای در حال گذار تبدیل کرده است.

نتیجه‌گیری

برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی نقش حیاتی در بهبود و ارتقای سیستم‌های آموزشی و اداری در پوهنتون‌ها دارند. این برنامه‌ها با ارزیابی مستمر و بازخورد سازنده به ارتقای کیفیت آموزشی، افزایش شفافیت و مسئولیت‌پذیری و بهبود عملکرد اداری پوهنتون‌ها کمک می‌کنند. در مورد پوهنتون البیرونی افغانستان، این برنامه‌ها می‌توانند به توسعه و بهبود کلیت سیستم آموزشی این پوهنتون کمک شایانی کنند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که برنامه‌های تضمین، ارتقای کیفیت و اعتباردهی می‌توانند تأثیرات مثبت و معناداری بر شاخص‌های آموزشی داشته باشند. این تأثیرات شامل بهبود بیش‌تر کیفیت تدریس، ارتقای سطح یادگیری محصلان و افزایش رضایت عمومی از محیط آموزشی می‌باشند. در

پوهنمل اسدالله آریا

نتیجه در پوهنتون البیرونی، اجرای مؤثر این برنامه‌ها می‌تواند به ارتقای سطح آموزشی و بهبود تجربه یادگیری محصلان منجر شود.

برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی نه تنها بر شاخص‌های آموزشی، بلکه بر شاخص‌های اداری نیز تأثیرگذار هستند. این برنامه‌ها به افزایش کارایی و اثربخشی اداری، بهبود فرآیندهای مدیریتی و تقویت شفافیت و پاسخ‌گویی در پوهنتون‌ها کمک می‌کنند. در پوهنتون البیرونی، این برنامه‌ها می‌توانند به بهینه‌سازی مدیریت اداری و ارتقای عمل‌کرد کلی سیستم اداری منجر شوند.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیاده‌سازی برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون‌های افغانستان، مشکلات زیرساختی و کمبود منابع مالی است. این چالش‌ها می‌توانند به کاهش اثربخشی و پایداری این برنامه‌ها منجر شوند. با این حال، با برنامه‌ریزی دقیق و تامین منابع لازم، می‌توان این چالش‌ها را مدیریت و برطرف کرد.

مشارکت فعال و همکاری مؤثر ذی‌نفعان مختلف، از جمله استادان، محصلان و کارکنان پوهنتون، در فرآیندهای تضمین کیفیت و اعتباردهی ضروری است. تجربه نشان می‌دهد که مشارکت و تعامل ذی‌نفعان می‌تواند به بهبود اثربخشی این برنامه‌ها کمک کند. در پوهنتون البیرونی، ایجاد مکانیزم‌های مناسب برای جلب مشارکت ذی‌نفعان می‌تواند نتایج مطلوب‌تری به همراه داشته باشد.

استفاده از تجربه‌های موفق بین‌المللی در زمینه تضمین کیفیت و اعتباردهی می‌تواند به بهبود فرآیندها و نتایج در پوهنتون‌های افغانستان کمک کند. تطبیق این تجربه‌ها با شرایط و نیازهای محلی، می‌تواند به شناسایی و اجرای راهکارهای کارآمدتر منجر شود. پوهنتون البیرونی می‌تواند از این تجربه‌ها بهره‌برداری کند تا به استانداردهای بین‌المللی نزدیک‌تر شود.

با توجه به نتایج تحقیق، می‌توان انتظار داشت که اجرای مؤثر برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون البیرونی، به بهبود کلیت سیستم آموزشی و اداری این پوهنتون منجر شود. این برنامه‌ها با ارائه بازخوردهای مستمر و سازنده، به ارتقای سطح آموزشی، بهبود فرآیندهای اداری و افزایش رضایت عمومی کمک خواهند کرد.

برای دستیابی به نتایج مطلوب‌تر، توصیه می‌شود که پوهنتون البیرونی به افزایش منابع مالی و زیرساخت‌های فنی، تقویت مشارکت ذی‌نفعان و استفاده از تجربه‌های بین‌المللی توجه ویژه‌ای داشته باشد. هم‌چنین، ایجاد فرهنگ سازمانی مناسب و تشویق به یادگیری و بهبود مستمر، می‌تواند به موفقیت بیش‌تر این برنامه‌ها کمک کند. این تحقیق می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای تصمیم‌گیری‌های بهتر و مؤثرتر در زمینه توسعه آموزش عالی در افغانستان مورد استفاده قرار گیرد.

پیشنهادات

- ۱- تأمین منابع مالی و زیرساخت‌ها: یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های پیاده‌سازی برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی در پوهنتون‌های افغانستان، کمبود منابع مالی و زیرساخت‌های مناسب است. پیشنهاد می‌شود که دولت و سازمان‌های بین‌المللی به تأمین منابع مالی لازم برای توسعه زیرساخت‌ها و تجهیزات آموزشی و اداری پوهنتون بیرونی توجه ویژه‌ای داشته باشند. این منابع می‌توانند شامل بودجه‌های دولتی، کمک‌های بین‌المللی و سرمایه‌گذاری‌های خصوصی باشند.
- ۲- ارتقای مهارت‌های نیروی انسانی: آموزش و توانمندسازی نیروی انسانی پوهنتون، از جمله استادان و کارکنان اداری، یکی دیگر از نیازهای اساسی برای اجرای موفق برنامه‌های تضمین کیفیت است. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون برنامه‌های آموزشی مستمر برای ارتقای مهارت‌ها و توانمندی‌های نیروی انسانی خود برگزار کند. این برنامه‌ها می‌توانند شامل کارگاه‌های آموزشی، دوره‌های تخصصی و تبادل تجربیات با سایر پوهنتون‌های موفق باشند.
- ۳- تقویت فرهنگ سازمانی: ایجاد فرهنگ سازمانی مناسب که پذیرای تغییرات و نوآوری‌ها باشد، از اولویت بالایی برخوردار است. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون بیرونی با استفاده از مکانیزم‌های انگیزشی و تشویقی، فرهنگ سازمانی خود را به سمت پذیرش و همکاری در اجرای برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی سوق دهد. این می‌تواند شامل تقدیر از عملکردهای برتر، ایجاد فضای مشارکت و تعامل بین اعضای پوهنتون و ایجاد ساختارهای حمایتی باشد.
- ۴- مشارکت فعال ذی‌نفعان: مشارکت فعال ذی‌نفعان مختلف، از جمله استادان، محصلان و کارکنان اداری، در فرآیندهای تضمین کیفیت و اعتباردهی بسیار مهم است. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون بیرونی مکانیزم‌های مناسب برای جلب مشارکت و تعامل مؤثر ذی‌نفعان ایجاد کند. این مکانیزم‌ها می‌توانند شامل تشکیل کمیته‌های تخصصی، برگزاری جلسات مشورتی و ایجاد پلتفرم‌های ارتباطی باشد.
- ۵- استفاده از تجربیات بین‌المللی: بهره‌گیری از تجربیات موفق پوهنتون‌های بین‌المللی در زمینه تضمین کیفیت و اعتباردهی می‌تواند به پوهنتون بیرونی کمک کند تا فرآیندهای خود را بهبود بخشد. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون با پوهنتون‌ها و موسسات آموزشی بین‌المللی ارتباط برقرار کرده و از تجربیات و مدل‌های موفق آن‌ها بهره‌برداری کند. این می‌تواند از طریق مشارکت در کنفرانس‌ها، دوره‌های آموزشی مشترک و پروژه‌های تحقیقاتی بین‌المللی باشد.

پوهنمل اسدالله آریا

۶- ایجاد سیستم‌های ارزیابی مستمر: سیستم‌های ارزیابی مستمر و بازخورد سازنده نقش مهمی در بهبود کیفیت آموزشی و اداری دارند. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون البیرونی سیستم‌های ارزیابی مستمر برای بررسی عملکرد برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی ایجاد کند. این سیستم‌ها می‌توانند شامل ارزیابی‌های دوره‌ای، بازخوردهای ساختاریافته و تحلیل داده‌های آموزشی و اداری باشند.

۷- توسعه فناوری‌های نوین: استفاده از فناوری‌های نوین در زمینه آموزش و مدیریت اداری می‌تواند به بهبود کیفیت و کارایی پوهنتون کمک کند. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون البیرونی از فناوری‌های مدرن مانند سیستم‌های مدیریت آموزشی آنلاین، پلتفرم‌های یادگیری الکترونیکی و نرم‌افزارهای مدیریت اداری بهره‌برداری کند. این فناوری‌ها می‌توانند به ارتقای کیفیت آموزشی و بهینه‌سازی فرآیندهای اداری کمک کنند.

۸- تقویت همکاری‌های بین‌پوهنتونی: همکاری‌های بین‌پوهنتونی می‌تواند به اشتراک‌گذاری منابع و تجربیات و بهبود کیفیت آموزشی و اداری کمک کند. پیشنهاد می‌شود که پوهنتون البیرونی همکاری‌های فعال و مؤثری با سایر پوهنتون‌های داخلی و بین‌المللی برقرار کند. این همکاری‌ها می‌توانند شامل برنامه‌های تبادل محصل و استاد، پروژه‌های تحقیقاتی مشترک و کارگاه‌های آموزشی مشترک باشند.

این پیشنهادها می‌توانند به پوهنتون البیرونی کمک کنند تا چالش‌های موجود در اجرای برنامه‌های تضمین کیفیت و اعتباردهی را برطرف کرده و به بهبود کیفیت آموزشی و اداری این پوهنتون منجر شوند. برای رفع چالش‌ها و نواقص توقع می‌رود که در خصوص چارچوب تضمین کیفیت تجدیدنظر صورت گرفته و شرایط اجتماعی، اقتصادی و... حاکم بر کشور ما مدنظر گرفته شده و حتی‌الامکان از بروکراسی جلوگیری شود.

منابع

- آریا، اسدالله؛ احمدی، شیرشاه. (۱۴۰۳). عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا. پوهنتون البیرونی.
- اسماعیلی، کوروش. (۱۳۸۰). *تعهد سازمانی. ماه‌نامه علمی آموزشی تدبیر*.
- عزتی، مرتضی. (۱۳۸۳). *روش تحقیق در علوم اجتماعی و کاربرد آن در زمینه مسایل اقتصادی*. همدان، ایران: مرکز پژوهش‌های اقتصادی.
- عباس پور، عباس. (۲۰۰۶). *در جستجوی مدل تطبیقی مبتنی بر سیره برای توسعه‌استراتژیک در آموزش و پرورش. CGPIE*.
- عباس پوری، عباس و دیگران. (۱۳۹۵). *طراحی و اعتباریابی مقیاسی برای سنجش کیفیت دانشگاه‌های کشور. دو ماهنامه علمی-پژوهشی راهبردهای آموزش در پزشکی*.
- فرکلایف، نورمن. (۱۹۶۱). *تحلیل انتقادی گفتمان*. (مترجمان: محمد نبوی، مهران مهاجر، المحرر، و فاطمه شایسته پیران و دیگران) تهران، ایران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و ارشاد اسلامی.
- مرادی، سلیمان. (۲۰۲۱). *تضمین کیفیت تحصیلات عالی؛ اهمیت فواید و چالش‌ها*. Retrieved from اصلاح آنلاین.
- منصوریان، یزدان. (۱۳۹۱). *مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*. اطلاعات، ارتباطات و دانش سیاسی. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/304615628>
- مهدی، مهدی. *لزامات استقرار نظام تضمین کیفیت در آموزش عالی و پژوهش ایران. فصل‌نامه مجلس و راهبرد* 124. doi:doi: 10.22034/MR-2022.5501.5237
- هومن، حیدرعلی. (۱۳۸۱). *تهیه و استاندارد ساختن مقیاس سنجش رضایت شغل*. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- Abdanipour, Alireza; and others. (2023). Implementation of an Institutional Accreditation Program at Medical Universities and Faculties in the Sixth Macro-region of Iran in 2019. *Development Strategies in Medical Education*, 115.
- Abdullahi, Yusuf; Nasrin, Pervin; Román-González, Marcos. (2024). Generative AI and the future of higher education: a threat to academic integrity or reformation? Evidence from multicultural perspectives. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 28. doi:10.1186/s41239-024-00453-6
- Aria, Asadullah; Bayan, Naqibullah; Rahil, Mohammad Yahya. (2024). Explaining the Role of Artificial Intelligence (AI) in Entertainment,

پوهنمل اسدالله آریا

Creation of Content, and Attracting Audiences to the Cultural Committee of Alberoni University. *Kardan University*. Kabul, Afghanistan: Kardan University.

Cueto J Jr, Burch VC, Adnan NA, Afolabi BB, Ismail Z, Jafri W, et al. (2006). Accreditation of undergraduate medical training programs: Practices in nine developing countries as compared with the United States. *Educ Health. Educ Health*. doi:[DOI:10.1080/13576280600783570] [PMID]

Habibi, Arash & Others. (2014). Delphi Technique Theoretical Framework in Qualitative Research. *The International Journal Of Engineering And Science (IJES)*, 1-3.

نقش مقاصد شریعت در معاملات مالی معاصر

پوهنمل عبدالقهار صمیم^{۱*}، پوهنمل صبغت الله غیاثی^۲

۱. دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

۲. دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسئول - ایمیل: samimabdulqagar@gmail.com

چیکده

مقاصد شریعت همان اهداف والای شارع است که برای جلب مصالح و دفع مفسد بندگان در تمام بخش‌ها، به‌ویژه در بخش حفظ اموال و سرمایه‌ها وضع گردیده است، این تحقیق بر محور کاربرد مقاصد شریعت در زمینه معاملات مالی معاصر می‌چرخد و با پدید آمدن سیستم بانک‌داری اسلامی و معاملات جدید در بازار معاصر، زمینه نهادینه شدن مقاصد شریعت مساعد گردیده و به شکل روز افزون در حال گسترش است، این روند دولت‌ها، بانکرها و مسئولان بانک‌های اسلامی را مکلف می‌سازد تا زمینه‌های تطبیق مقاصد شریعت را در بانک‌ها و فعالیت‌های اقتصادی معاصر مساعد نمایند، تا از یک طرف جلو سودخوری گرفته شود و از سوی دیگر سبب شگوفایی اقتصاد اسلامی گردد، هدف این تحقیق واضح ساختن موارد کار بردی مقاصد شریعت در سیستم بانک‌داری اسلامی و راه‌حل معقول و منطقی آن در معاملات مالی معاصر در بازارهای امروزی است، در این تحقیق بر علاوه از رعایت اصول نوشتاری و حفظ امانت علمی از روش تحلیلی توصیفی از نوع مطالعه مروری استفاده گردیده است.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد، بانک‌داری، سرمایه‌گذاری، مقاصد شریعت، معاملات معاصر.

The significance of Sharia objectives (Maqasid al-Sharia) in contemporary financial transactions

Senior Teaching Assistant Abdul Qahar Samim^{1*}, Senior Teaching Assistant Sabghatullah Ghyasi²

1. Department of Islamic Culture, Faculty of Sharia, Alberoni University.
2. Department of Islamic Education, Faculty of Sharia, Alberoni University.

* Corresponding Author Email: samimabdulqagar@gmail.com

Abstract

The objectives of Shariah are the high aims of the legislator, which are designed to achieve the benefits and avoid the harms of the servants in all areas, particularly in the area of protecting wealth and resources. This research focuses on the application of Shariah objectives in contemporary financial transactions. With the emergence of Islamic banking systems and new transactions in the modern market, the environment for institutionalizing Shariah objectives has become more favorable and is increasingly expanding. This process obligates governments, bankers, and officials of Islamic banks to create an environment where the objectives of Shariah can be implemented in banks and contemporary economic activities. This would prevent usury on one hand, and on the other, promote the flourishing of the Islamic economy. The goal of this research is to clarify the practical applications of Shariah objectives in the Islamic banking system and to find reasonable and logical solutions for contemporary financial transactions in today's markets. This research uses an analytical-descriptive method, along with case study analysis, while adhering to proper writing standards and maintaining academic integrity.

Keyword: economy, banking, investment, shariah objectives, contemporary transactions.

مقدمه

الحمد لله و الصلاة و السلام على رسول الله و على آله و صحبه و من والاه و بعد:

مقاصد شریعت شامل تمام مواردی می‌گردد که فلاح و رستگاری زندگی سعادت مندانه بشر در آن هانفته است، چنانچه ابو حامد غزالی رحمه الله می‌گوید: تمام مواردی که برای حمایت دین، نفس، عقل، نسل و مال لازم است، به عنوان مقاصد شریعت شناخته می‌شود، اما دین در صدر جدول مقاصد قرار دارد، زیرا دین مهم‌ترین عنصر فلاح، رستگاری و سعادت مندی بشر بوده و سعادت دارین را برای انسان هاتضمین می‌کند، عنصر عقل و نسل در محور نفس می‌چرخند و وجود شان وابسته به وجود نفس است، عنصر مال به عنوان محرک و پشتیبان اصلی تمام عناصر در آخر ذکر گردیده است.

اهمیت موضوع، بدون شک مقاصد شریعت در حل و فصل قضایای معاملات مالی از اهمیت ویژه برخوردار است، اسلام برای حراست از سرمایه مجازات سرقت، حراجه و راهزنی را تعیین نموده است و دانشمندان امت اسلامی از آن به عنوان "حفظ اموال" بحث نموده‌اند و به خصوص متخصصان علم مقاصد شریعت امام حریمین جوینی زیر نام "اصلاح اموال" و ابو حامد غزالی و امام شاطبی زیر نام "حفاظت از اموال" بحث نموده‌اند، ولی با این همه در گذشته‌ها مقاصد شریعت نظر به قرب آن هابه صدر اسلام و بسط بودن ساحه معاملات مالی، به گونه شاید و باید دانشمندان قدیم ابعاد تطبیقی آن را مورد تدقیق و موشگافی قرار ندادند، فقط به عنوان یک نظریه تاریخی نگریسته‌اند، نه به عنوان روح و هدف اصلی احکام شرع، اما با فاصله گرفتن امت از عصر رسالت و گستره دائره معاملات مالی در جهان دانشمندان معاصر مجبور به بررسی ابعاد و جوانب تطبیقی آن در معاملات روزمره و به-خصوص معاملات بانکی شده‌اند، زیرا ابعاد تطبیقی آن در ابواب فقهی بسیار کم رنگ بوده است، اما در تغییر این مقاصد از بُعد نظری به بُعد عملی دو عنصر نقش بسیار مهم و اساسی دارند:

نخستین عنصر تحول مقاصد از نظری به عملی شناخت دقیق مقاصد شریعت اسلامی است، تا اولویت‌بندی‌های مقاصدی را درست درک نموده و در مسیر تغییر مقاصد شریعت از نظری به عملی از آن هاستفاده نمایم.

دومین عنصر مهم در تغییر مقاصد نظری به عملی شناخت دقیق نتایج مقاصد شریعت اسلامی است، تا نتایج مثبت از منفی آن در زمینه تطبیق احکام شریعت درک گردد، این دو عنصر برای دانشمندان حکم شرعی مناسب برای حل مشکل پیش آمده را واضح می‌سازد.

امروز جهان به یک دهکده تبدیل شده است، فعالیت‌های اقتصادی به ویژه بانک‌داری اسلامی در سراسر جهان در حالت گسترش است، برای رفع نیازهای بشر در فعالیت‌های معاصر به راهکارهای علمی و مقاصد شریعت نیاز است، بنابر این، محور بحث این مقاله موارد کاربردی مقاصد شریعت در معاملات مالی و بانکی معاصر است.

به خاطر وضوح بیشتر موضوع بهتر است به اهداف تحقیق توجه شود که حاوی نکات ذیل می باشد:

۱. شناسایی دقیق مقاصد شریعت برای استادان، پژوهشگران و متخصصان حوزه معاملات معاصر است.
 ۲. شناسایی موارد کاربردی مقاصد شریعت در بانک‌داری اسلامی و معاملات مالی معاصر است.
 ۳. بیان اهمیت مقاصد شریعت به عنوان بزرگ‌ترین راه حل برای معاملات بانکی معاصر است.
 ۴. اهداف یاد شده از سوالات زیر منبع می گیرد:
 ۵. مقاصد شریعت چیست؟
 ۶. تطبیق مقاصد شریعت در معاملات بانکی و مالی معاصر چه نقش دارد؟
- این مقاله مشتمل بر چکیده، مقدمه، تعریف مصطلحات و مبادی مقاصد شریعت، نقش مقاصد شریعت در معاملات معاصر، نتیجه‌گیری، پیشنهادات و فهرست مراجع می باشد.
- پیشینه تحقیق:** در رابطه به این موضوع مقالات علمی و رساله‌های ماستری زیادی به زبان عربی و دیگر زبان‌های متداول منطقه تحریر گردیده است، از قبیل: عبدالمنعم عفر «السیاسة الاقتصادية فی- اطار مقاصد الشریعة الاسلامیة» و ماجد بن عبدالله العسکر «مقاصد الشریعة فی المعاملات المالیه» و قادر وردی «مقاصد المعاملات المالیه فی الاقتصاد الاسلامی» و نقیبی «مقاصد شریعت و جایگاه آن در استنباط حکم شرعی»... برخی از این مقاله‌ها از عمومیات بحث نموده اند، و برخی‌ها روی معاملات مالی به گونه مطلق بحث نموده اند، اما هدف من از نوشتن این مقاله علمی بررسی مقاصد شریعت و تطبیق آن در معاملات بانکی معاصر است.
- روش تحقیق:** در این تحقیق با در نظر داشت رعایت تمام اصول نوشتاری، حفظ امانت علمی و معیارهای آکادمیک از روش تحلیلی توصیفی از نوع مطالعه مروری استفاده شده است.

مفهوم مقاصد شریعت

مفهوم لغوی مقاصد: مقاصد جمع "مَقْصِد" است، مقصد در کلام عرب مصدر میمی از فعل ثلاثی "قَصَدَ یَقْصِدُ قَصْدًا" مأخوذ است و به معنای مکان قصد، نیت، غرض، جهت، اراده، راه مستقیم، هدف آمده است (الرازی، ۱۳۹۹، مقایس اللغة، ج ۵ ص ۹۵). **اللّٰهُ تَعَالٰی مٰی فَرَمٰی:** ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِزٌ﴾ [نحل: ۹] (هدایت مردمان به) راه راست بر خدا است و برخی از راه‌ها منحرف و بیراهه است. **مفهوم اصطلاحی مقاصد:** «مقاصد شریعت عبارت از برداشتن ضرر از کلیات پنج‌گانه (دین، نفس، عقل، نسل و مال) شریعت است».

مفهوم لغوی شریعت: از واژه "الشَّرِيعَةُ" مأخوذ و به معنای قانون، سنت و آب‌خور استعمال گردیده است (الفارابی، ۱۴۰۷، الصحاح تاج اللغة، ج ۳ ص ۱۲۳۶). **اللّٰهُ مٰی فَرَمٰی:** ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ﴾ [جاثیه: ۱۸]. سپس ما تو را بر آئین و راه روشنی از دین قرار دادیم.

مفهوم اصطلاحی شریعت: «عبارت از احکامی است که الله رب العالمین آن را به عنوان راه و روش حیات برای ملت‌ها تعیین نمود و بر پیامبری از پیامبرانش نازل کرده است» (الجرجانی، ۱۴۰۳، کتاب التعریفات، ج ۱ ص ۱۷۲).

ج- تعریف مقاصد شریعت: علامه ریسونی می‌گوید: «إن مقاصد الشريعة هي الغايات التي وُضعت الشريعة لأجل تحقيقها، لمصلحة العباد» (الخادمی، ۱۴۲۱، علم مقاصد الشريعة، ج ۱ ص ۱۶). مقاصد شریعت همان مصالح و اهداف والایی است که شریعت اسلامی برای تحقق مصالح بندگان وضع نموده است.

پس گفته می‌توانیم منظور از مقاصد شریعت همان مصالح بزرگ است که الله سبحانه و تعالی آن‌ها را برای مرتب شدن احکام شرع در نظر گرفته است، مانند: مصلحت فرضیت روزه رسیدن به تقوی، مصلحت فرضیت جهاد دفع ظلم، مصلحت مشروعیت ازدواج فرو بستن چشم از نامحرمان، محافظت از شرمگاه، تکثیر نسل و اعمار جهان هستی است.

انواع مقاصد شریعت

مقاصد شریعت برای تحقق مصالح بشر ایجاد گردیده است. مصالح بشر از لحاظ ضرورت در یک درجه قرار ندارند، بلکه دارای مراتب مختلف اند؛ بناً دانشمندان مصالح را از لحاظ اهمیت، جایگاه و

پوهنمل عبدالقهار صمیم

نقش آفرینی آن در حیات بشر به سه نوع تقسیم نموده‌اند و مقاصد شریعت برای تحقق همین مصالح سه گانه پایه گذاری شده است:

۱- **ضروریات**: عبارت از مصالحی‌اند که حیات بشر بر آن گره خورده است و بشر در هیچ حالت از وجود آن هابی نیاز بوده نمی‌تواند و در صورت فقدان این مصالح نظام حیات برهم خورده و مصالح بشر از بین می‌رود و جهان بشریت با خطر بزرگ رو به‌رو می‌شود، در رأس این مصالح کلیات خمس قرار دارد (الزحیلی، ۱۳۲۷، الوجیر فی اصول الفقه، ج ۱ ص ۱۱۳). مقاصد شریعت حافظ مصالح علیای انسان: «حفظ دین، حفظ نفس، حفظ عقل، حفظ نسب و حفظ مال» است.

امام غزالی رحمه الله می‌گوید: «مقصود شریعت از خلقت انسان هاپنچ چیز می‌باشد: حفظ دین، حفظ جان، حفظ عقل، حفظ نسل و حفظ اموال است. هر آنچه که این اصول پنجگانه را تضمین کند مصالح شرع و هر آنچه که این اصول را از بین ببرد، مفاسد شرع است» (الغزالی، ۱۴۱۳، المستصفی، ج ۱ ص ۲۸۷).

۲- **حاجیات**: عبارت از مصالحی‌اند که بشر برای ادامه حیات خود بر آن هانیازمیرم داشته و در راستای حراست از مصالح ضروری به بشر کمک می‌کند، اما در صورت نبود آن نظام حیات از بین نمی‌رود (الغزالی، ۱۴۱۳، المستصفی، ج ۱ ص ۲۸۹).

۳- **تحسینیات**: عبارت از مصالح استند که سبب زیبای احوال و تصرفات بشر می‌شود و برای تکمیل ضرورت‌ها و نیازها به کار می‌رود، اما در صورت نبود آن هاهیچ مشکل به روند حیات بشر پیش نمی‌آید (الشاطبی، ۱۴۲۱، الموافقات فی اصول الشریعة، ج ۱ ص ۶).

تطبیق مقاصد شریعت در معاملات مالی و بانکی معاصر

مقصد شارع از انزال شرائع آسمانی حفظ مصالح دنیا و آخرت مخلوقات است، این مصالح در محور تحقق مصالح پنج‌گانه و عناصر ساختاری شخصیت انسان می‌چرخد و به نام مقاصد شریعت یاد می‌شود. این مقاصد در حقیقت تعبیر قواعد و ضوابط صحت تصرفات خاص و عام هر انسان، تشریح، قانون‌گذاری، فتوی، اجتهاد و به ویژه معاملات مالی معاصر است. بنابر این مقاصد شریعت مرجع دائمی برای تحقق تمام مستجدات و قضایای تشریحی معاصر می‌باشد، البته مقاصد شریعت به عنوان یک مصدر تشریحی بیرون از چارچوب شریعت اسلامی نیست، بلکه مغز، روح و اساس ساختار شریعت اسلامی از دیروز تا امروز است.

تأثيرات مقاصد شریعت در معاملات مالی

بدون شك مقاصد شریعت تأثیر بزرگ بر عقود، معاملات، تصرفات مالی، تفسیر نصوص، حکم تصرفات مکلف، استنباط حکم وقایع و نوازل غیر منصوص، استنباط احکام منصوص و ترجیح بین- احکام و اجتهادات مختلف و متعارض دارد.

علامه ابن القیم رحمه الله در این مورد می گوید: «قاعده ثابت در شریعت این است، مقاصد، نیت- ها، اعتقادات و باورها در تصرفات مالی اعتبار شرعی دارند، همان گونه که قصد و نیت در تقربات و عبادات اعتبار شرعی دارند، به همین منوال قصد و نیت اشیا را حلال و حرام، اعمال را صحیح و فاسد و طاعت و معصیت، عبادات را واجب، مستحب، صحیح، فاسد و حرام می دهد، و دلایل این قاعده غیر قابل شمارش است (ابن القیم، ۱۹۹۸، اعلام الموقعین ج ۳ ص ۱۰۸).

مقاصد شریعت ویژه تصرفات مالی

موضوع حفظ اموال، مصونیت حقوق و تدبیر مصالح، از جمله ی نخستین مقاصد شریعت است و هرگاه حاکم برای تأمین امنیت عمومی غرامت های معین یا ضمانت های ویژه ی را لازم بیند می تواند وضع نماید، اگر چه نمونه ی آن در عصر پیامبر- صلی الله علیه و آله و سلم- رخ نداده باشد، مانند تعیین هشتاد ضربه ی شلاق برای نوشنده شراب از سوی صحابه، و گرفتن تاوان از اهل صنعت در مقابل تلف شدن مال مردم نزد آن ها، قصاص چند نفر در برابر یک نفر به جرم اشتراک در جرمه قتل و اختراع عقوبت حبس.

زیرا اسلام برای تمام جوانب تشریحی از قبیل معاملات و تصرفات مالی مقاصد خاص دارد و لی این مقاصد مستقل نیست بلکه تابع مقاصد اصلی و عمومی است.

چنان که العزین عبدالسلام می گوید: «الله سبحانه و تعالی در تمام تصرفات مالی یک سلسله مقاصد، اهداف و مصالح را قرار داده است و همان گونه که در تمام ابواب دین یک سلسله مصالح عمومی و خصوصی را نهاده است، اگر مصلحت عمومی باشد بالای تمام تصرفات مالی تطبیق می گردد، اگر مصلحت خصوصی باشد، در این صورت فقط بالای تصرفات تطبیق می گردد که برای آن وضع گردیده است، گاهی برای یک بخش از دین شرایط خاص در نظر گرفته شده است و رعایت این شرایط در بخش دیگر دین سبب بطلان آن می گردد، این تفاوت به خاطر رعایت مصالح جداگانه هر دو بخش است» (ابن عبدالسلام، ۱۹۸۰، قواعد الاحکام فی مصالح الأنام، ج ۱ ص ۱۴۲).

علامه ابن عاشور مقاصد خصوصی را این گونه تعریف نموده می‌گوید: « منظور از مقاصد خصوصی بیان کیفیت و چگونگی اهداف شارع در مصالح عمومی است، تا مبادا سعی و تلاش آن‌ها برای مصالح خصوصی منجر به از بین رفتن اساسات مصالح عمومی در نتیجه غفلت، هواپرستی و خواسته‌های باطل شان گردد. پس گفته می‌توانیم مقصد مصالح خصوصی در واقع اثبات مصالح عمومی است. پس نباید تلاش برای به دست آوردن مصالح خصوصی سبب بطلان مصالح عمومی شود، مقصد کلی حفظ اموال است، مقاصد فرعی تضمین‌کننده وجود اصلی اموال از طریق زمینه سازی راه‌های گردش سرمایه و دفاع از حیف و میل شدن آن از طریق دفع ضرر و جلوگیری از خوردن آن به شیوه باطل و تدبیر فضای امن برای آن است» (ابن عاشور، ۱۹۹۹، مقاصد الشریعة، ج ۱ ص ۱۱۷).

راه کارهای مقاصد شریعت برای حفظ سرمایه

الف- مقاصد ایجابی حفظ سرمایه: شریعت به خاطر حفظ وجود فزیک اموال جهت ادامه حیات بشر و چرخه زندگی آنان مقاصد ذیل را در نظر گرفته است:

۱- **شفافیت سرمایه:** این مقصد از طریق تمیز بین حلال و حرام، ملک خود و بیگانه، محاسبه دقیق مفاد و ضرر، مفاد واصل سرمایه و درآمدها از طریق سرمایه‌گذاری‌ها ممکن است.

۲- **گردش سرمایه:** این مقصد با گردش اموال از طریق داد و ستد، تمویل و سرمایه‌گذاری ممکن است. شریعت برای تحقق این مقصد راهکارهای زیر را در نظر گرفته است:

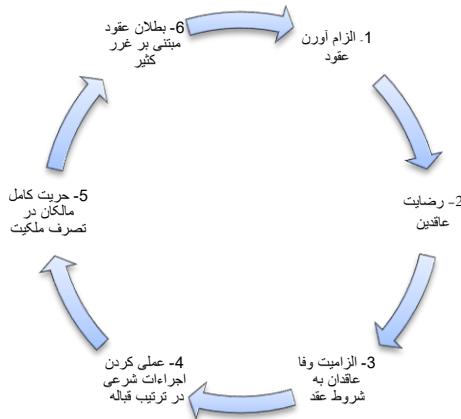
الف- مقاصد شریعت همواره برای ترویج گردش سرمایه بر سرمایه‌گذاری و جلوگیری از ذخیره اندوزی تاکید می‌کند.

ب- مقاصد شریعت همیشه از احتکار و انبارکردن کالا برای حفظ قیم و جلوگیری از گران فروشی و بالا رفتن قیمت‌ها تاکید می‌کند.

ج- مقاصد شریعت همواره بر تولید کالا از طریق صنایع، تولیدات زراعتی، بهره‌برداری از معادن و اجازه خرید و فروش بین بازارها، قریه‌ها و شهرها تاکید دارد.

د- شریعت همیشه بر جلوگیری از تراکم سرمایه و دست‌به‌دست شدن آن بین اغینا تاکید نموده است.

۳- **ثبت سرمایه:** این مقصد از طریق پذیرش ملکیت برای مالکان آن‌ها و ثبت آن در دفتر ثبت به گونه‌ی رسمی که هیچ کس به ملکیت دیگری چشم دوخته نتواند ممکن است، مقاصد شریعت برای تحقق این مقاصد احکام ذیل مشروع قرار داده است:

۴- رعایت اصل عدالت در سرمایه: این مقصد بر اصل عدالت محوری در تمام مراحل اقتصادی از قبیل: درآمدها، مصارف و توزیع عادلانه تاکید دارد، شریعت برای رسیدن به این مقصد اصول ذیل را در نظر گرفته است (مرسی، بی تا، مقاصد الشریعة و تطبیقاتها فی المعاملات المالیه والاقتصادیه، ج ۱ ص ۹).

ب- مقاصد سلبي حفظ سرمایه: مقاصد شریعت به خاطر جلوگیری از بین رفتن سرمایه مقاصد ذیل در نظر گرفته است:

- 1- جلوگیری از ضرر اموال.
- 2- از بین بردن ضرر در تصرفات مالی.
- 3- پرداخت جبران خساره وارد بر اموال.
- 4- جلوگیری از ضررسانیدن به اموال دیگران.
- 5- جلوگیری از خوردن اموال مردم به ناحق.
- 6- جلوگیری از ضایعه نمودن اموال.
- 7- مصونیت اموال و سرمایه ها و پایان دادن به خصومت ها و منازعات در مورد آن.

اول - تطبیق مقاصد شریعت در معاملات مالی

تطبیق مقاصد شریعت در زمینه‌ی فعالیت‌های اقتصادی بر می‌گردد به مقصد کلی شریعت همانا حفظ اموال و سرمایه است، این مقصد حیثیت کارد دو لبه را دارد گاهی از جهت ایجابی به حفظ سرمایه می‌پردازد و گاهی از جهت سلبی به حفظ سرمایه می‌پردازد، همان‌گونه‌یی که در بالا تذکر رفت، حفظ سرمایه از جمله اصول کلی مقاصدی شریعت است، این اصل از ده‌ها نصوص و ادله‌ی شرعی استنباط و استخراج گردیده است من حیث المجموع افاده قطعیت را می‌کنند و می‌توانیم بر این اصل قاعده عموم استقرایی و یا اصطلاح مصالح ملایم برای تمام تصرفات شرع را اطلاق نمایم، مهم‌ترین مقاصد شریعت در زمینه معاملات مالی قرار ذیل است:

مقصد اول: «مقصد وجوب عمل» اولین مقصد ایجابی شارع برای حفظ سرمایه در زمینه معاملات مالی وجوب کار، عمل، تولید و کسب رزق و روزی است، این مقصد از طریق به رسمیت شناختن حق ملکیت، محافظت و نگهداری و دفاع از آن تحقق می‌یابد.

مقصد دوم: «الْخُرَاجُ بِالضَّمَانِ» منافع در مقابل ضمانت» بر مبنای این مقصد تمام درآمدها مال مشتری است، زیرا میبعه در ضمانت مشتری (خریدار) قرار دارد. پس هر نوع منفعتی که از کالا نزد مشتری حاصل می‌شود مال مشتری است، چون مشتری ضامن کالا است و اگر مال نزد او تلف شود به عهده او است، پس سود هم از آن کسی است که ضامن مال است. این مقصد مصونیت ملکیت مشتری را تضمین و جلو تقسیم ناعادلانه ثروت در بین مستهلکان و مصرف کنندگان را می‌گیرد.

مقصد سوم: « وجوب بهره‌برداری از مال و توسعه‌ی آن» این مقصد از طریق بهره‌برداری مشروع از سرمایه، توسعه‌ی معاملات مالی سرمایه‌گزار و جلوگیری از راکد ماندن سرمایه و عدم تولید عملی می‌گردد.

مقصد چهارم: « تحمل خطر ملکیت از سوی مالک» بر اساس این مقصد باید مالک خطر متوقعه-ی رأس‌المال را به عنوان رب‌المال تحمل نماید، در عقد مضاربه ضرر متوجه رب‌المال است نه مضارب، زیرا تا زمانی که مالک خطرات متوقعه‌ی ملکیت را نپذیرد جرأت سرمایه‌گذاری برایش دست نمی‌دهد.

مقصد پنجم: « پذیرش خطر سرمایه‌گذاری از سوی مالک» با در نظر داشت این مقصد سرمایه‌گزاران باید خطر متوقعه‌ی سرمایه‌گذاری را بپذیرند، زیرا تجارت و سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی همواره مفاد در پی نمی‌داشته باشد، در این صورت باید سرمایه‌گزاران خطر متوقعه را بپذیرند، این اصل با تقسیم خطر عدم مفاد بین سرمایه‌گزار و عامل جلوبی عدالتی را در زمینه سرمایه‌گذاری می‌گیرد، رأس‌المال حفظ می‌گردد، خساره بین عامل و رب‌المال تقسیم می‌شود، خساره عامل کار بدون نتیجه است و خساره رب‌المال به دست نیابردن مفاد است (حماد، ۱۴۲۱، قضایا فقهیه معاصره فی المال والاقتصاد، ص ۴۷۹).

دوم- تطبیق مقاصد شریعت در معاملات بانکی معاصر

دومین مورد تطبیق مقاصد شریعت فعالیت‌های مؤسسات مالی و بانکی است، کار بردی‌ترین مثال آن در شرایط فعلی عقد مضاربه است، مؤسسات مالی و بانک‌های اسلامی بیش‌تر از تمویل مرابحه، مضاربه و مشارکه استفاده می‌نمایند، چون این عقود در اکثر احکام و جزئیات کاربرد مقاصدی دارد و احکام این عقود نسبت به ادله جزئی به مقاصد شریعت بیش‌تر تمرکز دارد و آن را قابل تطبیق می‌داند برخی از معاملات بانکی معاصری که رویکرد مقاصدی (عمومی و خصوصی) دارند قرار آتی-اند.

۱- معلوم بودن مقدار سرمایه.

۲- معلوم بودن مقدار سرمایه اصلی مضاربه (رأس‌المال)

۳- معلوم بودن عوائد و مصارف تمام سرمایه‌گذاران در صندوق مضاربه.

۴- ربح مضاربه مشترک بین ارباب اموال مطابق نسبت سرمایه‌های آن‌ها.

۵- پرداخت جبران خساره تأخیر غیر موجه مدیون برای دائن.

دکتور حسین حامد حسان در مورد این مسأله می‌گوید: به نظر بنده مقاصد شریعت حفظ اموال ایجاب می‌کند، هرگاه وامدار که توان پرداخت قرضه را داشته باشد و بدون عذر موجه از پرداخت آن ابا ورزد و منجر به ضرر واقعی دائن گردد باید خساره وارده را جبران نماید. به همین منوال وام‌گیرنده مکلف است تمام مصارف که برای مطالبه دین، اجراءات محکمه، یا تحکیم در صورت عدم توافق (وام دهنده و وام‌گیرنده) در مورد مقدار غرامت بعد از وقوع ضرر ناشی از تأخیر را برای وام دهنده بپردازد. این استدلال مقاصدی حفظ اموال است.

اما غرامت تأخیر در نتیجه اتفاق دائن و مدیون در هنگام ادای دین مبنی بر التزام مدیون بر دفع مقدار بیش تر از دین در مقابل تأخیر پرداخت دین حرام است.

- ۱- فسخ عقد اجاره تمویلی.
- ۲- اجاره منتهی به تملیک.
- ۳- تصرف کالا قبل از تسلیمی آن.
- ۴- تحمیل تکالیف و مصارف عین مؤجره که شرعاً مسؤلیت مؤجر است بر مستاجر، مانند تکالیف محافظت و نگهداری، پرداخت قسط وار حقوق کارگران و مالیه عین موجه و درآمدهای آن.
- ۵- تحدید مزد به فیصدی معین.
- ۶- نقش و فاداری در تنظیم سرمایه‌گذاری.
- ۷- لزوم تعیین طرف معامله به عنوان وکیل خرید در عقد مضاربه و اعیان مستأجره (ندوة البرکة الثامنة والعشرين للاقتصاد الاسلامی - جده (۱۴۲۸، ص: ۹۲).
- ۸- راه اندازی همزمان چندین معامله (جمع بین عقود)

دکتور حسان پیرامون این موضوع می‌گوید: «نزد ما راه دیگری جز رجوع به مقاصد عمومی شریعت که با نصوص شرعی در تعارض نباشد وجود ندارد، زیرا دلائل جزئی در چنین موضوعات پاسخ‌گوی نیازها نیست» (مرسی، بی تا، مقاصد الشریعة وتطبیقاتها فی المعاملات المالیه والاقتصادیه، ص: ۱۵).

مناقشه

در فقه اسلامی "مقاصد شریعت" عموماً به اهداف و حکمت‌های کلی احکام شریعت اطلاق می‌گردد که در رأس آن‌ها حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال قرار دارد. این مقاصد همیشه به عنوان روح احکام فقهی شناخته می‌شوند، اما در عصر حاضر با ظهور معاملات مالی و ابزارهای نوین اقتصادی

بحث پیرامون میزان نقش آفرینی و جایگاه مقاصد شریعت در تنظیم معاملات معاصر، به یکی از موضوعات مورد مناقشه میان دانشمندان و متخصصان فقه و اقتصاد اسلامی تبدیل شده است. برخی از دانشمندان بدین باورند که باید مقاصد شریعت به طور مستقیم در تحلیل ابزارهای مالی معاصر دخیل باشد، زیرا این مقاصد می‌تواند ساختار منعطف و پویایی را مطابق نیازهای جامعه امروزی ایجاد نمایند، به باور این دانشمندان بسیاری از معاملات معاصر شاید از نظر ظاهری با فقه کلاسیک مطابقت نداشته باشد، اما اگر با روح شریعت و اهداف مقاصدی آن انطباق داده شود می‌توان آن‌ها را مشروع دانست.

در مقابل، دسته‌ی دیگری از دانشمندان بر این تأکید دارند که مقاصد شریعت نمی‌تواند جایگزین نصوص و قواعد فقهی جزئی باشد، زیرا استفاده بلا قید و شرط از مقاصد شریعت ممکن است راه را برای معاملات مشکوک، ربا و فریب‌کاری‌ها تحت نام "مصلحت" باز کند، بنابر این مشروعیت معاملات باید در نخست بر مبنای داده‌های نصوص شرعی و استنباط‌های فقهی و سپس در چارچوب مقاصد شریعت بررسی گردد.

در نتیجه، این مناقشه نشان دهنده تلاش فقه اسلامی برای پاسخ‌گویی به نیازهای نوین مالی با حفظ تعادل میان وفاداری به اصول فقهی و پاسخ به مقتضیات عصر است.

نتیجه‌گیری

از خلال تحقیق به نتایج ذیل دست یافتیم:

۱. مقاصد شریعت همان اهداف والای شارع است که برای جلب مصالح و دفع مفسد بندگان در تمام بخش‌ها، به ویژه در بخش حفظ سرمایه‌ها وضع گردیده است.
۲. اجتناب از معاملات مالی که سبب از بین رفتن دین، عقل، نفس، نسل و مال می‌گردد.
۳. طرح پلان دقیق اقتصادی و توسعه‌ی با در نظر داشت اولویت‌بندی‌های مصالح مهم شرعی، ضروریات بر حاجیات، حاجیات بر تحسینات مقدم است.
۴. باید در هنگام استناد به مقاصد شریعت و تمرکز بر آن در باب تفسیر شریعت و مسائل اجتهادی از وقوع در محاذیر ذیل جلوگیری به عمل آید:
 - الف- تعطیل نصوص شرع تحت نام مصالح و مقاصد.
 - ب- اجتهاد آزاد تحت نام اعتماد بر مقاصد عامه و خاصه.
 - ج- تفسیر و تحریف نصوص شرع تحت نام مقاصد شریعت.

۵. اکثریت معاملات مالی و بانکی معاصر بر مبنای احکام مقاصد شریعت استواراند.
۶. برای استفاده از مقاصد در تفسیر، استنباط و اجتهاد احکام باید رابطه مشترک بین دلائل جزئی و مقاصد کلی، فرق بین مقاصد ثابت و وسائل متغیر و فرق بین عبادات و معاملات رعایت گردد.

پیشنهادات:

- ۱- باید محققان بخش مقاصد شریعت باید از سعی بی جا برای جایز قراردادن معاملات مغلق و پیچیده با پوشانیدن لباس مقاصدی تخریج و تکلیف فقهی جلوگیری نمایند.
- ۲- برای تطبیق مقاصد شریعت در مؤسسات مالی معاصر نیاز به متخصصان واقعی اقتصاد اسلامی است، تا چالش‌ها را برداشته و راه حل‌های مناسب و معقول را با در نظر داشت ثوابت و متغیرات شریعت اسلامی و با استفاده از اصول مقاصدی شریعت اسلامی جهت پیش‌برد فعالیت‌های اقتصادی در مؤسسات مالی معاصر برای فعالان و سرمایه‌گذاران اقتصادی هموار سازند.

منابع

- ابن عبدالسلام، عزالدين عبدالعزيز بن عبدالسلام (١٩٨٠م) قواعد الأحكام في مصالح الأنام، الناشر: دارالجبل، بيروت، ط ١.
- ابن القيم، محمد بن ابى بكر (١٩٩٨م) إعلام الموقعين عن رب العالمين، الناشر: مطبعة النهضة الجديدة، مصر.
- ابن عاشور، محمد الطاهر (١٩٩٩م) مقاصد الشريعة الإسلامية، الناشر: دار الفئاس، الأردن؛ بدون طبع.
- التهانوى، محمد بن على (١٩٩٦م) موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، الناشر: مكتبة لبنان ناشرون - بيروت، ط ١.
- الجرجاني، على بن محمد (١٤٠٣ هـ) كتاب التعريفات، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت - لبنان، ط ١.
- حماد، نزيه (١٤٢١ هـ) قضايا فقهية معاصرة في المال والإقتصاد، دار القلم دمشق، الدار الشامية، بيروت، ط ١.
- الحادى، نور الدين (١٤٢١ هـ) علم المقاصد الشرعية، الناشر: مكتبة العبيكان، ط ١.
- الريسونى، أحمد (١٤١٢ هـ) نظرية المقاصد عند الإمام الشاطبي، الناشر: الدار العالمية للكتاب الإسلامى، ط ٢.
- الرازى، أحمد بن فارس (١٣٩٩ هـ) مقاييس اللغة، الناشر: دارالفكر - دمشق، بدون طبع.
- الزحيلي، محمد مصطفى (١٤٢٧ هـ) الوجيز في أصول الفقه الإسلامى، دارالخبر للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ط ٢.
- الشاطبي، إبراهيم بن موسى (١٤٢١ هـ) الموافقات في أصول الشريعة، الناشر: دار ابن عفان، الاردن.
- عمر، أحمد مختار (١٤٢٩ هـ) معجم اللغة العربية المعاصرة، الناشر: عالم الكتب، ط ١.
- الغزالي، محمد بن محمد (١٤١٣ هـ) المستصفى، الناشر: دارالكتب العلمية، ط ١.
- الفارابى، إسماعيل بن حماد (١٤٠٧ هـ) الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، الناشر: دارالعلم للملايين - بيروت، ط ٤.
- مرسى، عبدالودود مصطفى (بى تا) مقاصد الشريعة وتطبيقاتها في المعاملات المالىة والاقتصاديه، الجامعة الوطنية الماليزية .

بررسی اثرات اقتصادی بند سلما در توسعه پایدار افغانستان (مطالعه موردی: ولایت هرات)

پوهنمل ملاجان رحمانی^{۱*}، پوهنمل دکتور عبدالمنیر رحیمی^۲، پوهنمل سمیع الله امان^۳

۱. دیپارتمنت جغرافیه، پوهنځی علوم اجتماعی، پوهنتون پروان.

۲،۳. دیپارتمنت جغرافیه، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسؤل - ایمیل: mullajan.rahmani@gmail.com

چکیده

افغانستان کشوری است که از منابع آبی فراوانی برخوردار بوده که به پنج حوضه تقسیم شده است. هریرود چهارمین حوضه بزرگ آبی بوده که در حوزه غرب کشور جریان داشته و نقش بزرگی را در امور اقتصادی، زراعتی و معیشتی کشور داشته، اما از آن به شکل کافی بهره‌برداری نشده. در گذشته حدود ۹۰ درصد آب‌های این حوضه وارد کشورهای ایران و ترکمنستان می‌شد. با افتتاح بند سلما و کار روی بندهای دیگری مانند پاشدان، تیرپل و گفگان در حدود ۲۰ فیصد آب‌های آن مهار شده و متباقی دیگر آن بازم وارد کشورهای همسایه شده که آن‌ها استفاده اعظمی نموده است. بند سلما نقش بزرگی در بخش اشتغال‌زایی، تولید انرژی برق و تقویه سکتور زراعت کشور داشته و تأثیر به‌سزایی را در روابط افغانستان و کشورهای همسایه داشته و منابع آبی حوضه هریرود را تا حد نسبی مهار ساخته است و آبی که به پیمان‌ه وسیع وارد کشورهای ایران و ترکمنستان می‌شد، کمتر ساخته است که در صورت خشک‌سالی آب کافی وارد بند دوستی ایران و ترکمنستان نخواهد شد. هدف این تحقیق بررسی نقش مطالعه اقتصادی بند سلما و تأثیرات آن در توسعه پایدار افغانستان. اهمیت تحقیق آن است که توسط این گونه پژوهش‌ها دریافت می‌شود تا منابع آبی کشور شناخته شود و استفاده مزید از آن صورت گیرد. شیوه‌ی تحقیق به شکل کیفی بوده و به‌گونه‌ی تحلیلی و توصیفی بیان شده و جمع‌آوری منابع آن از کتب، مقالات علمی، استفاده از سایت‌های انترنتی صورت گرفته است، نتیجه تحقیق کسب معلومات و آگاهی در رابطه به بندها و منابع آبی کشور به‌خصوص نقش اقتصادی بند سلما و تأثیر آن بالای کشور افغانستان می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: افغانستان، بند سلما، توسعه پایدار، نقش اقتصادی.

**Analysis of the Economic Effects of the Salma Dam on the Sustainable Development of Afghanistan
(Case Study: Herat Province)**

Senior Teaching Assistant Mullajan Rahmani^{1*}, Senior Teaching Assistant Dr. Abdulmonir Rahimi², Senior Teaching Assistant Samiullah Aman³

1. Department of Geography, Faculty of Social Science, Parwan University.

2.3. Department of Geography, Faculty of Education, Albironi University.

* Corresponding Author Email: mullajan.rahmani@gmail.com

Abstract

Afghanistan is a country endowed with abundant water resources, divided into five major basins. The Harirod River Basin is the fourth largest basin, located in the western part of the country, and plays a significant role in the economic, agricultural, and livelihood sectors. However, it has not been utilized to its full potential. In the past, approximately 90% of the water from this basin flowed into Iran and Turkmenistan. With the inauguration of the Salma Dam and ongoing work on other dams such as Pashdan, Tirpal, and Gufgan, about 20% of the water has been harnessed, while the remainder continues to flow into neighboring countries, which utilize the majority of it. The Salma Dam has played a major role in job creation, electricity generation, and strengthening the agricultural sector of the country. It has also significantly influenced Afghanistan's relations with neighboring countries and has relatively managed the water resources of the Harirod Basin. As a result, the large-scale flow of water into Iran and Turkmenistan has been reduced, meaning that in times of drought, sufficient water may not reach the Doosti Dam shared by Iran and Turkmenistan. The objective of this research is to examine the economic role of the Salma Dam and its impact on the sustainable development of Afghanistan. The significance of the research lies in the fact that such studies help identify the country's water resources and promote their enhanced utilization. The research methodology is qualitative, presented in an analytical and descriptive manner, with data collection from books, scholarly articles, and internet sources. The outcome of the research is to gather information and awareness regarding dams and water resources in the country, particularly the economic role of the Salma Dam and its impact on Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, Salma Dam, Sustainable development, Economic role.

مقدمه

افغانستان در سطح منطقه‌ی آسیای مرکزی، جنوب آسیا، غرب آسیای و خاور میانه، بعد از تاجیکستان دومین کشوری است که از منابع آبی کافی برخوردار بوده، اما متأسفانه از آن استفاده‌ی چندانی صورت نگرفته است و بیش‌ترین مقدار منابع آبی کشور مفت و مجانی وارد کشورهای همسایه شده و آن‌ها استفاده‌ی اعظمی می‌نمایند. تمام منابع آبی کشور به پنج حوضه‌ی بزرگ و ۴۲ حوضه‌ی کوچک تقسیم شده است. حوضه‌های بزرگ کشور عبارت از حوضه‌ی آمو دریا، حوضه‌ی هلمند، حوضه‌ی کابل، حوضه‌ی هریود-مرغاب و حوضه‌ی شمال می‌باشد.

حوضه‌ی هریود-مرغاب چهارمین حوضه‌ی پرآب کشور بوده که ظرفیت آبی آن به ۲.۹ میلیارد متر مکعب می‌رسد که از مناطق مرکزی کشور از ارتفاعات ۴۰۰۰ متری کوه بابا از ولسوالی لعل و سرچنگل ولایت غور منبع گرفته که در کنار مسیرشان رودخانه‌های مختلفی به آن وصل می‌شود. این دریا بعد از آن‌که از کنار منار جام و شهر فیروزکوه گذشته وارد شهر هرات شده و در حوزه تمدنی و اقتصادی این شهر نقش به‌سزایی داشته است.

دریای هریود دارای ۱۱۲۴ کیلومتر طول داشته که از آن جمله ۵۶۰ کیلومتر آن در داخل خاک افغانستان جریان داشته، متباقی دیگر آن بیرون از مرزهای افغانستان در خاک کشورهای ایران و ترکمنستان جریان پیدا کرده که بلاخره در ریگ‌زارهای قراقرم ترکمنستان جذب می‌شود. از حوضه‌ی هریود در افغانستان استفاده‌ی چندانی نشده است. از منبع تا مسافت ۳۰۰ کیلومتری آن هیچ‌گونه استفاده‌ی زراعتی و صنعتی نگردیده است از این‌که به نسبت جغرافیای کوهستانی ولایت غور و نشیب زیاد دریا می‌باشد. اما زمانی که وارد جغرافیای هرات به‌خصوص وارد منطقه‌ی اوبه هرات شده از آن به بعد استفاده‌ی نسبی صورت می‌گیرد. این دریا در غنای تاریخی، موقعیت استراتژیکی و قطب اقتصادی، صنعتی و تجارتی شهر هرات نقش اساسی داشته است.

بند سلما بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بند تولیدی انرژی و زراعتی افغانستان بوده که بالای این دریا با حمایت مالی کشور هند ساخته شده است و در امور اشتغال‌زایی، توزیع زمین‌های زراعتی، تقویه سکاتور زراعت و تولید انرژی برق افغانستان نقش به‌سزایی داشته است، و تأثیر عمیقی را بر روابط سیاسی و اقتصادی ایران و افغانستان گذاشته است و باعث نگرانی ایرانی‌ها شده، اما در همین مدت زمان کشورهای ایران و ترکمنستان بدون کدام پرداخت حق الامتیاز از آب‌های افغانستان یک جانبه بهره برده و در جریان ساخت سد دوستی ایران و ترکمنستان بدون در جریان گذاشتن دولت و نظام

افغانستان به اعمار آن پرداخته، بنابراین درین مقاله به نقش اقتصادی بند سلما و تأثیر آن بالای ایران پرداخته شده است که هدف آن عبارت از مطالعه نقش اقتصادی بند سلما و تأثیر آن بالای ایران می‌باشد، این که افغانستان کشوری است که از منابع آبی کافی برخوردار بوده اما از آن کمتر استفاده کرده و متباقی دیگر آن به کشورهای همسایه سرازیر می‌گردد. اهمیت تحقیق آن است که توسط این گونه پژوهش‌ها می‌شود تا منابع آبی کشور شناخته شود و استفاده مزید از آن صورت گیرد. شیوه پژوهش به شکل کیفی بوده و به گونه‌ی تحلیلی و توصیفی بیان شده و جمع آوری منابع آن از کتب، مقالات علمی، استفاده از سایت‌های انترنتی صورت گرفته است.

روش تحقیق

در تحقیق حاضر از روش کیفی استفاده شده و ارایه مطالب آن به شکل توصیفی و تحلیلی بیان شده و اطلاعات مورد نیاز با استفاده از روش کتاب‌خان‌های و با مراجعه به منابع کتب، مقالات و استفاده از سایت‌های معتبر انترنتی گردآوری شده است. این تحقیق در رابطه اثرات اقتصادی بند در افغانستان به‌خصوص در ولایت هرات و این پروژه چه نقشی در توسعه اقتصادی، سیاسی و معیشتی افغانستان دارد.

پیشینه تحقیق

تحقیقی که در این زمینه صورت گرفته که تحت عنوان: واکاوی اثرات اقتصادی بند سلما در توسعه پایدار افغانستان با مطالعه موردی ولایت هرات، پیرامون همچو عنوان یک تحقیق علمی و همه جانبه صورت نگرفته است. تحقیقات مشابهی که توسط دیگران صورت گرفته قرار ذیل است:

رادمنش (۱۴۰۲): در مقاله تحقیقی خویش تحت عنوان: چشم انداز مدیریت آب در افغانستان با تأکید بر بند سلما، می‌باشد، در این تحقیق موصوف به تمام اوصاف و ویژه‌گی‌های اقتصادی، محیطی و سیاسی بند سلما پرداخته است، اما در رابطه به تأثیرگذاری و نقش این بند بالای کشور ایران چیزی همه جانبه صحبت نکرده است.

اعظمی و دیگران (۱۳۹۶): در مقاله تحقیقی خویش تحت عنوان: جایگاه دیپلوماسی آب در مناسبات هیدروپلیتیک شمال شرق ایران (مطالعه موردی: حوضه‌ی آبی هریرود)، می‌باشد، در این مقاله تحقیقی آقای اعظمی و همکاران‌شان در رابطه به وضعیت دیپلوماتیک و ارزش هایدروپلیتیکی حوضه هریرود صحبت نموده است.

حمیدی و دیگران (۱۳۹۶): در مقاله تحقیقی آن تحت عنوان: تأثیر الگوی سدسازی بر مناسبات ایران با همسایگان (مطالعه موردی: هریرود)، می‌باشد، خانم حمیدی در این مقاله تحقیقی در رابطه به برنامه و دیپلوماسی سدسازی در افغانستان پرداخته است.

یافته‌های تحقیق:

آب و اهمیت آن

وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ (جز ۱۷ سوره انبیاء آیه ۳۰).

آب یکی از نعمت‌های بزرگ الهی است که سبب بقای انسان و تمام موجودات زنده شده است، آب بعد از هوا و اکسیجن دومین عنصر بقای حیات بوده، هر جایی که آب باشد امکان زندگی کردن وجود دارد، و لو که بیرون از سیاره زمین باشد (انصاری، ۱۳۹۶: ۱۳۹).

آب در تمام عرصه‌های زندگی نقش اساسی و مهم داشته، تمام پیشرفت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، امنیتی و زیست‌محیطی کشورها وابسته به آب می‌باشد. از مسایل سلامت و صحت گرفته تا زراعت، صنعت، تولید موادهای غذایی، به وجود آمدن تمدن‌ها، تشکیل امپراتوری‌ها، افزایش نفوس، پیدایش شهرها و غیره تماماً وابسته به آب بوده (اعظمی و یاراحمدی، ۱۳۹۶: ۷۰).

از گذشته‌های دور، دسترسی به آب یکی از مزیت‌های جوامع بشری بوده، از همین روست که بیشتر تمدن‌های بزرگ جهان در کنار دریاها، رودخانه‌ها و دره‌ها شکل گرفته است. مانند رودخانه هوانگهو، دریای سند، آمو دریا، سیردریا، دریای دجله و فرات، نیل و غیره (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۰).

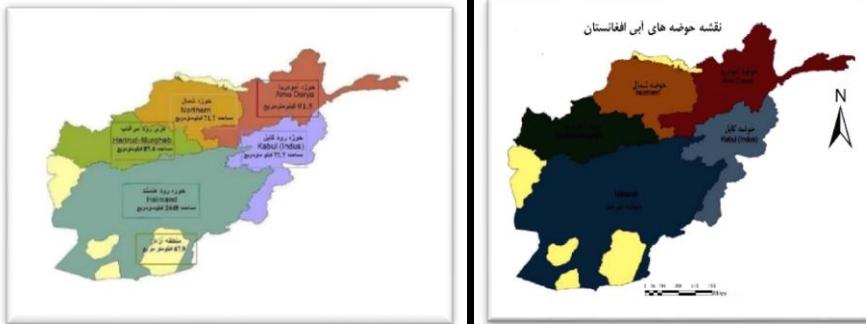
در حدود ۷۰ درصد سطح مساحت کره زمین را آب فرا گرفته است که از آن جمله ۹۷ درصد آن به شکل شور بوده که تمام آب‌های اقیانوس‌ها می‌باشد که قابل استفاده زراعت و خورد و نوش نمی‌باشد. کمتر از ۳ درصد یعنی دقیقتر در حدود ۲,۶ درصد آب‌های کره زمین به شکل شیرین بوده، که از آن جمله در حدود ۲ درصد آن در مناطق قطبین به شکل یخ‌بندان و یخچال‌ها می‌باشد، در حدود ۰,۴ درصد در اعماق زمین بوده، یعنی آب‌های تحت‌الارضی می‌باشد. متباقی ۰,۲ درصد آب‌ها قابل دسترس و مورد استفاده انسان‌ها بوده که آب دریاها رودخانه‌ها، جهیل‌ها و چشمه‌زارها می‌باشد (هاشمی، ۱۳۹۲: ۲-۳).

امروزه در حدود نیمی از نفوس جهان بدون داشتن آب کافی به سر می‌برد که دارای مشکلات مختلف اقتصادی، اجتماعی، زیستی، سیاسی، معیشتی، امنیتی بوده که بیش‌تر آن کشورهای خاور میانه، آسیای مرکزی، آسیای غربی و جنوبی بوده (انصاری، ۱۳۹۶: ۱۴۲).

وضعیت هایدرولوژیکی افغانستان

افغانستان در سطح منطقه، خاصاً در میان کشورهای آسیای میانه، آسیای جنوبی، غربی و خاور میانه بعد از تاجیکستان دومین کشوری است که از داشتن آب شیرین به شکل کافی برخوردار بوده، اما از آن استفاده کمتری نموده است. ظرفیت آب‌های موجوده کشور به ۵۷ میلیارد متر مکعب می‌رسد که در گذشته این مقدار به مراتب بیشتر بوده که در اثر تغییرات اقلیمی، خشک‌سالی‌های پیهم، مصرف بیش از حد آب‌های تحت‌الارضی و سایر عوامل دیگر کاهش قابل ملاحظه‌ای یافته است. بر اساس تثبیت سازمان جهانی آب، ظرفیت آب‌های افغانستان در سال ۱۹۹۶ به ۸۴ میلیارد مترمکعب می‌رسید، اما در سال ۲۰۱۸ به ۴۹ میلیارد متر مکعب بوده که ۳۵ میلیارد مترمکعب آن کاهش یافته است (حمیدی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۳۵).

افغانستان دارای ۵ حوضه بزرگ آبی و ۴۲ حوضه کوچک فرعی بوده که تمام آب‌های کشور برمی‌گردد به موضوع کوهستانی بودن افغانستان که ۷۵ درصد خاک این کشور را کوه‌ها و سلسله جبال‌های بزرگ تشکیل داده که سبب جریان همچو دریاها و حوضه‌های بزرگ آبی شده و اگر نه، افغانستان در کمربند و منطقه نیمه خشک جهان قرار گرفته است که در همان عرض البلد‌ها کشورهای شبه جزیره عرب و ایران قرار دارد.

شکل شماره ۱: تصاویری از نقشه های حوضه های آبی افغانستان منبع: (رحمانی، ۱۳۹۸: ۸۴).

حوضه آبی هریرود-مرغاب

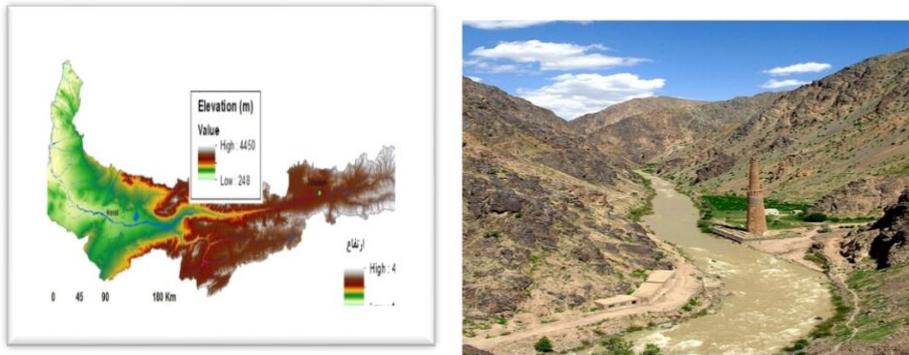
حوضه هریرود-مرغاب، یکی از حوضه‌های پنج‌گانه کشور بوده که از نگاه ظرفیت آبی به درجه‌ی چهارم قرار دارد، که میزان و ظرفیت آب‌های آن در طول سال به ۲,۹ میلیارد متر مکعب می‌رسد. از آب حوضه هریرود سه کشور استفاده می‌نماید، در اثر نابسامانی‌های سیاسی، جنگ‌های داخلی، بی‌توجهی مسئولین و رهبران کشور، کشورهای همسایه مخصوصاً ایران و ترکمنستان از آن استفاده اعظمی نموده است و امروز دعوی حقایب خواهی آن را دارد. در حالی که این حوضه متعلق به افغانستان بوده، منبع- منشأ تمام رودخانه‌های آن در افغانستان بوده و تمام آسیب و خسارات آن را هم مردم افغانستان خصوصاً ساکنین ولایت‌های غور، بادغیس و هرات می‌بینند (حسینی، ۱۳۹۷).

حوضه آبریز هریرود-مرغاب، در شمال غرب و غرب افغانستان موقعیت دارد، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین دریای این حوضه آبریز همانا دریای هریرود می‌باشد که دارای ۱۱۲۴ کیلو متر طول داشته که ۵۶۰ کیلومتر آن در داخل خاک افغانستان جریان داشته، متباقی دیگر آن در خاک کشورهای ایران و ترکمنستان جریان دارد که بلاخره به ریگزارهای قراقرم ترکمنستان جذب می‌شود (عظیمی، ۱۳۹۷):

(۳۸).

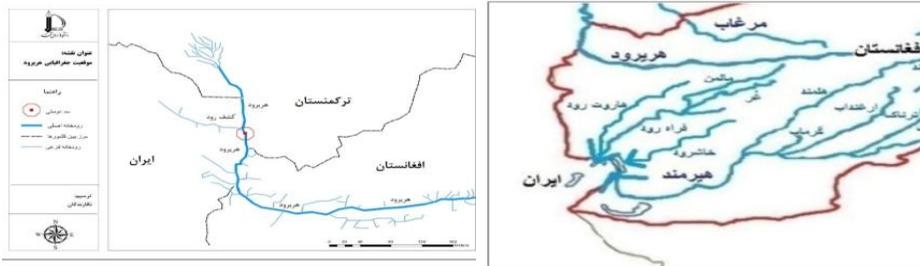
دریای هریرود از ارتفاعات کوه بابا از مناطق مرکزی کشور از ارتفاع ۴۰۰۰ متری ولسوالی‌های لعل و سرچنگل ولایت غور منبع گرفته که در طول مسیرشان رودخانه‌های مختلف به آن وصل می‌گردد. که از هم پیوستن دو رودخانه‌ی دیگری در نزدیکی قریه شینه‌ی ولسوالی دولتیار ولایت غور می‌باشد. دریای هریرود پس از عبور از منار جام، شهر فیروزکوه غور و بلاخره وارد ولسوالی اوبه هرات و شهر هرات شده که تمام آبادی و سرسبزی هرات، هویت تاریخی و تمدنی هرات، جایگاه تجارتي، صنعتی و تمرکز نیروی بشری ولایت هرات از برکت جریان دریای هریرود می‌باشد.

از این دریا از منبع تا ولسوالی اوبه ولایت هرات استفاده کمتری صورت گرفته، از این که در مناطق کوهستانی و پر نشیب جریان داشته و دو طرف آن مناطق کوهستانی ولایت غور می‌باشد، از این که مردمان محل و مجاورین این رودخانه از آن متضرر شده، هیچ بهره‌ی اقتصادی، زراعتی و معیشتی نبرده است که در حدود ۳۰۰ کیلو متر فاصله آن می‌رسد، بعد از اینکه وارد ولسوالی اوبه‌ی هرات شده، سرعت آن کم شده و ساحه تحت پوشش آن وسیع شده، از این به بعد مردمان ولایت هرات از آن استفاده نسبی می‌نماید، از حوضه هریرود در افغانستان استفاده کمتری شده و استفاده مزید را کشورهای ایران و ترکمنستان نموده است (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۲).

شکل شماره ۲: تصاویری از منار جام غور و نقشه‌ی جریان حوضه‌ی هریرود منبع: sbs.com.au

مساحت حوضه‌ی هریرود در حدود ۱۱۲۲۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد که ۴۴ درصد آن در افغانستان، ۳۸ درصد در ایران و ۱۸ درصد در ترکمنستان واقع شده. این دریا بعد از عبور از کنار منارجام، وارد شهر فیروزکوه غور و شهر هرات شده، که مناطق مختلف ولایت غور و هرات را پیموده و در نتیجه در منطقه تایباد حوالی دوغارون وارد منطقه‌ی مرزی شده که حدود ۱۳۰ کیلو مرز مشترک افغانستان و ایران را تشکیل می‌دهد و در تنگه‌ی ذوالفقار خاک افغانستان را ترک می‌گوید. این دریا در حدود ۱۱۰ کیلومتر مرز مشترک میان ایران و ترکمنستان را نیز تشکیل می‌دهد که در نتیجه وارد ریگزارهای قراقرم شده و در آن جذب می‌گردد (عظیمی، ۱۳۹۷: ۳۸).

شکل شماره ۳: تصاویری از نقشه و سیمای حوضه‌ی هریرود منبع: sbs.com.au

بند سلما (بند دوستی افغان-هند)

این بند در فاصله‌ی دو کیلومتری روستای سلما در ولسوالی چشت شریف در ۱۷۶ کیلومتری شمال شرق شهر هرات و بر فراز دریای هریرود ساخته شده است. مطالعات تخریکی تفصیلی بند در محور سلما در سال ۱۳۵۱ ه.ش آغاز یافته بود، سپس کار عملی آن در سال ۱۳۵۵ ه.ش آغاز یافت. بر بنیاد پلان آن زمان قرار بود تا کارهای عملی آن در سال ۱۳۶۰ تکمیل و در سال ۱۳۶۱ ه.ش به بهره‌برداری

پوهنمل ملاجان رحمانی

سپرده شود، با آن هم در حدود ۲۵٪ کارهای آن به پیش رفته بود (رادمنش، ۱۴۰۲: ۲۷۸). اما در اثر کودتای هفت ثور کمونست‌ها و سقوط دولت و به شهادت رساندن سردار محمد داوود خان، کارهای باقی مانده این بند توقف یافت که در نتیجه چند دهه جنگ و بی‌ثباتی‌های سیاسی، به همان شکل نیمه تمام باقی ماند، که بلاخره کار دو باره آن در ماه اسد سال ۱۳۹۴ هـ ش رسماً آغاز گردید، مصارف این بند با کمک مالی کشور هند به مبلغ ۳۰۰ میلیون دالر در سال ۱۳۹۵ با حضورداشت صدراعظم هند نندرا مودی تکمیل و به بهره برداری سپرده شد که بنام پروژه افغان-هند مسمی می‌باشد. این پروژه در زمان ریاست جمهوری سردار محمد داوودخان هم با حمایت مالی دولت هند شروع شده بود، بر اساس نسبت طریقیه مذهبی چشتیه در هند که شکل‌گیری و آغاز آن ولسوالی چشت شریف ولایت هرات می‌باشد، یکی از جمله دلایل آن همین بوده (حمیدی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۴۰).

کاسه بند سلما دارای ۲۰ کیلومتر طول داشته و عرض آن ۳ کیلومتر میرسد که ۶۴۰ میلیون مترمکعب ظرفیت ذخیره‌سازی آب را داشته و در حدود ۷۵-۸۰ هزار هکتار زمین‌های لامزروع را تحت پوشش قرار می‌دهد که دارای ظرفیت تولید ۴۲ میگا وات برق را نیز بوده (عظیمی، ۱۳۹۷: ۴۵).

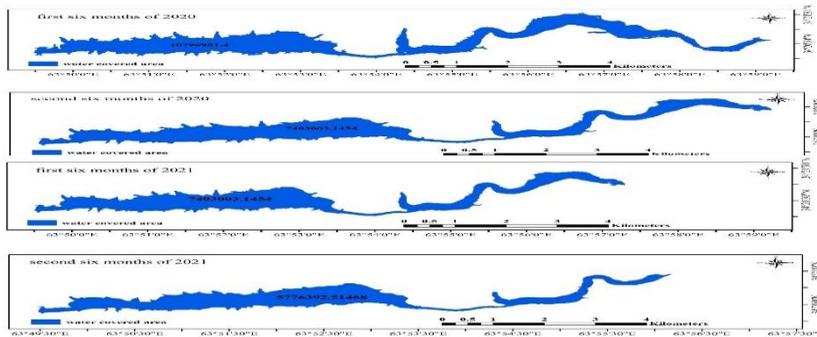
شکل شماره ۴: تصاویری از سیمای بند سلما (بند دوستی افغان-هند)

منبع: afghanpaper.com

پروژه‌های اجراشده کشور افغانستان در حوزه رودخانه هریرود

سد سلما: سد بزرگ سلما که در افغانستان به پروژه بند سلما معروف است، بزرگ‌ترین برنامه زیربنایی تاریخ افغانستان است که در زمان حکومت سردار داود خان، اولین رئیس جمهور افغانستان طرح‌ریزی شد و کار مقدماتی آن در همان زمان آغاز و ساخت آن تا بیست و پنج درصد تکمیل گردید (عزتی،

۱۳۹۰، ۱۰۱). در سال ۱۳۸۴ مجدداً قرارداد احداث این بند با دولت هندوستان عقد گردید و در سال ۱۳۹۵ به بهره‌برداری رسید (حسینی، ۱۳۹۷). این سد با ارتفاع ۱۰۷٫۵ متر می‌باشد، از این سد برای آبیاری و تولید برق استفاده می‌شود که دارای ظرفیت ذخیره‌سازی ۶۵۰ میلیون مترمکعب آب، دارای ظرفیت تولید انرژی ۴۲ مگاوات و ظرفیت تخلیه آب برای اهداف آبیاری به مقدار ۶۳ مترمکعب در ثانیه است (Loodin & Warner, 2022).

شکل (۵) نقشه ساحات پوشش آبی در محدوده زمانی ۲۰۲۰ الی ۲۰۲۱

Source: (Loodin & Warner, 2022)

بررسی که در محدوده‌ای زمانی دو مرحله‌ای در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱ انجام شد نشان می‌دهد مقدار ساحه پوشش آبی بند سلما در ۶ ماه اول ۲۰۲۰ به ۱۰۷۹۶۹۸۱٫۴ میلیون مترمربع و در ۶ ماه دوم ۲۰۲۰ ۷۴۰۳۰۰۳٫۱۴۵۴ میلیون مترمربع به نظر می‌رسد مقدار فوق در مرحله دوم کاهش تقریباً ۳۹ درصدی ساحه پوششی آبی بند مذکور را در منطقه نشان می‌دهد؛ و نیز بررسی انجام شده در محدوده زمانی دو مرحله در سال ۲۰۲۱ م ساحه پوشش آبی بند سلما در ۶ ماه اول به ۷۴۰۳۰۰۳٫۱۴۵۴ میلیون مترمربع و در ۶ ماه دوم سال ۲۰۲۱ م ۵۷۷۶۳۹۲٫۵۱۴۶۸ میلیون مترمربع است. در کل بررسی انجام شده در طی ۲۰۲۰ الی ۲۰۲۱ م نشان می‌دهد کاهش قابل ملاحظه در ساحه پوشش آبی بند سلما به وجود آمده است اغلب این امر ناشی از تغییرات اقلیمی به نظر می‌رسد. البته سدهای دیگر هم در این حوزه احداث شده است نظیر؛ سد پاشدان، سد پوزلیج، سدکبگان و سد تیرپل که دلیل عدم گنجایش در این پژوهش از جزئیات صرف نظر شده است (حسینی، ۱۳۹۷).

اهمیت اقتصادی بند سلما

تا قبل از افتتاح بند سلما، در حدود ۹۰ درصد از آب حوضه هریودرا کشورهای همسایه استفاده می نمود، اما با افتتاح بند سلما و کار بالای بندهای دیگر مثل پاشدان، تیریل و گفگان تا حدی از آب های این حوضه جلوگیری شده. با ساخت بند سلما که ظرفیت ۶۴۰ میلیون مترمکعب آب را دارا بوده، دارای تولید ۴۲ میگا وات برق به همین شکل در حدود ۸۰ هزار زمین را تحت پوشش آبیاری قرار می دهد. اما بازهم در حدود ۷۰ درصد آب های این حوضه به کشورهای همسایه سرازیر می شود که مکمل آب بند دوستی ایران و ترکمنستان که بزرگ ترین بند در منطقه می باشد که ظرفیت ۱۲۵۰ میلیون متر مکعب آب را دارا بوده تشکیل می دهد.

پروژه سلما دارای برنامه دو منظوره برای توسعه بخش زراعت و تولید انرژی برق آبی می باشد. با توجه به خاک و هوای مناسب موجود در ولایت هرات و تأمین مورد نیاز از این بند، زمینه گسترش بخش زراعت و محصولات زراعتی و باغی در این ولایت بسیار بالاست، چون به واسطه آب ذخیره شده در بند، در حدود ۸۰ هزار هکتار زمین را تحت پوشش آب قرار می دهد و این یک ظرفیت و فرصت خیلی خوبی برای زارعین ولایت هرات می باشد، بنابراین در طول تاریخ، هرات در حوزه غربی کشور یک ولایت آباد، صنعتی، زراعتی و تمدنی بوده و آن بر می گردد به جریان همین دریا در سطح ولایت هرات، با آن که در حدود ده درصد از آب های آن استفاده می گردید، اما با بهره برداری و استفاده از این بند، افزایش قابل ملاحظه ای در بخش تولیدات زراعتی و محصولات باغی ولایت هرات دیده می شود که به هزاران جوان بیکار این کشور زمینه کارهای مستقیم و غیر مستقیم پیدا می شود.

ولایت هرات در بخش تولید برخی محصولات کشاورزی شهره خاصی داشته که از نگاه کیفیت و نوعیت آن بی مانند بوده که عبارت از زعفران، انگور و غیره می باشد.

ارزش و اهمیت دوم این بند عبارت از تولید انرژی برق می باشد. امروزه تأمین انرژی پایدار نقش بسیار برجسته ای در توسعه ای کشورها از بعد رفاه اجتماعی داشته و هم چنین در تأمین انرژی بخش صنعت از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. بند سلما که دارای تولید ۴۲ میگا وات برق را دارا بوده که با فعال ساختن این مقدار انرژی برقی، سبب فعال ساختن شهرک ها، پارک ها و فابریکات صنعتی شده که به هزاران نیروی بشری این کشور زمینه کار مهیا شده و از جانب دیگر وابستگی افغانستان به انرژی وارداتی از کشورهای همسایه بخصوص از ایران را کاسته و همان پول تخصیص یافته در مقابل

پوهنمل ملاجان رحمانی

صادرات انرژی برق در مصارف و بهره برداری داخلی کشور به مصرف رسیده و سبب خود کفایی اقتصادی را بیش تر می سازد. از جانب دیگر توزیع انرژی برق را به سایر مناطق هرات، ولایت های غور، بادغیس و مناطق همجوار مساعد می سازد در ضمن در امور صنعتی و تولیدی کشور نقش موثر و فعالی را دارا می باشد.

یکی از مزایای دیگر این بند همانا زیرکشت شدن هزاران جریب زمین، سبب تعادل آب و هوا و موضوع اقلیمی این حوزه می باشد، مناطق اطراف بند با استفاده از رطوبت برخاسته از آن به سمت سرسبزی و طراوت در طول سال می گردد، مانند تغییر مثبت وادی ننگرهار و سایر مناطق دیگر کشور. هم چنان استفاده از این بند باعث کاهش نرخ بیکاری در حوزه غرب و خاصاً در سطح کشور می شود، زیرا با کشت و تحت پوشش قرار دادن در حدود ۸۰ هزار هکتار زمین زراعتی می تواند برای هزاران نفر به صورت مستقیم و غیر مستقیم شغل ایجاد و سبب اشتغال زایی شود و بخش عظیمی از مردم فاقد زمین زراعتی را صاحب زمین و کار سازد. (رادمنش، ۱۴۰۲: ۲۷۹-۲۸۱).

در نتیجه ی ساخت بند سلما، سالانه در حدود ۷۰ میلیون دالر پول غیر قابل دید به عواید دولت افغانستان افزوده می شود، با بهره برداری از این سد شغل های جدیدی در منطقه ایجاد شده و بیکاری در این حوضه کاهش می یابد. پرورش صنعت ماهی گیری که تأثیر زیادی بر اقتصاد معیشتی مردم دارد نیز رونق یافته، از نظر زراعتی این بند باعث می شود که دهقانان به روستاهای خود باز گردند و موضوع مهاجرت به شکل معکوس رخ دهد، در واقع این بند بر محیط زیست این منطقه تأثیر مستقیم می گذارد. (حمیدی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۴۱).

تأثیر بند سلما بالای ولایت هرات

کار این پروژه در ولایت هرات در زمان داودخان آغاز الی ۲۰۰۵ متوقف بود در سال ۲۰۰۵ دولت هند مصارف ادامه کار این پروژه را به دوش گرفته است. در نظر است این پروژه هفتاد هزار هکتار زمین را سیراب و به ظرفیت ۴۲ میگا وات برق را تولید نماید. مصارف این سد حدود هفتاد میلیون دالر خواهد بود. اولین طرح بند برق و آب رسانی منطقه ی سلما و لسوالی چشت شریف در سال ۱۳۴۷ (۱۹۶۹)، بعد از سفر موسی شفیق صدراعظم حکومت شاهی افغانستان به ایران، ریخته شد. مفکوره ایجاد این بند بر هریرود به میان آمد. با سقوط سلطنت محمد ظاهر شاه و رویکار آمدن رژیم جمهوری به رهبری محمد داوود (۱۳۵۲ - ۱۳۵۷ / ۱۹۷۳ - ۱۹۷۸)، کار تحقیقاتی و عملی بالای بند سلما با همکاری انجیران هندی در سال ۱۳۵۴ (۱۹۷۵) آغاز گردید. حین انهدام جمهوریت در ۷ ثور ۱۳۵۷

(۲۸ اپریل ۱۹۷۸)، کار اعمار بند از ۲۰% تا ۲۵% تکمیل گردیده بود. لیکن با بیش از سه دهه جنگ و خون، بند برق آبی سلما هم در کام بربادی و نابودی فرو رفت. بند سلما در اصل بیش تر جهت آبیاری اراضی تدوین یافته و بر مسیر هریرود قرار گرفته است. این سد در ولسوالی چشت شریف در ۱۶۵ کیلومتری شمال - شرق شهر هرات موقعیت دارد. بند سلما ۵۵۰ متر طول و به همان اندازه عرض، ۱۰۷ متر ارتفاع و قدرت ذخیره ۶۳۳ میلیون مترمکعب آب را دارد. ۷۰ هزار هکتار یا ۳۵۰ هزار جریب زمین از بند آبی سلما سیرآب شده می تواند. ریاست آبیاری ولایت هرات رقم ۲۰۰ هزار جریب زمین را که تحت پوشش آبی بند سلما قرار گرفته می تواند، ارائه می کند. اضافه از سرسبزی اراضی لامزروع یا تحت زرع ولایت مذکور، با نصب ۳ توربین بر بند آبی سلما زمینه تولید ۴۲ میگاوات برق مساعد می گردد. فعلاً هرات از برق وارداتی نامنظم ترکمنستان و ایران تا حدی تنویر می شود. نظر به اظهارات مسئولین اداره برق هرات، جهت رفع نیاز این ولایت ضرورت به ۳۰۰ میگاوات برق است. در حالی - که فعلاً از دو همسایه فوق الذکر حدوداً ۸۰ میگاوات برق وارد می شود. مصارف اعمار بند برق سلما در وهله اول ۷۰ تا ۸۵ میلیون دالر محاسبه شد. اما چندی بعد میزان هزینه اكمال پروژه بند آب و برق سد بوسیله کمپنی "وابکاس" هندی بیش از دو برابر یعنی ۱۸۰ میلیون دالر افزایش یافت. بند برق آبی سلما بر مسیر دریای احداث می گردد که در جمله یکی از دریاهاى عمده و نسبتاً طویل کشور حساب می شود. این دریا، هریرود در مرکز افغانستان از دامنه های کوه بابا سرچشمه گرفته و ۱۱۲۴ کیلومتر طول دارد. هریرود از شرق به غرب ۵۶۰ کیلومتر مسافت را که تقریباً نیم فاصله مجموعی دریا می شود، در داخل افغانستان می پیماید. بعداً به فاصله ۶۰ کیلومتر تا بند ذوالفقار مرز مشترک افغانستان و ایران را تشکیل می دهد.

مدیریت و مهار کردن آب های کشور که ثروت ملی و منابع طبیعی افغانستان بوده و حق مشروع ملت - دولت این کشور شمرده می شود باید مهار گردد. همان گونه که دولت - ملت افغانستان از خسارات و اضرار سیلاب ها و آب خیزی ها متضرر می شود و تمام آبادی های آنرا به یغما می برد و باید از آب های کشور در توسعه ی پایدار کشور در عرصه های اقتصادی، معیشتی، زراعتی و صنعتی خود استفاده نماید (اعزامی، ۱۳۹۹).

نتیجه گیری

افغانستان دارای پنج حوضه بزرگ آبی و ۴۲ حوضه فرعی بوده و یکی از جمله کشورهای پر آب منطقه بوده که این امر بر می گردد به کوهستانی بودن افغانستان در غیر این صورت در منطقه خشک و نیمه

خشک جهان قرار گرفته است. هریرود چهارمین حوضه بزرگ آبی کشور بوده که در قسمت شمال غرب و غرب افغانستان جریان داشته که منبع آن مناطق مرکزی و دامنه‌های کوه بابا می‌باشد که از ولسوالی لعل و سرچنگل ولایت غور منبع گرفته، دارای ۱۱۲۴ کیلومتر طول داشته که از آن جمله ۵۶۰ کیلومتر آن در داخل خاک افغانستان و متباقی دیگر آن در خاک کشورهای ایران و ترکمنستان جریان داشته است، در کشور ما به اثر جنگ‌های داخلی و نابسامانی‌های سیاسی از این آب استفاده چندانی نشده، خصوصاً از آب‌های حوضه هریرود. در جریان سال‌های پسین بالای این دریا یک سد آبی (سلما) در ولسوالی چشت شریف ولایت هرات ساخته شده که یک اندازه‌ی آب این حوضه را مدیریت کرده و به بخش‌های زراعی و تولید انرژی کشور به مصرف می‌رسد که دارای ظرفیت ۶۴۰ میلیون متر مکعب بوده که دارای تولید ۴۲ میگاوات برق بوده که تا هنوز به نسبت کم آبی تولید نمی‌گردد و هم‌چنان حدود ۸۰ هزار هکتار زمین را تحت پوشش آب قرار می‌دهد. این بند نقش به‌سزایی را در زمینه اشتغال‌زایی، تقویه‌ی سکتور زراعت در حوزه غربی کشور، تولید انرژی برق، بهتر شدن وضعیت زیست محیطی و متعادل ساختن آب و هوای ولایت هرات مؤثر بوده و از جانب دیگر دارای تأثیراتی بالای وضعیت آبی و زراعتی کشور افغانستان داشته است.

مأخذ

قرانکریم (جز ۱۷ سوره انبیاء آیه ۳۰).

اعظمی، هادی، یاراحمدی، میترا (۱۳۹۶). بحران آب و اهمیت آب های فرامرزی با تأکید بر روابط ایران و همسایگان، مجموعه مقالات همایش دیپلوماسی آب و فرصت های هایدروپولیتیک غرب آسیا، تهران، دانشگاه خوارزمی. صفحات ۶۹-۹۴.

اعظمی، سیدهادی، محرم مشایخی، زهرا نسیمی و فرشید روزبه (۱۳۹۶). جایگاه دیپلوماسی آب در مناسبات هیدروپولیتیک شمال شرق ایران (مطالعه موردی حوضه‌ی آبی هریرود). مجموعه مقالات همایش ملی دیپلوماسی آب و فرصت های هایدروپولیتیک غرب آسیا، تهران، دانشگاه خوارزمی.

انصاری، رضاپور (۱۳۹۶). تأثیر مدیریت یک پارچه منابع آب و بحران آب در ایران مطالعه موردی استان گیلان، مجموعه مقالات همایش دیپلوماسی آب و فرصت های هایدروپولیتیک غرب آسیا، تهران، دانشگاه خوارزمی. صفحات ۱۳۸-۱۵۵.

عظیمی، محمد عظیم (۱۳۹۷). جغرافیای افغانستان و فرصت های ثروت ساز، کابل، انتشارات نشر نگار.

انصاری، سلطان محمد (۱۳۹۴). دانستی های پیرامون جغرافیای عمومی افغانستان، چاپ دوم، کابل: انتشارات بین المللی سرور سعادت، افغانستان.

تینوال، محمدظریف (۱۳۹۶). جغرافیه اقتصادی افغانستان، چاپ دوم، انتشارات: نامی، کابل.

حسینی، سیدعلی (۱۳۹۷). هریرود (مروری به حوزه ی آبریز)، انستیتوت مطالعات افغانستان، انتشارات: کارته پروان-کابل.

حمیدی، سمیه، اشرفی، فاطمه، بخشی، احمد (۱۳۹۶). تأثیر الگوی سد سازی بر مناسبات ایران با همسایگان (مطالعه موردی: هریرود)، مجموعه مقالات همایش دیپلوماسی آب و فرصت های هایدروپولیتیک غرب آسیا، تهران، دانشگاه خوارزمی. صفحات ۲۳۱-۲۴۳.

رادمنش، سیدحبيب الله (۱۴۰۲). چشم انداز مدیریت آب در افغانستان با تأکید بر بند سلما، مجله علمی و تحقیقی چراغ حکمت پوهنتون پروان، شماره ۱۸، صفحات ۲۷۱-۲۸۳.

رحمانی، ملاجان (۱۳۹۸). تحلیل جغرافیایی اقوام افغانستان، تیزس ماستری رشته جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه ریزی دانشگاه اصفهان.

- مرام، مسعود (۱۴۰۲). بررسی وضعیت جغرافیایی حوضه هریرود، پایان نامه دوره لیسانس، رشته جغرافیه، پوهنهی علوم اجتماعی پوهنتون پروان.
- هاشمی، سیدرفیع (۱۳۹۲). بررسی هایدروپولیتیک رودهای مرزی افغانستان کابل و آمو دریا، پایان-نامه تحصیلی دوره ماستری، رشته جغرافیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، به رهنمایی داکتر سیدهادی زرقانی.
- یاد، لطیف (۲۰۲۱). پشتو جنرل، وضعیت هایدرولوژیکی دریای مرغاب، در سایت: www.pashtojournal.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۱۲
- شبکه اطلاع رسانی افغانستان (۱۳۹۸). بند سلما و اهمیت اقتصادی آن، در سایت www.afghanpaper.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۲۳
- بی بی بسی فارسی (۲۰۱۴). غور و اهمیت هایدرولوژیکی آن، در سایت: bbc.com.cdn.amproject.org تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۲۱
- آسیب‌های وارده از دریای هریرود به ساکنین غور، در سایت: www.sbs.com.au تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۱۷
- رسولی، قیس (۱۳۹۸). نقش هریرود در اقتصاد هرات، در سایت: www.youtube.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۱۹
- سد دوستی ایران و ترکمنستان، در سایت: www.youtube.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۹/۱۳
- عزت الله، عزتی. (۱۳۹۰). تحلیل بر هایدروپولیتیک شرق ایران. فصل‌نامه علمی-پژوهشی نگرش-های نو در جغرافیای انسانی- سال چهارم، شماره اول، زمستان ۱۳۹۰.
- اعزامی، سید عمر. (۱۳۹۹). هایدروپولیتیک افغانستان. کابل: انتشارات ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان.

Loodin, N., & Warner, J. (2022). A Review of Hydro-Hegemonic Dynamics on the Transboundary Harirud River Basin: 2001–Present. *Water (Switzerland)*, 14(21), 1–16. <https://doi.org/10.3390/w14213442>

بررسی دلایل فروپاشی دولت تیموریان هرات در افغانستان امروزی

پوهنمل خالد سدید^۱، عید الله عیار^۲

۱. دیپارتمنت تاریخ، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون البیرونی.

۲. مدیر کارت و کتلاک کتابخانه مرکزی، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسؤول - ایمیل: Khalidsadid6@gmail.com

چکیده

تحقیق حاضر تحت عنوان بررسی دلایل فروپاشی دولت تیموریان هرات که از مقاطع حساس در تاریخ جدید افغانستان بوده است؛ لذا موضوع مذکور همواره مورد توجه نخبگان سیاسی، فرهنگی داخلی و خارجی بوده است. هدف از تحقیق حاضر تحلیل و پاسخ علل سقوط دولت تیموری هرات در افغانستان امروزی می‌باشد. چون انعکاس این موضوع از موضوعات بسیار مهم تاریخ افغانستان و دنیای اسلام به شمار رفته است با روشن شدن فروپاشی این سلسله رهبران آینده این سرزمین که همانا نسل‌های فردااند؛ از تجارب گذشته به منظور آینده درخشان استفاده خواهند شد. این تحقیق در دو بخش سازماندهی شده است؛ که در مرحله اول به عوامل داخلی این سلسله از جمله نقش اختلافات و چند دستگی درباری، مشکلات اقتصادی، نقش شورش‌های مردمی پرداخته شده است، و در مرحله دوم به عوامل خارجی فروپاشی به خصوص حملات خارجی ازبکان دوره پرداخته شده است. تحقیق حاضر بر اساس روش توصیفی - تحلیلی بوده و مواد یافته‌های این تحقیق از طریق اسناد تاریخی منابع کتابخان‌های و تحلیل‌های علمی انجام شده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد اختلافات و چند دستگی درباری میان شهزادگان نقش اساسی را در فروپاشی دولت مذکور داشته است. تحقیق حاضر در پی پاسخ پرسش زیر است: کدام یک از عوامل داخلی یا خارجی تأثیر بیش تری در فروپاشی تیموریان هرات داشتند؟

واژه‌های کلیدی: افغانستان، اقتصادی، تیموریان، فرهنگی، عوامل سقوط و هرات

Analysis of the Causes of the Collapse of the Timurid State of Herat in Modern Afghanistan

Senior Teaching Assistant Khalid Sadid^{1*}, obaidullah Ayar²

1. Department of History, Faculty of Education, Alberoni University.

2. Head of Card and Cataloging Department, Central Library of Alberoni University

* Corresponding Author Email: Khalidsadid6@gmail.com

Abstract

The present study, entitled Analysis of the Causes of the Collapse of the Timurid State of Herat one of the critical turning points in the modern history of Afghanistan. Hence, this subject has consistently attracted the attention of political and cultural elites both inside and outside the country. The main objective of this research is to analyze and explain the causes of the fall of the Timurid State of Herat in modern Afghanistan. Since reflecting on this issue is of great importance in the history of Afghanistan and the Islamic world, clarifying the collapse of this dynasty may allow the future leaders of this land the coming generations to benefit from past experiences in order to build a brighter future. This study is structured in two parts. The first section addresses the internal contributing to the downfall of this dynasty, including court conflicts and divisions, economic difficulties, popular uprisings, and foreign invasions. The second section discusses external factors particularly those of the Uzbeks. The research is based on a descriptive–analytical method, with data collected from historical documents, library resources, and scholarly analyses. The findings indicate that court disputes and rivalries among princes played a decisive role in the downfall of this state. This study seeks to answer the following key questions: Which had a greater impact on the fall of the Timurid State of Herat internal or external factors?

Keywords: Afghanistan, economy, Timurids, culture, causes of collapse, Herat

مقدمه

ستایش و سپاس از آن معبودی است که واجب‌الوجود است. خالق‌ی که یگانگی‌اش را ذره‌ذره هستی به تماشا گذاشته است. آفریدگاری که بخشنده فروغ خرد در وجود آدمی است. معبودی که اختلاف زبان‌ها و آداب را تنها وسیله‌ی برای شکرگزاری از زیبایی و شگفتی‌های هنر او است رازقی که موحد و بی‌دین در سفره کرشم یکسان‌اند. آفریده‌گاری که مخلوقاتش، تنها یک داستان از کمال قدرت او محسوب می‌گردد؛ درود و صلوات بی‌پایان بر ناجی بشریت حضرت محمد مصطفی (صلی الله علیه وسلم) و آل و اصحاب پاکش باد.

دولت تیموریان هرات، به‌عنوان یکی از دوره‌ی تابناک و درخشان تاریخی در حوزه خراسان و افغانستان امروزی به حساب رفته است و نقش برجسته و مهمی را در شکوفایی تمدن اسلامی، ادبیات فارسی، هنر و علوم ایفا کرده است. این دولت بیش‌تر از یک قرن یعنی نزدیک به ۱۲۰ سال در شهر هرات مستقر بود، با بهره‌گیری از سنت‌های مغولی، فرهنگ خراسانی و تعالیم اسلامی، الگویی از هم‌زیستی فرهنگی و مدیریت سیاسی را در منطقه خراسان بازتاب داد. در دوره حکومت حاکمیت شاهرخ میرزا و حمایت گوهر شاد بیگم، سلطان ابوسعید و سلطان حسین بایقرا شهر زیبای هرات به مرکز تمدنی بزرگ جهان اسلام و تجمع دانشمندان و هنرمندان مبدل شد و آثار ادبی، معماری و هنری ارزشمندی به وجود آمد. با وجود دست‌آوردهای نامبرده، این دولت پس از حدود یک قرن اقتدار، به تدریج دچار تضعیف و سقوط گردید (میرجعفری، ۱۳۹۵). مساله اساسی این بوده است که چه عواملی باعث اضمحلال و فرو ریختن دولت تیموریان گردید؟ آیا مبنای این فروپاشی زیاده‌تر برکدام جنبه؛ سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی استوار بوده است و یا در میان عوامل داخلی و خارجی کدام یک نقش اصلی و برجسته را در سقوط این دولت ایفا نموده است؟ و نتایج این سقوط چگونه بر تحولات ساختاری و سیر تاریخی افغانستان امروزی تأثیرگذار واقع شد؟ از جانب دیگر، بررسی اضمحلال و فرو ریختن دولت تیموریان تنها مرور دوباره گذشته نیست، بلکه بازتاب این موضوع می‌توان شناخت و درک ما از وضعیت فرهنگی و اقتصادی امروز افغانستان ارتقا بخشد. چون میراث تیموریان در عرصه ادب، معماری، زبان، هنر و فرهنگ هنوز در حیات اجتماعی مردم تداوم دارد و افول سیاسی آنان پیامدهای اجتماعی و اقتصادی درازمدتی را در پی داشت. با این اساس پرسش اصلی این تحقیق چنین است: چه عواملی سبب اضمحلال و فروپاشی دولت تیموریان هرات گردید؟ لذا شناسایی علل و عوامل سقوط دولت تیموری هرات در افغانستان نقطه‌ی عطف توجه نخبگان فرهنگی و قلم به دستان داخلی و خارجی بوده است. جوانان امروز و فردای کشور با دریافت

پوهنمل خالد سدید

آگاهی کامل از دوره مذکور جهت نیل به پیشرفت و ترقی کشور ضرورت مبرم دارند و با بازتاب این موضوع برای آینده سازان این سرزمین که همانا نسل‌های امروز و فردای کشور اند از ارزش و اهمیت مهمی برخوردار بوده است، زیرا از تجارب گذشته برای آینده مطلوب و با سعادت استفاده خواهند کرد. در ضمن تحقیق روی این مسله می‌تواند مطالب بکر و جدید را برای نسل تحصیل کرده افغانستان عرضه کند.

پیشینه‌ی تحقیق

اگرچه آثار معدودی وجود دارند که به زوایایی از مسأله پرداخته‌اند، اما نه تنها قلت و کمی منابع در این زمینه به وفور به چشم می‌خورد بلکه عده‌ی از آن تحقیقات، با تمامی ارزش و اهمیت‌شان یا جنبه تک‌نگاری داشته یا به صورت تاریخی و توصیفی در مورد عوامل فروپاشی و نهایتاً سقوط دولت تیموری پرداخته‌اند؛ با این اساس در حال حاضر ما نه تنها فاقد اطلاعاتی کامل و دقیق در این عرصه قرار داریم بلکه زمینه‌های این اطلاع، بسیار به شکل پراکنده و غیر تحلیلی بوده است. برخی از مهم‌ترین این آثار را می‌توان به شرح ذیل نامبرد.

افغانستان در مسیر تاریخ کتابی ارزشمندی است توسط میرغلام محمدغبار تألیف شده است. به نظر وی سقوط دولت تیموری در نتیجه‌ی درگیری‌های خانوادگی بوده است و اما این سقوط تأثیرات منفی درازمدت خود را برای افغانستان داشت. زیرا نه تنها سبب ظهور و تسلط قدرت صفوی، ازبکی و گورگانی در این کشور گردید بلکه رقابت و درگیری میان این دول سه گانه تأثیرات گسترده فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را در کشور به‌جای گذاشته و از قرن ۱۶ الی تا قرن ۱۸ افغانستان به صحنه‌ی رقابت سه قدرت بزرگ منطقه‌ای صفویان ایران، ازبک‌های شیبانی و گورگانیان هند تبدیل گردید. اما این کتاب صرف تاریخی بوده و به صورت توصیفی در رابطه بر موضع نه پرداخته است و مایان در تحقیق خویش عوامل و پیامدهای سقوط دولت تیموری را به تحلیل گرفته ایم (غبار، ۱۳۸۷).

کاندید اکادمین محمد اعظم سیستانی در کتاب خود اوضاع اجتماعی افغانستان از صدر اسلام تا سقوط تیموریان هرات می‌نویسد: در میان عواملی مهمی که باعث تضعیف و نهایتاً سقوط دولت تیموری شد رقابت خانوادگی میان شاهزادگان تیموری به منظور کسب مقام و جایگاه بود. زیرا یکی از خصایص منفی دولت تیموری همین موضوع بود که تمام شاهزادگان تیموری خود را شریک دولت می‌دانستند و هر یک ماوراءالنهر، افغانستان و ایران به صورت (تیولی) نیمه پادشاهی اداره می‌شدند. از این رو هر شاهزاده هوای شاهی در سر داشت و همین‌که برایش فرصت مساعد می‌گردید علیه دولت

پوهنمل خالد سدید

مرکزی قد علم می‌کرد، به دولت هرج و مرج و اغتشاش را ایجاد می‌کرد. البته قدرت خود تیمور مانع چنین شورش‌ها به حساب می‌رفت. ولی پس از مرگ او این آتش مشتعل شد تا جایی که پسر پدر را کشت و برادر برادر را از دم تیغ کشید (سیستانی، ۲۰۰۷). اما در این کتاب از نقش گروه‌های مذهبی مخالف و هم‌چنان نبود نظم اداری پایداری سخن به عمل نیامده است مایان در تحقیق خویش به تمام ابعادی که منجر به سقوط دولت تیموری گردیده می‌پردازیم.

تن‌ها کتابی که می‌توان تذکر داد به نام تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان نوشته حسین میرجعفری است. به باور او جنگ و جدال داخلی، نفاق و پرداختن به قتل و کشتار یک‌دیگر، فقدان اتحاد و یگانگی و بدبینی بین شاهزادگان تیموری نسبت به یک‌دیگر، که از زمان وفات الغ‌بیک و به خصوص پس از قتل ابوسعید به بعد، از جانب دیگر قیام ترکمانان قراقویونلو و سپس آق قویونلوها و نیرو گرفتن ازبکان در ماوراءالنهر از جمله عوامل اساسی سقوط و انقراض دولت تیموریان یاد شده است. ولی در این کتاب فقط بر صورت تاریخی و توصیفی برخی عوامل داخلی و خارجی بیان شده است (میرجعفری، ۱۳۹۵).

مواد و روش کار

روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و بر اساس اسناد تاریخی، منابع کتاب‌خان‌های و تحلیل‌های علمی تدوین شده است.

یافته‌های تحقیق

عوامل فروپاشی امپراتوری تیموریان و پیامدهای فرهنگی و اقتصادی آن

دولت تیموری بنا بر عوامل متعدد داخلی و خارجی از جمله ناسازگاری، چنددستگی و اختلافات بر سر قدرت در میان شهزادگان، ظلم و استبداد، حرکات و تحریکات گروه دینی مخالف، ظهور جنبش‌های فکری، دینی و اجتماعی جدید مخالف، رقابت و کشمکش داخلی تیموریان با جلایریان و ترکمانان و فقدان نظام اداری و مالیاتی منظم و پایدار صورت گرفت و در نتیجه آن دولت تیموری رو به زوال رفته و نهایتاً سقوط کرد و این سقوط تأثیرات درازمدت منفی و بد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی خود را در این کشور به جای گذاشت.

۱- ناسازگاری، چنددستگی و اختلافات بر سر قدرت در میان شهزادگان

از نگاه علم جامعه‌شناسی چهار عنصر مهم از جمله اقتدار سیاسی، داشتن ایدئولوژی بسیج‌گر، مشروعیت سیاسی و به خصوص اتحاد و انسجام بین نخبگان سیاسی در ثبات و پایداری یک رژیم سیاسی نقش حیاتی و مهمی را دارد. اما دولت تیموری نه تنها به سبب مشکلات اقتصادی اقتداری

سیاسی خود را از دست داده بود بلکه بین نخبگان سیاسی آن اتحاد نظر و هماهنگی برهم خورده بود (سدید، ۱۴۰۳). به این اساس می‌توان گفت یکی از عوامل برجسته و مهمی که سبب تزلزل و نهایتاً باعث سقوط دولت تیموری در افغانستان گردید نفاق شدید و تنش‌های گسترده بین امیرزادگان تیموری بود. این بزرگ‌ترین مشکلی بود که دولت تیموری را از همان آغاز مرگ تیمور تهدید می‌کرد. در واقع این تنش‌ها و هرج و مرج بین مدعیان سلطنت زمینه‌های زوال سقوط دولت مذکور را فراهم ساخت. زیرا پس از مرگ تیمور، امپراتوری بین فرزندان و نوادگان او تجزیه و تقسیم گردید. این تقسیمات قلمرو باعث ایجاد رقابت و درگیری‌های داخلی بین شهزادگان تیموری شد. هر یک از شاهزادگان تلاش نمودند تا اداره و کنترل مناطق بیش‌تری را به دست آورند، که این امر منجر به تضعیف وحدت سیاسی و نظامی امپراتوری مذکور گردید. در حالی‌که دین مبین اسلام همواره تأکید بر اتحاد، انسجام، اتفاق، وحدت و یک‌پارچگی میان مسلمانان دارد و در نقطه مقابل، از تفرقه و اختلاف، تفرق، تنازع، تدابر، تقاطع و برحذر می‌دارد و نسبت به عواقب ناگوار آن هشدار می‌دهد (مشایحی پور، ۱۳۹۵). افزون بر این خداوند متعال در قرآن کریم مسلمانان را به اتحاد و برادری فرا می‌خواند و از تفرقه و اختلاف بر حذر می‌دارد. طوری‌که خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ [سورة: آل عمران] این آیه به صراحت مسلمانان را به چنگ‌زدن به ریسمان الهی و پرهیز از تفرقه دعوت می‌کند. هم‌چنان در جای دیگر از قرآن کریم می‌فرماید: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَتَّزِعُوا فَتَنُوشُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ...﴾ [سورة: انفال] از خدا و پیامبرش اطاعت کنید و با یک‌دیگر نزاع نکنید که سست می‌شوید و قدرت شما از بین می‌رود... این آیه به روشنی نزاع و کشمکش درون‌گروهی را عامل ضعف و از بین رفتن اقتدار معرفی می‌کند.

با این اساس یکی از عواملی بسیار اساسی که سبب تضعیف دولت تیموری شد رقابت خانوادگی به خاطر کسب مقام و جایگاه بود. چون یکی از خصایص منفی دولت تیموری این بود که شاهزادگان تیموری دولت شریک پادشاه بودند و هر یک ماوراءالنهر، افغانستان و ایران به صورت (تیولی) نیمه پادشاهی اداره می‌شدند. از این‌رو هر شاهزاده هوای شاهی در سرداشته و همین‌که برایش فرصت دست می‌داد قد علم می‌کردند، به دولت هرج‌ومرج و اغتشاش را ایجاد می‌نمودند. البته قدرت خود تیمور مانع چنین شورش‌ها به حساب می‌رفت. ولی پس از مرگ او این آتش مشتعل شد تا جایی که پسر پدر را کشت و برادر برادر را از دم تیغ کشید (سیستانی، ۲۰۰۷). با این اساس در سال ۸۵۳ هجری الغ‌بیک و پسرش میرزا عبداللطیف کدورت حاصل شد علت ظاهری این کدورت این بود که الغ‌بیک نسبت به

پوهنمل خالد سدید

پسر دیگر خود، عبدالعزیز مهربان تر بود. این امر باعث جنگ بین پدر و پسر گردیده که در آن پدر در بلخ شکست خورد و سرانجام به تحریک عبداللطیف شخصی به نام عباس، الغ بیک را کشت. البته عبداللطیف سه روز قبل از کشتن پدر، برادرش عبدالعزیز را نیز کشته بود. او حتی به برخی از امیرانی که در ماجرا از پدرش جانب داری و حمایت کرده بودند بدگمان شده همه آن هارا از بین برد (میرخواند، ۱۳۹۹). با این اساس پس از قتل الغ بیک یک دوره جدیدی از زد و خورد بین شاهزادگان تیموری آغاز گردید. ابوالقاسم پسر بایستقر بر جورجان دست یافت و در سال ۸۵۳ هجری هرات را نیز تصرف نمود (بارتولد، ۱۳۳۶). پس از قتل میرزا عبداللطیف کشاکش و اختلاف بین شاهزادگان امیرزادگان تیموری شدت گرفت و قدرت خاندان تیموری روبه انحطاط گذاشت، زیرا پس از مرگ سلطان عبداللطیف دولت تیموری بین چندین شاهزاده دست به دست گشت. بعد از قتل عبداللطیف حکومت سمرقند به شاهزاده عبدالله تعلق گرفت این شاهزاده مدت یک سال حکومت کرد وی در سال ۸۵۴ هجری در جنگی با شاهزاده ابوسعید رخ داد میرزا عبدالله نیز به قتل رسید (سمرقندی، ۱۳۶۶). پس از مرگ شاهزاده عبدالله در سال ۸۵۵ هجری شاهزاده ابوالقاسم بابر در هرات به قدرت رسید. اما شاهزاده موصوف نیز در همان سال مذکور در منطقه چناران در نبردی که با برادر خود انجام داد، کشته شد. این حادثه یک بار دیگر برای مخالفین و دشمنان دولت تیموری فرصت مداخلات و دست اندازی را در امور این دولت فراهم ساخته که در نتیجه آن دشمنان قدیمی این دولت یعنی ترکمانان قراقویونلو به تحرکات و لشکرکشی پرداخته و بخش های وسیع از قلمرو این دولت تیموری را اشغال نمودند. با این اساس روشن می شود که از زمان کشته شدن الغ بیک در سال ۸۵۳ هجری تا به سلطنت رسیدن سلطان ابوسعید تیموری در سال ۸۵۵ هجری حدود دوسال طول کشیده اوضاع ممالک تیموری و جانشینان او رو به پریشانی و تفرقه گذاشت. در خلال این مدت بیش تر اوقات بازماندگان این سلسله به جنگ و جدال خانوادگی و قتل و کشتار یکدیگر و امیران بزرگ سپری شد (میرخواند، ۱۳۹۹).

دوره حاکمیت سلطان ابوسعید نیز در کشمکش های داخلی، تفرقه ها و در جنگ با ترکمنان قراقویونلو سپری گردید. زیرا جنگ های داخلی بین مدعیان سلطنت فرصت مداخلات بیگانگان به- خصوص از ترکمانان قراقویونلوها را فراهم ساخته تا این که در جنگی که با آنان رخ داد دستگیر شده به دست شاهزاده محمد میرزانوه گوهرشاد خانم شاهرخ کشته شد. با این اساس دوره حاکمیت ابوسعید نیز در هرات در حوادث سیاسی، کشتارها و دسیسه ها سپری شد. بدون تردید این حوادث در امر تسریع فروپاشی و نهایتاً سقوط دولت تیموری بی تأثیر نبوده است (سمرقندی، ۱۳۶۶). هرچند ابوسعید

حاکم مقتدر دولت تیموری به حساب می‌رفت ولی دولت او در پی برخوردهای داخلی و طغیان‌های لایتنقطع خاندان تیموری سپری شد. چون پس از کشته شدن او دوره اضمحلال و زوال قطعی دولت تیموری آغاز گردید و پس از آن مناطق وسیع این دولت از جمله تبریز، بغداد، سلطانیه، ری، اصفهان، شیراز و کرمان به دست حسن قراقویونلو تصرف گردید (سمرقندی، ۱۳۶۶). پس از مرگ سلطان ابوسعید، سلطان احمد به اریکه قدرت تکیه زد ولی در جنگ با شاهزاده حسین میرزا شکست خورده به جانب سمرقند فرار نمود. اما در آن جا هم با منازعات داخلی بین شاهزادگان روبه‌رو گردیده و جان خود را در این راه از دست داد. بعد از مرگ سلطان احمد برادرش، سلطان محمود به قدرت دست یافت. او نیز چندین بار با سلطان حسین میرزا داخل جنگ شده تا این که در سال ۸۹۹ هجری وفات یافت. بعد از مرگ سلطان محمود امپراتوری تیموری بین سه پسر او شاهزاده مسعود، شاهزاده بایسنقر و شاهزاده علی تجزیه و داخل جنگ شد. اما سلطنت هیچ کدام آن هادیری طول نکشید با این اساس جنگ داخلی مذکور نه تنها سبب مداخلات و لشکرکشی بیگانگان گردید بلکه باعث زوال و فروپاشی دولت مذکور گردید و زمینه‌ی راز برای فتح و پیروزی حریفان مجاوز مساعد ساخت. طولی نکشید که محمدخان شیبانی فرمانروای طایفه اوزبیک به ماورالنهر آمد و پس از زدوخوردهای متمادی سلطنت این سر زمین را به دست گرفت (حسین، ۱۳۹۵).

۲- عدم جلوگیری از ظلم و استبداد

پس از مرگ سلطان ابوسعید در دولت تیموری افراد و اشخاصی روی صحنه سیاست آمدند که اغلب ایشان حاکمان بی‌کفایت، ظالم، بی‌تدبیر و عیاش بودند. زیرا پس از مرگ سلطان ابوسعید به‌استثنا سلطان حسین بایقرا امیران و حاکمانی روی صحنه آمدن از هیچ نوع ظلم و ستم به حق مردم دریغ نکردند. به طوری که ظهرالدین محمد بابر در خاطرات خود می‌نویسد: سلطان محمود تیموری مردی ظالم، شراب‌خور، گناه‌کار و فاسق بود، به باور وی او دست به اعمال نکوهیده‌ای می‌زد و آن‌را نوع زیرکی می‌دانست (حسینی، ۱۳۴۲).

آخرین سلطان مقتدر و توانای دولت تیموری سلطان حسین بایقرا بود هرچند دوره حاکمیت آن، دوره عظمت و شکوه تمدن اسلامی در هرات به حساب می‌رفت ولی در این دوره نیز دولت تیموری از دغدغه‌ها و شورش‌های شاهزادگان به دور نبود، زیرا فرزندان و اولاده سلطان حسین بایقرا نیز به اطاعت و فرمان‌برداری پدر نه‌پرداخته آتش تنش و شورش را به‌راه انداختند به مانند فرزندان الغبیک، فرزند سلطان حسین بدیع زمان بنای بغاوت و شورش را علیه پدر به راه انداخت اگرچه توسط پدر سرکوب گردید اما پس از مرگ سلطان حسین در هرات سلطنت دو گانه ایجاد گردید. که این بی‌اتفاقی

پوهنمل خالد سدید

و سلطنت دو گانه نه تنها سبب تجزیه دولت تیموری گردید بلکه زمینه ساز لشکرکشی و مداخلات بیگانگان به خصوص محمدخان شیبانی گردید، حملات اوزبیک‌های شیبانی به رهبری آن باعث فروپاشی و پایان حاکمیت تیموریان گردید (میرخواند، ۱۳۹۹).

به هر صورت جنگ و جدال داخلی بین مدعیان سلطنت نفاق، قتل، کشتار خانوادگی و عدم اتحاد و یگانگی میان شاهزادگان و امیران تیموری نسبت به یکدیگر از زمان مرگ الغ بیک به خصوص قتل ابوسعید به بعد از جانب قیام کنندگان ترکمانان قراقویونلو و سپس آق قویونلو و نیرو گرفتن اوزبکان در ماوراءالنهر از طرف دیگر از جمله عمده‌ترین دلایل فروپاشی دولت تیموری به حساب رفته است.

۳- نقش گروه‌های دینی مخالف

یکی از عواملی که زمینه‌های تضعیف دولت تیموری را فراهم ساخت برهم خوردن رابطه دولت تیموری با روحانیت و علمای با نفوذ آن زمان بود. چون علما در هر نظام سیاسی از قدرت و نفوذ بزرگی در جهت حفظ مشروعیت سیاسی آن برخوردار بوده است. با وجود چنین جایگاه و اهمیت برخی از حاکمان تیموری پس از مرگ تیمور موفق به حفظ آن نشدند. در حالی که جامعه تیموری از نفوذ روحانیون به خصوص شیخ‌های نقشبندی برخوردار بود. اما این رابطه در زمان الغ بیک برهم خورد و جدایی صفوف علما از دولت گردید که در نتیجه آن تعداد زیادی از علما با نفوذ درباری الغ بیک را متهم عدم اعتقاد به شعایر اسلامی حتی متهم به دینی و الحاد نمودند. این فضایی اتهام زنی باعث مشروعیت زدایی از دولت تیموری گردید (خواندمیر، ۱۳۳۳). روحانیون توانستند افکار عمومی را در برابر الغ بیک تحریک کردند، زیرا مردم در این دوره علاقه وافر و وابستگی شدید به نهاد دین و علما داشتند نفوذ روحانیون در میان مردم باعث تضعیف جایگاه اجتماعی الغ بیک و نهایتاً بی‌ثباتی سیاسی گردید. با این اساس روحانیون با استفاده از نفوذ اجتماعی و جایگاه مذهبی خود، نقش مهمی را در تضعیف پایه‌های مشروعیت سیاسی دولت تیموری ایفا کردند.

۴- نقش جنبش‌های فکری، دینی و اجتماعی

عصر تیموریان یکی از دوره‌های پرآشوب، پر حوادث و پر جنبش در تاریخ قرون جدید افغانستان به حساب رفته است. چون تاریخ کشور در این شاهد جنبش‌های فکری، دینی و اجتماعی مخالفان دولت تیموری بود با این اساس می‌توان گفت یکی از عوامل تأثیرگذار و مکملی که در کنار عوامل نظامی، سیاسی و اقتصادی فروپاشی دولت تیموری نقش داشت جنبش‌های فکری، دینی و اجتماعی مخالفان علیه دولت مذکور بودند. هر چند طوری که تذکر داده شد عوامل سیاسی، از جمله چنددستگی و تنش‌ها بر سر قدرت در میان شهزادگان، ضعف ساختار حکومتی پس از شاهرخ و حملات خارجی

سبب تضعیف و نهایتاً سقوط دولت تیموری گردید. ولی جنبش‌های فکری، دینی نقش مهمی را در تضعیف پایه استواری مشروعیت سیاسی نظام مذکور ایفا کرد.

یکی از عوامل مهم که سبب تضعیف و نهایتاً سقوط دولت تیموری گردید ترور نخبگان سیاسی دولت تیموری به دست حروفیان بود. مخالفت این گروه با دولت تیموری با قتل فضل‌الله استرآبادی دست امیر تیمور شروع گردید. چون زمانی که بنیان‌گذار نهضت حروفیان، فضل‌الله نعیمی استرآبادی فعالیت‌های عرفانی خود را مبنی بر تقدس حروف الفبا آغاز کرد تیمور عقاید او را تهدیدی علیه مشروعیت نظام خود دانست. زیرا تیمور مشروعیت خود را از حمایت فقها و علمای اهل سنت می‌گرفت از این رو تیمور دستور داد که فضل‌الله استرآبادی گرفتار و کشته شود. کشته شدن فضل‌الله استرآبادی به دستور امیر تیمور سبب خصومت و دشمنی پیروان او نسبت به دولت تیموری گردید. اما این کینه با گذشت زمان روز به روز در میان پیروان این جنبش فکری گسترش یافته و گاه و بیگاه به اقدامات خراب‌کارانه به خصوص ترور نخبگان سیاسی از جمله اقدام به ترور شاهرخ تیموری (فرزند تیمور) نمودند هرچند شاهرخ جان به سلامت برد، ولی این واقعه نشانه‌ی از تهدید داخلی و نفوذ حروفیان در ساختارهای سیاسی و اجتماعی به حساب می‌رفت. زیرا ترور نافرجام شاهرخ، فضای عدم اطمینان، سرکوب، و بی‌ثباتی را علیه دولت مذکور فراهم ساخت. با این اساس جنبش مذکور پس از قتل فضل‌الله استرآبادی از فعالیت‌های خراب‌کارانه خود دست‌نکشیدند بلکه دنبال متحدین سیاسی قوی در برابر دولت تیموری شدند که تا بتوانند انتقام خود را از تیموریان بگیرند، لذا آنان نه تنها با مخالفین سیاسی دیگر همدست شدند بلکه زمینه تضعیف ایدئولوژی، از بین رفتن وحدت اجتماعی و مذهبی دولت مذکور گردیدند. بناً یکی از عواملی که سبب تضعیف و فروپاشی دولت تیموری شد نقش غیر مستقیم جنبش فکری حروفیان بود (صدری، ۱۳۸۷).

از جمله عواملی دیگری که زمینه تضعیف و نهایتاً سقوط دولت تیموری را فراهم ساخت همانا نقش غیر مستقیم نهضت سربداران بود. اگرچه جنبش سربداران قبل از دولت تیموری تضعیف گردیده بود، ولی تأثیرات فکری، دینی و اجتماعی خویش را در کشور ما به جای گذاشته بود. زیرا نهضت مذکور در بسترسازی نارضایتی مذهبی نقش خود را ایفا نموده که در درازمدت سبب تضعیف مشروعیت سیاسی دولت تیموری گردیده و زمینه‌های را برای ایجاد دولت صفوی ایران مهیا ساخت که در واقع دولت صفوی نقش اساسی را در سقوط دولت تیموری ایفا کرد (محمد، ۱۳۸۲).

در کنار نقش جنبش فکری حروفیه و جنبش سربداران نهضت دیگری که سبب تضعیف دولت تیموری شد نهضت نور بخشیه بود. این جنبش توسط سید محمد باقر نوربخش قاینی خراسانی بنیان

گذاشته شد. اما سید محمد باقر نوری بخش خود با ادعای مقام امام اولیا، اقدام به ترویج باورهای مذهبی بدعتی خود در عصر شاهرخ کرد. هرچند شاهرخ در میان مردم هرات از او تعهد گرفت از فعالیت‌های خود دست بکشد. اما طریقت وی توسط فرزندش فیض بخش در زمان سلطان حسین بایقرا تداوم یافته و به اوج خود رسید. به خصوص زمانی که پیروان آن قیام‌های پراکنده را در مناطقی از خراسان و طبرستان علیه دولت تیموری به راه انداختند که در آن در بسیاری از مناطق و کوهستانی در میان مردم ساده لوح و به دور از فهم دینی و اجتماعی جایگاه ویژه پیدا کردند که این عامل نه تنها چالش‌های دینی را در برابر مشروعیت مذهبی دولت مذکور ایجاد کرد بلکه سبب شکاف و نارضایتی‌های اجتماعی، تقویت جریان مذهبی دیگر به خصوص مذهب تشیع گردید که در نتیجه آن زمینه سقوط دولت تیموری را فراهم گردید (صدری، ۱۳۸۷).

۵- نقش رقابت و کشمکش داخلی تیموریان با جلایریان و ترکمانان

یکی از عواملی دیگری که سبب تضعیف و تجزیه دولت تیموری گردید جنگ‌ها و درگیری‌های تیموریان با جلایریان و ترکمانان قراقویونلو بود. هرچند امیر تیمور در چندین درگیری که با آنان داشت و آن‌ها را تضعیف نمود ولی موفق به نابودی کامل قدرت آنان نگردیده، چون به مصر و سایر نقاط دیگر فرار نمودند و پس از مرگ تیمور در صدد تلاش انتقام و تصرف مناطق از دست رفته خویش شدند که در نتیجه آن نه تنها موفق به اشغال بغداد، تبریز و آذربایجان گردیدند بلکه زمینه‌های تضعیف و نهایتاً سقوط دولت تیموری گردید.

۶- فقدان نظام اداری و مالیاتی منظم و پایدار

از جمله عوامل مهم دیگری که سبب سقوط دولت تیموری گردید شورش‌های داخلی و ناآرامی‌های محلی بود. چون پس از مرگ تیمور نه تنها از جانب حاکمان این دولت مالیاتی هنگفت از مردم اخذ می‌گردید بلکه در هنگام هرج و مرج میزان مالیات به مراتب بلند می‌رفت و مالیات جدیدی وضع می‌شد و گاهی هم از چندین برابر از مردم وصول می‌گردید. هرچند زمانی که سلطان حسین بایقرا به قدرت رسید با دریافت شکایات و مشاهده حالت پریشان مردم دستور داد برای دو سال تمام مالیات معاف می‌باشد اما این روند موقتی بود، به خصوص پس از مرگ آن جمع‌آوری مالیات با انواع گوناگون و به شدت افزایش یافت که در نتیجه آن نارضایتی مردم افزایش یافته سبب شورش‌های مردمی علیه دولت مذکور گردید (میرجعفری، ۱۳۹۵). در حالی که مهم‌ترین مولفه‌های رضایت‌مندی میان مردم و حکومت برخوردار شدن شهروندان از امنیت، رفاه، اقتصاد، عدم فساد، برقراری نظم و عدالت اجتماعی می‌باشد. اما شهزادگان تیموری به خصوص پس از مرگ سلطان حسین بایقرا نه تنها در تامین

عدالت اجتماعی ناکام شدند بلکه با سیاست‌های مالیاتی سخت‌گیرانه خود در مناطق مختلف، به ویژه در خراسان (افغانستان) و آسیایی مرکزی زمینه‌هایی نارضایتی و قیام‌های مردمی را از حکومت مرکزی فراهم کردند. این قیام‌ها باعث تضعیف کنترل تیموریان بر قلمرو خود گردید (مقیم، ۱۴۰۱).

یکی از عوامل برجسته و اساسی دیگری که دولت تیموری را به طرف زوال برد، نبود یک سیستم اداری پایدار بود. چون سیستم اداری پایدار یکی از فکتورهای بسیار مهم و اساسی یک دولت موفق و باثبات می‌باشد. دولت‌ها برای اجرای سیاست‌ها، مدیریت منابع و ارائه خدمات عمومی به یک ساختار اداری کارآمد ضرورت دارند. اگر نظام اداری یک کشور ضعیف، فاسد یا ناکارآمد باشد، دولت‌ها با بحرآن‌های مختلفی مواجه خواهند شد. با وجود چنین اهمیت و جایگاه تیموریان قواعد منظم و ثابتی برای اداره همه کشور نداشتند. والیان در ولایات از قدرت فوق‌العاده برخوردار بودند و امور نظامی و اداری هر شهر و ناحیه به‌عهده آنان بود. در برخی موارد با شهزادگان هم‌دست شده از اطاعت دولت مرکزی سر باز می‌زدند که در نتیجه‌ی آن نارضایتی از دولت به‌میان می‌آمد. با این اساس تیموریان به‌ایجاد یک سیستم اداری پایدار و متمرکز موفق نه شده‌اند. علاوه بر آن دولت آن‌ها بیش از حد به شخصیت و توانایی‌های فردی حاکمان وابسته بود و پس از مرگ تیمور، این سیستم نتوانست به‌طور مؤثر عمل نماید. این نبود یک ساختار اداری قوی و پایدار باعث گردید که امپراتوری در مواجهه با چالش‌های داخلی و خارجی مراجع گردد (میرجعفری، ۱۳۹۵).

به هر صورت عوامل فروپاشی دولت تیموریه نتیجه ترکیبی از عوامل داخلی و خارجی بود. مرگ تیمور و نبود رهبری قوی، تقسیم قلمرو بین جانشینان، قیام‌های داخلی، تهاجمات خارجی، ضعف اقتصادی، عدم سیستم اداری قوی و پایدار، ظهور قدرت‌های جدید و نبود مشروعیت سیاسی، همگی در سقوط تیموریان نقش ایفا نمودند و نتیجه این فروپاشی تجزیه و انحطاط کشور برای مدت زیادی گردید.

مناقشه

از آن‌جایی که عوامل سقوط دولت تیموری و پیامدهای اقتصادی و فرهنگی آن از جنبه‌های مختلف و برجسته بررسی شده است، نکات بسیار ارزشمند و بکری نیز وجود دارد که دست‌آویز خوبی را برای شناخت عوامل فروپاشی دولت تیموری و تأثیرات اقتصادی و فرهنگی درازمدت آن برای نخبه-گان سیاسی و فرزندان امروز و فردای کشور تشکیل خواهد داد.

آگاهی از عوامل سقوط دولت تیموری و پیامد اقتصادی و فرهنگی آن به‌صورت همه‌جانبه مورد بررسی قرار گرفته است، اما در آثار قبلی در رابطه به این موضوع تحقیقات کافی و لازم انجام نگرفته

پوهنمل خالد سدید

و تمام تحقیقات قبلی تاریخی توصیفی در سطح یک عنوان بوده است و تحلیل اساسی انجام نگرفته است.

مقایسه یافته‌های این تحقیق حاضر با یافته محققین قبلی که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت نشان می‌دهد که صدری، جمشید (۱۳۸۷)، بابا صفر، محمد (۱۳۸۲)، انصاری، فاروق (۱۳۹۱)، سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۶۶)، محمد غبار، میرغلام (۱۳۸۹)، میرخواند، میر (۱۳۹۹)، میرجعفری، حسین (۱۳۹۵)، سیستانی، محمد اعظم (۲۰۰۷)، محمد علی، مشایخی پور (۱۳۹۵)، بارتولد (۱۳۳۶) و دیگران در تحقیقات خود به این نتیجه دست یافته‌اند دولت تیموری به دلیل درگیری و جنگ‌های داخلی بین شهزادگان تیموری فروپاشید و تأثیرات جبران ناپذیر سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را در افغانستان به جای گذاشت.

در کتاب اوضاع اجتماعی افغانستان از صدر اسلام تا سقوط تیموریان هرات نوشته کاندید اکادمیسین سیستانی که نخستین کتاب تاریخ سیاسی و انتقادی افغانستان به شمار می‌رود، فقط در مباحث کلی به صورت تاریخی بیان می‌دارد که رقابت خانوادگی میان شاهزادگان تیموری به منظور کسب مقام و جایگاه یکی از عوامل برجسته سقوط دولت تیموری به حساب رفته است. این کتاب صرفاً تاریخی بوده و به صورت توصیفی و تحلیلی در رابطه عواملی اساسی و مهمی که سبب فروپاشی و نهایتاً دولت تیموری گردید پرداخته نه شده است با این اساس در این کتاب به طور تحلیلی به دلایل واضح و روشن در زمینه فروپاشی و نهایتاً سقوط دولت مذکور نه پرداخته است.

در کتاب تاریخ مختصر افغانستان نوشته عبدالحی حبیبی به صورت بسیار فشرده و غیر واضح در رابطه به تأثیرات و پیامدهای سقوط دولت تیموری پرداخته شده است. ولی این کتاب صرف تاریخی بوده است و در این کتاب به صورت تحلیلی و جامع به مسایل مذکور پرداخته نه شده است. یگانه اثری که می‌توان نام برد تحت عنوان تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان نوشته حسین میرجعفری است. او جنگ و جدال داخلی، نفاق و پرداختن به قتل و کشتار یکدیگر، فقدان اتحاد و یگانگی و بدبینی بین شاهزادگان تیموری نسبت به یکدیگر، که از زمان وفات الغ بیگ و به خصوص از قتل ابوسعید به بعد، از جانب دیگر قیام ترکمانان قراقویونلو و سپس آق قویونلوها و نیرو گرفتن از بکان در ماوراءالنهر از جمله عوامل اساسی سقوط و انقراض دولت تیموریان یاد شده است. ولی در این کتاب فقط بر صورت تاریخی و توصیفی برخی عوامل داخلی و خارجی بیان شده است.

در انعکاس و جواب این پرسش که افغانستان، در تاریخ خود شاهد سقوط دولت‌های بی‌شماری بوده است. عامل عمده اساسی فروپاشی و نهایتاً سقوط دولت‌های حاکم بر کشور عوامل داخلی به-خصوص نبود انسجام و هماهنگی بین نخبگان سیاسی و درگیری میان شاهزادگان برای کسب مقام و قدرت بوده است. این عوامل داخلی همواره زمینه‌ها و عوامل خارجی سقوط دولت‌ها را مهیا ساخته است.

در این مقاله بنده برای علاقمندان علم و دانش و نخبگان سیاسی میهن خود این موضوع را روشن ساختم، تا زمانی که بین نخبگان سیاسی و درباریان؛ اتحاد، انسجام، همبستگی و وحدت نظر وجود نداشته باشد بعید می‌دانم بقای یک رژیم سیاسی تضمین شود زیرا اتحاد و هماهنگی بین نخبان سیاسی همواره پایه‌های استواری رژیم‌های سیاسی را در این کشور تشکیل داده است. در واقع درگیری و منازعات داخلی بین مدعیان قدرت زمینه‌تزلزل و فروپاشی نظام‌های سیاسی در این کشور فراهم کرده است و در نتیجه تضعیف دولت‌های مذکور دست مداخلات همسایگان به سوی کشور باز شده و سرانجام کشور به عواقب ناگواری و جبران ناپذیر سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مواجه شده و حتی در دراز مدت‌ها نتوانسته این پیامدها و تأثیرات بد اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ناشی از حملات بیگانگان را جبران کند.

نتیجه‌گیری

اگرچه دوره ۱۲۰ ساله‌ی حاکمیت تموریان یکی از دوره‌های پر افتخار و تابناک هم‌چنان یکی از دوره‌های حساس و درخشان تاریخ فرهنگی، هنری و علمی منطقه خراسان بزرگ به حساب رفته، سبب تغییرات و دگرگونی‌های متعددی از جمله تشکیل ده‌ها کتاب‌خانه، مدارس علمی، پرورش و جلب و جذب دانشمندان، رونق اقتصادی، ساخت بناهای با شکوه علمی در این کشور گردیده و یکی از دوره‌های طلایی تمدن اسلامی در شرق ایران و افغانستان امروزی محسوب می‌شد. اگر این دوره دوام می‌کرد و سقوط نمی‌کرد می‌توانست تأثیرات مثبت و سود هنگفتی را در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی و سیاسی برای منطقه و جهان داشته و خراسان می‌توانست برای قرن‌ها به‌عنوان مرکز تمدن اسلامی خراسانی باقی بماند و مکتب هنری هرات بیش‌تر رشد نماید و احتمال زیاد می‌رفت که خراسان به‌عنوان یک واحد مستقل سیاسی و نیرومند در برابر صفویان، ازبک‌ها در شمال و مغولان در جنوب و شرق کشور مقاومت کند و شاهد ظهور دولت‌های محلی و ملوک الطوائفی نمی‌بودیم. از بررسی عوامل فروپاشی و سقوط دولت تیموری به این نتیجه رسیدیم که؛ عوامل داخلی از جمله ناسازگاری، چنددستگی و اختلافات بر سر قدرت در میان شاهزادگان، به روی صحنه آمدن

پوهنمل خالد سدید

امیران و شاهزادگان مقام و جایگاه طلب و عدم توانایی آنان در تامین امنیت و عدالت اجتماعی، بروز ظلم و استبداد در قلمرو دولت مذکور، حرکات و تحریکات گروه‌های دینی مخالف علیه دولت، فقدان نظام اداری و مالیاتی منظم و پایدار و ظهور جنبش‌های فکری، دینی و اجتماعی جدید و مخالف دولت نسبت به عوامل خارجی نظیر برهم خوردن مناسبات خارجی به خصوص رقابت و کشمکش داخلی تیموریان با جلایریان و ترکمانان از جمله عوامل عمده و اساسی بودند که در سقوط دولت تیموریان نقش ایفا کردند. و این نتیجه به دست آمد عوامل خارجی مذکور نسبت به عوامل داخلی نقش برجسته و مؤثر را در روند فروپاشی نداشته است. مقوله‌ای است می‌گویند تا قلعه از داخل سقوط نکند از بیرون سقوط نمی‌کند و این مقوله کاملاً با حوادث دوره تیموریان صدق می‌کند؛ زیرا اگر واقعاً نگاهی عمیق بر دوره حاکمیت تیموریان داشته باشیم و آنرا درست بررسی و تحلیل نمایم دیده می‌شود که عوامل و مشکلات داخلی زمینه‌ساز برای عوامل خارجی در فروپاشی این سلسله گردید. همین عوامل داخلی بود که زمینه پیدایش دولت‌های مستقل محلی در قلمرو و سایر نقاط دور و نزدیک دولت تیموریان را فراهم ساخت.

منابع

قران کریم

- انصاری، فاروق (۱۳۹۱ ه. ش). فشرده تاریخ افغانستان، کابل انتشارات: امیری.
- بابا صفر، محمد (۱۳۸۲ ه. ش). جنبش سریدران، تهران: انتشارات: نی.
- بارتولد (۱۳۳۶ ه. ش). الغ بیک و زمان وی، تبریز: انتشارات: چهر.
- پامیر، کریم پیکار (۱۴۰۰ ه. ش). تاریخ مختصر سیاسی افغانستان، کانادا: انجمن دانش.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۴۶ ه. ش). تاریخ مختصر افغانستان، کابل: جمال مینه.
- سیستانی، محمد اعظم (۲۰۰۷ م). اوضاع اجتماعی افغانستان از صدر اسلام تا سقوط تیموریان هرات (۶۵۰-۱۵۰۷).
- سمرقندی، دولتشاه (۱۳۶۶ ه. ش). تذکره الشعرا، تهران: انتشارات خاور.
- سدید، خالد (۱۴۰۳ ه. ش). عوامل ناکامی اصلاحات سیاسی و فرهنگی سلطنت شاه امان الله خان، کابل انتشارات تمدن.
- شیخ احمدی، قضاوتمدن عبدالبصیر (۱۳۹۹ ه. ش). اسلام و مبارزه با فساد اداری.
- صدری، جمشید (۱۳۸۷ ه. ش). طریقت‌های تأثیرگذار خراسان در عصر تیموریان، ایران: Archive of SID.
- فرهنگ، میر محمد صدیق (۱۳۸۴ ه. ش). افغانستان در پنج قرن اخیر، کابل: محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی.
- غبار، میر غلام محمد (۱۳۸۹ ه. ش). افغانستان در مسیر تاریخ، کابل: سرور سعادت.
- مقیم، محمد حارث (۱۴۰۱ ه. ش). رضایت‌مندی مردم از حکومت، فصلنامه علمی مطالعات افغانستان، تهران: دانشگاه فردوسی.
- محمد غبار، میر غلام (۱۳۸۹ ه. ش). افغانستان در مسیر تاریخ، کابل: انتشارات سرور سادات.
- محمد علی، مشایحی پور (۱۳۹۵ ه. ش). بررسی اهمیت و جایگاه وحدت، فصلنامه علمی ترویجی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی.
- میرخواند، میر (۱۳۹۹ ه. ش). تاریخ روضه الصفا، تهران: انتشارات خیام.
- میرجعفری، حسین (۱۳۹۵ ه. ش). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران: دانشگاه اصفهان.

عوامل بیکاری و علاج آن از نظر اسلام

پوهنیار عبدالقدیر محسن^{۱*}، پوهنوال دکتور عبدالرافع علیمی^۲

۱. دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

۲. دیپارتمنت عربی، پوهنځی زبان و ادبیات، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسئول - ایمیل: muhsinabohassan@gmail.com

چیکده

بیکاری یکی از چالش‌های اجتماعی و اقتصادی است که جوامع بشری اعم از مسلمان و غیر مسلمان را با عوامل گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، با وجود توانایی کاری که دارند متضرر می‌سازد، شناسایی عوامل بیکاری جهت خودداری از آن امر مهم پنداشته می‌شود؛ زیرا بیکاری پدیده بس خطرناکی است و شناخت عوامل گوناگون آن که افراد جوامع بشری را به کام خود می‌کشاند خیلی مهم دانسته می‌شود. دین اسلام برای هر معضله‌ای راه‌های بیرون رفت از آن را تجویز می‌دهد، بیکاری که یکی از چالش‌های اجتماعی محسوب می‌گردد، برای نجات از آن راه‌های متعدد و گوناگونی را نیز تجویز داده است که با به‌کارگیری آن‌ها، افراد جامعه، خود و خانواده خود را از ضررهای بیکاری نجات خواهند داد. هدف این مقاله در نخست شناسایی عوامل مختلف و گوناگون بیکاری است و در قدم دوم بررسی علاج و راهکارهایی است که اسلام عزیز جهت خودداری از معضله بیکاری تجویز نموده است تا جوامع بشری خویشتن را از پیامدهای خطرناک این پدیده مهلک و خانمان سوز که همگان را تهدید می‌کند نجات دهند. در نگارش این مقاله از روش تحلیلی توصیفی کار گرفته شده که در علوم اجتماعی کاربرد زیادی دارد. نتایج به دست آمده از این مقاله این است که جوامع اسلامی از عوامل پدیده مهلک بیکاری که افراد جامعه را متضرر می‌سازند آگاه شوند و راهکارهای تجویز شده اسلام را جهت کاهش بیکاری در خود تطبیق نمایند.

واژه‌های کلیدی: اسلام، بیکاری، علاج، عوامل، کار.

Factors of Unemployment and Its Remedies from an Islamic Perspective

Teaching Assistant Abdul Qadeer Muhsin^{1*}, Associate Professor Dr. Abdul Rafi Alimi²

1. Department of Islamic Culture, Faculty of Sharia, Alberoni University.
2. Department of Arabic, Faculty of Languages and Literature, Alberoni University.

* Corresponding Author Email: muhsinabohassan@gmail.com

Abstract

Unemployment is one of the social and economic challenges that affects human societies. Muslim and non-Muslim, due to various economic, social, and political factors, despite their capabilities. Identifying the factors of unemployment is an essential task, in order this to avoid dangerous phenomenon. Understanding the various elements that lead individuals in society into its depths is crucial. Islam has the solutions for every dilemma, and recommended some strategies social challenge, has multiple strategies recommended for unemployment too, to overcome from its social challenges. By implementing these strategies, individuals can protect themselves and their families from the adverse effects of unemployment. The aim of this article is firstly to identify the various factors contributing to unemployment, and secondly to explore the remedies and solutions that Islam suggests for avoiding the problem of unemployment, enabling human societies to escape the dangerous consequences of this destructive phenomenon, which poses a threat to everyone. The writing method employed in this article is analytical and descriptive, commonly used in social sciences. The findings of this article suggest that Islamic societies should become aware of the factors contributing to the dire phenomenon of unemployment that harms individuals in the community and implement the solutions proposed by Islam to reduce unemployment within themselves.

Keywords: Islam, unemployment, solutions, factors, work.

مقدمه

الحمد لله والصلاة والسلام على رسول الله أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول الله. أما بعد:

در جهان هستی پدیده‌یی نیست که بدون علت و سبب روی کار آید هر معلول علتی می‌داشته باشد و هر مسبب سببی، بیکاری که یکی از پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی می‌باشد از خود نیز عوامل و اسبابی دارد که شناسایی آن‌ها از اهمیت ویژه‌ی برخوردار اند و از سوی دیگر اسلام عزیز از بیکاری متنفر است و بیکاران ارادی را به دید حقارت می‌نگرد و جهت کاهش بیکاری و اعطای فرصت کاری به جوانان مسلمان راه‌کارهای متعددی را روی دست گرفته است؛ بنابراین حالت ایشان راه‌اندازی آنان را ایجاب می‌کند، تا از این طریق مشکلات عدیده‌یی که از بیکاری به وجود می‌آید مرفوع سازند.

بیان مسئله موضوع اصلی و محوری در این مقاله همانا بررسی عوامل بیکاری و علاج آن از منظر اسلام عزیز است تا دیده شود که اسباب بیکاری در جهان چه بوده و اسلام با چه پیمانه‌یی علیه بیکاری به مبارزه پرداخته است و چه راه‌کارهایی را جهت زدودن بیکاری روی دست گرفته است.

هدف تحقیق پیرامون این موضوع این است که جوامع اسلامی از علل و اسباب بیکاری خود را آگاه ساخته و راه‌کارهایی را که اسلام عزیز تجویز نموده است در خود تطبیق نمایند تا از بیکاری و پیامدهای خطرناک فردی و اجتماعی آن خود و خانواده خود را نجات دهند.

۱- عوامل بیکاری در اسلام چیست؟ ۲- دین اسلام بیکاری را چگونه علاج نموده است؟

به نظر می‌رسد که در دین مبین اسلام راه‌کارهای جهت زدودن بیکاری بیان گردیده است.

پیشینه تحقیق

موضوعی را که می‌خواهم به بررسی بگیرم پیرامون آن کتاب‌ها و مقاله‌های چندی به رشته تحریر درآمده است اما بیش‌تر آن‌ها به زبان عربی نبسته شده‌اند که افراد زیادی قادر به حل آن هانمی‌باشند، در این جا به ذکر برخی آن‌ها می‌پردازم: «البطالة»، از ابراهیم عبید به زبان عربی، «البطالة المشكلة والعلاج»، از دکتور محمد حسین عبدالقوی به زبان عربی، «معالجة مشكلة البطالة في المجتمع السعودي في ضوء الشريعة الإسلامية»، دکتور ناصح بن ناصح المزروعی به زبان عربی و دو مقاله به عنوان‌های: «مشكلة البطالة عند الشباب الأفغانی وسبل علاجها في ضوء القرآن الكريم» و «مشكلة البطالة عند الشباب الأفغانی وسبل علاجها في ضوء السنة النبوية»، عبدالکریم وسیمی و نشوان عبده خالد به زبان‌های عربی. البته این کتاب‌ها و مقاله‌ها، بیش‌ترشان به زبان عربی‌اند و برخی آن‌ها یک بُعد موضوع را احتوا نموده و یا هم

مقید به مکان خواصی به رشته تحریر درآمده است، بناءً لازم دیدم مقاله‌ی را به زبان فارسی دری تهیه نمایم تا آنانی که قادر به حل مطالب کتاب‌های عربی نیستند بتوانند از این مقاله مستفید گردند.

روش تحقیق

در این مقاله از روش تحلیلی توصیفی از نوع مطالعه‌ی مروری استفاده شده است که در علوم اجتماعی کاربرد زیاد دارد.

جوامع بشری و خصوصاً اسلام از بیکاری و فقر رنج می‌برد، همه اقشار و خصوصاً جوانان با این که اهلیت اشتغال را با خود دارند اما از این پدیده نامیمون رنج می‌برند، در این مقاله تلاش نموده ایم به علل موجه این مشکل پی برده و راه‌های حل آن را جست‌وجو نماییم و در زدودن این مصیبت اجتماعی قدمی را برداشته و در حد توان رفع مسئولیت نموده باشیم.

تعریف بیکاری

بیکاری در لغت: بیکاری واژه فارسی است که کاربرد آن در زبان عربی لفظ بطالة است، بطاله از بطلان مشتق شده که معنای ذیل را دارا می‌باشد:

الف- ضایع شدن.

ب- خسران و زیان چنان که گفته می‌شود: بطل الشيء یبطل بطلانا ای ذهب ضیاعاً وخسراناً. ضایع شد و زیان بار شد.

ج- پی لهو و لعب و جهالت رفتن. د- تعطل کردن (ابن منظور، ب ت، لسان العرب: ج ۱۱ ص ۵۶).

ه- کسالت، تنبلی و بیکاری، چنانچه گفته می‌شود: (ایام البطالة خلاف ایام الشغل) روزهای بیکاری برخلاف روزهای کاری است. بطل فارغ و متعطل تنبل را گفته می‌شود (بستانی، ۱۹۸۷م، محیط المحيط: ص ۴۴).

بیکاری در اصطلاح:

گاهی به مجرد شنیدن واژه بیکاری یا بیکار، چنین برداشت می‌شود که بیکار، یعنی کسی که کار نکند و بیکاری: یعنی انجام ندادن کار، در حالی که این تعریف دقیق بیکاری یا بیکار، نیست؛ زیرا هر کسی کار نکند برایش بیکار اطلاق نمی‌شود و نیز کسی که دنبال کاری است، نمی‌توان به او بیکار گفت، پس دایره کسانی که کار نمی‌کنند وسیع‌تر است، نسبت به دایره بیکاران.

دکتور ابراهیم عبید بیکاری را چنین تعریف می‌کند: «البطالة هي تعطل كل انسان قادر علی العمل، رغباً

فیه، باحثاً عنه، يقع فی دائرة القوى المنتجة ای یکون عمره مابین ۱۵ و ۶۰ سنة مدرباً علی العمل ای له حرفة او خبرة

پوهنیار عبدالقدیر محسن

ما، ولاتوفردیه فرصه للعمل، ولا یملک رأس مال نقداً کان او عیناً» (عبید، ۱۴۴۱ھ- ۲۰۲۰م، البطالة: ص ۱۰).
بیکاری عبارت است از تعطیل انسانی که قادر به کار است، راغب و در جست و جوی آن بوده سنش
میان ۱۵- و ۶۰ سال قرار دارد، با تجربه و آگاه، دارای پیشه است، اما فرصت کاری برایش، مهیا نمی-
شود نه مالک مال نقدی است و نه عینی، تا بتواند از وی بسنده کند.

تعریف بیکار: «الأشخاص الذین هم فی سن العمل والراغبون فیہ والباحثون عنه لیکن هم لایجدونه»
(عاطف، ب ت، البطالة فی العالم العربی وعلاقتها بالجرمة: ص ۲۰). اشخاصی که در سن عمل قرار دارند،
شوق کار را دارند و در جست و جوی آن می باشند، اما کار پیدا نمی کنند.

شرطهای بیکاری

به اساس تعریف فوق بیکاری شرطهای ذیل را دارد:

الف- توانایی کار را داشته باشد. ب- در جست و جوی کار باشد.

محترزات این شروط: به اساس این دو شرط اشخاص ذیل بیکار شمرده نمی شوند:

- کسی که توان کارکردن را نداشته باشد مانند: زنهای مسن، بیماران و کودکان.

- طلاب مدارس، معهدها و محصلان پوهنتونها که در سن کاری قرار دارند اما در جست و جوی

کار نیستند.

- افرادی که توانایی کار را دارند اما تنبلی نموده در جست و جوی، بیرون نمی شوند.

- افرادی که ثروت منداند ثروتشان آن هارا از جست و جوی کار، بی نیاز ساخته

است (عبید ۱۴۴۱ھ- ۲۰۲۰م، البطالة: ص ۱۰، عبدالقوی، ب ت، البطالة المشکلة والعلاج: ص ۳).

عوامل بیکاری

بیکاری از جمله مرضهای مهلک و جهان شمولی است که همه افراد جامعه را به کام خود می کشاند،
شریعت اسلامی برای امرار معاش کار را بهترین گزینه انتخاب نموده است تا بنده در جست و جوی
کار بیرون آید و از این طریق مایحتاج خود و خانواده خود را تکافل نماید. هر پدیده‌ی که در جهان
تبارز می کند اسباب و عواملی می داشته باشد، پدیده بیکاری از خود نیز عاملهای دارد که مهم ترین
آن هافرار ذیل اند:

۱- جنگهای متمادی

یکی از عاملهای بزرگ بیکاری در جهان، همانا جنگهای متمادی است که از یک سو باعث رکود
بنیههای اقتصادی، تخریب زیربناهای تولیدی، صنایع دستی، مسدود ماندن راههای مواصلاتی، به

چالش کشاندن نظام کشاورزی و از هم پاشیدن سیستم دفاعی و عسکری گردیده و از سوی دیگر مانع ترقی و پیشرفت کشورها در راستای امنیت، نظام، تعلیم و تربیه و سایر زیربناهای مهم که برای پیشرفت یک کشور امر حتمی پنداشته می شود، می گردد.

نوت: نکته‌یی را قابل یادآوری می دانم آن این‌که: منظورم تنها جنگ‌های است که به منظور کشورگشایی، شهرت و مال و متاع دنیا به راه انداخته می شود، نه جهاد مقدس اسلام که جهت اعلائی کلمة الله و سرکوبی دشمنان اسلام، امر حتمی و تا قیام قیامت ادامه دارد که نمی توان از فرضیت، مزایا و فواید آن انکار کرد؛ شاید بعضاً منجر به بیکاری شود ولی نباید مانع فریضه مقدس چون جهاد گردد.

۲- ناامنی

عامل دیگری بیکاری ناامنی است، شاید برخی‌ها بگویند ناامنی تنها از جنگ‌ها منشأ می‌گیرد، نخیر، چنین نیست شاید یکی از علت‌های ناامنی، جنگ باشد اما ناامنی علت‌های دیگری نیز می‌تواند داشته باشد، نبودن امنیت اقتصادی، قتل‌های مرموز، سرقت و اختلاس اموال، اختطاف و آدم ربایی‌ها، همه می‌توانند دلیلی ناامنی بوده باشند، پس جامعه‌ی که کارگزارانش نتوانند با آرامش جانی و مالی پی کار بیرون آیند، خود به خود زمینه‌ی آمار بیکاری، به وفرت دیده خواهد شد.

۳- توزیع غیرعادلانه ثروت

عامل دیگری بیکاری غیر عادلانه ثروت است، برابر است که ثروت از طریق میراث توزیع گردد و یا از راه‌های دیگری چون: صدقات، هبه، مساعدت‌ها و غیره، هرگاه در میان نیازمندان چنین ثروت‌ها، عادلانه توزیع نگردند و یا به اندازه نیاز شخص، برایش داده نشود انجامش بیکاری است.

۴- ضعف نظام تعلیم

عامل دیگری بیکاری ناتوانی نظام آموزش است. نظام تعلیم اساس یک کشور را تشکیل می‌دهد، ترقی و تعالی کشورها وابسته به نظام آموزش آنان است، هر قدر میزان تعلیم در کشوری، بهتر و خوبتر باشد به همان اندازه، میزان بیکاری در آن رو به کاهش است؛ زیرا توجه بهتری آموزگاران نسبت به دانشجویان و فراگیری حرفه‌های مناسب و دلخواه زمینه کار را برای افراد جامعه فراهم می‌سازد.

۵- استفاده از تکنالوژی

از جمله عامل‌های بیکاری یکی هم استفاده از تکنالوژی، وسایل و آلات کار جدید در اسرع وقت است که منجر به تعطیل کارگران می‌شود، در این شکی نیست که تکنالوژی در زمان معاصر، یکی از نیازهای مبرمی بشریت است و خوبی‌های چشم دیدی نیز دارد. اما از حقیقت نگذریم با استفاده از

وسایل جدید، در پیش‌برد میدان کار، افراد زیادی از کارشان بیکار می‌شوند؛ زیرا نمی‌توانند از عهده کاری که تکنالوژی آن‌را به سرعت انجام می‌دهد برآیند.

۶- ازدیاد کارگران و قلت بست‌های کاری

گاهی بیکاری در اثر کثرت تعداد کارگران و قلت بست‌های کاری، می‌تواند باشد که مرجع استخدام کننده نمی‌تواند همه را جهت اشغال وظیفه، استخدام نماید.

۷- استخدام کارگران خارجی

عامل دیگری بیکاری، این است که گاهی برای پیش‌برد وظیفه، کارگران خارجی استخدام می‌کنند که زمینه کار برای کارگران داخلی، فراهم نگردیده منجر به بیکاری آنان می‌شود.

۸- ضعف دولت در امر مهیا سازی وسایل دهقان‌ها:

پیشه کشاورزی یکی از قدیمی‌ترین، حرفه‌های است که تعداد زیادی از افراد جامعه حرفه دهقانی دارند و از این طریق ده‌ها کارگر را، جهت پیش‌برد امور کاری خود، در مزرعه‌های خویش استخدام می‌نمایند. مالکان مزرعه و زمین‌داران، در کاهش بیکاری، نقش مهمی را ایفا می‌نمایند، عدم توجه دولت در امر تهیه‌سازی وسایل کشاورزی برای دهقان‌ها زمینه شیوع بیکاری فراهم می‌شود.

۹- ضعف بازار کار در امر استخدام کارگران

عامل دیگری بیکاری ضعف و ناتوانی بازارکار، در استخدام کارگران است، در صورتی که بازارکار، نتواند کارها را جهت اشغال کارگران، مهیا سازد، بی‌نظمی ایجاد شده بسیاری از کارگران، زمینه کاری برای‌شان، مساعد نمی‌گردد.

۱۰- استخدام جوانان کم تجربه

عامل دیگری بیکاری استخدام افراد کم تجربه و نوکار است که منجر به بیکاری تعداد زیادی جوانان اهل خبره و با تجربه می‌شود.

۱۱- ناچیز بودن مزدکاری

یکی از عامل‌های بیکاری پایان بودن مزد کارگر است، که جواب‌گویی اهل و عیال کارگران نمی‌تواند باشد.

پوهنیار عبدالقدیر محسن

۱۲- عدم پرداخت مزد کارگر، به وقتش

عامل دیگری بیکاری این است که مزد کاری به سر وقت داده نشود یا اصلاً پرداخت نگردد. پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند: «أعط الأجير أجره قبل أن يجف عرقه» (ابن ماجه، ب ت، السنن: ج ۲ ص ۸۱۷). مزد کارگر را پیش از این که عرقش خشک شود، برایش بدهید.

۱۳- هجرت از قریه و ده به شهر

کسانی استند که شهر نشینی را نسبت به ده نشینی بهتر می بینند، بنابر این چنین افراد از دهات، وارد شهرها می شوند و دنبال کار، بیرون می آیند که کثرت آنان زمینه کار را، هم برای خودشان و هم برای شهرنشینان اصیل، تنگ می سازند.

۱۴- تحقیر کار و صنایع دستی

عامل دیگری بیکاری حقیر شمردن کار است، در حالی که کار نعمت الهی است نباید در برابر نعمت- های خداوند جل جلاله ناسپاسی نمود، الله متعال فرموده است: ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾ [ابراهیم: ۷]. اگر سپاس گزاری کردید، هرآینه برایتان افزایش می دهم و اگر کفران کردید بی گمان عذاب من بسیار سخت است.

۱۵- سستی و تنبلی

سستی و تنبلی نیز می تواند عامل بیکاری باشد (عبید، ۱۴۴۱هـ - ۲۰۲۰م، البطالة: ص ۲۳، وسیمی، نشان، ۱۴۴۳هـ - ۲۰۲۲م، مشكلة البطالة عند شباب الأفغانی وسبل علاجها فی ضوء القرآن الکریم: ص ۱۲).

علاج بیکاری از نظر اسلام

الف- علاج بیکاری اختیاری یا ارادی:

بیکاری انواع زیادی دارد که دو نوع آن شهرت زیادی را کسب نموده است: یکی بیکاری ارادی و اختیاری دوم بیکاری اجباری یا غیر ارادی، بیکاری اختیاری زیادتر، از تنبلی و کسالت، تکبر و تحقیر وظیفه و کار، منشأ می گیرد که جهت تربیه و تصحیح نفوس جوانان و کارگران، باید راه های ذیل را رعایت نمود:

۱- مسؤولیت پذیری

به پدر و مادر واجب است از آوان طفولیت، مسؤولیت پذیری را در قبال وظایف و مسؤولیت های زندگی، به فرزندان خود تلقین نمایند، تا باشد که از ایام طفولیت، وظیفه شناس و مسؤولیت پذیر، به بار آیند و برای فرزندان خود حدیث پیامبر صلی الله علیه و سلم را بازگو نمایند تا مسؤولیت شناسی

پوهنیار عبدالقدیر محسن

در تار و پودشان عجین گردد. پیامبر صلی الله علیه و سلم فرموده اند: «کلکم راع، و کلکم مسؤول عن رعیتہ» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۳۰۵، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۶ ص ۷). همه‌ی شما شبانید و هر کدام شما از رعیت خود، پرسیده می‌شوید.

۲- فراگیری حرفه و پیشه

پیشه وسیله‌ی غنای نفس و مانع توقعات بنده از دیگران می‌باشد؛ بنابراین واجب دیگر پدر و مادر، متوجه‌سازی فرزندان خود به فراگیری انواع پیشه‌ها و صنعت‌ها می‌باشد؛ زیرا پیشه، سلاحی است که به وسیله‌ی آن در آینده وارد میدان کار گردیده دست رد به تنبلی و تکاهلی می‌زند.

۳- کراهت صدقه به کسی که ثروتمند و قادر به کار است

کسی که در اثر تنبلی، بی‌کار نمی‌گردد نباید به وی صدقه داده شود برایش مکروه است. پیامبر صلی الله علیه و سلم فرموده اند: «لا تلخ الصدقة لغنی ولا لذی مرة سوی» (ابوداود، ب ت، السنن: ج ۲ ص ۳۷). صدقه برای ثروتمند و کسی که تنومند و سالم است ناجایز است.

۴- شرافت و قداست کار

کار جایگاه بس بزرگی را در شریعت اسلامی احراز نموده است، مقدس‌ترین وسیله‌ی که انسان را از تنبلی و بی‌کاری نجات می‌دهد، کار است.

کار، هرچند ناچیز هم باشد، نسبت به بیکاری و تنبلی به مراتب بهتر است، پیامبر صلی الله علیه و سلم فرموده است: «لأن يأخذ أحدکم حبله فیاتی بحزمة الحطب علی ظهره فیبیعها فیکف الله بها وجهه خیر له من أن یسأل الناس أعطوه أو منعه» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۵۳۵). هر کس طناب برداشته، بار هیزم را بر پشت خود حمل کند و در بازار بفروشد و خداوند به وسیله‌ی این کار، آبروی او را حفاظت کند، این برایش از دست دراز کردن و خواستن از مردم، بهتر است که معلوم نیست به او چیزی بدهند یا خیر.

انواع کار

در زیر به طوری فشرده از برخی انواع کار یاد آور می‌شوم:

الف- زراعت و کشاورزی

کهن‌ترین و وسیع‌ترین پیشه‌ی انسان، زراعت و کشاورزی است، از خصوصیات و ویژگی‌های کشاورزی این است که، تحت هیچ شرایطی و در هیچ مقطع زمانی، متوقف نمی‌شود؛ زیرا کشاورز،

پوهنیار عبدالقدیر محسن

هر زمانی خواست می‌تواند زمینی را گرفته آب و تابش را برابر نماید، سعی و تلاش ورزد، تا بذری را بکارد و سرانجام، رزق و روزی خویش را با سهولت و ثمره‌ی هنگفتی، به دست بیاورد. در قرآن کریم آیات متعددی از زراعت و کشاورزی سخن به میان آورده و کشاورزان را مدح و توصیف نموده است.

پیامبر معظم اسلام صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: «ما من مسلم یغرس غرساً، أو یزرع زرعاً، فیاکل منه طیر، أو إنسان، أو بهیمة، إلا کان له به صدقة» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۸۱۷، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۳ ص ۱۱۸۹). هر مسلمانی که نهالی، غرس نماید یا بذری، بیافشاند انسان، پرنده و یا حیوانی، از آن بخورد، برایش صدقه محسوب می‌گردد.

ب- صنعت

صنعت و صنعت‌گری چی صنایع دستی باشد، یا غیر دستی یکی از مهم‌ترین وسیله‌ی حیات، رزق و روزی مسلمانان به شمار می‌رود، بدون صنعت و ساخت و ساز، زندگی مسلمانان دچار مشکلات گوناگون خواهد شد.

قرآن کریم در این مورد می‌فرماید: ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لِيُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾ [الأنبياء: ۸۰]. و به او ساختن زره را آموختیم تا شما را در جنگ‌ها حفظ کند، آیا سپاس‌گزاری می‌کنید؟.

پیامبر گرامی اسلام علیه السلام دستور به فراگرفتن تیراندازی داده است و تیراندازی، بدون صنعت به دست نمی‌آید. چنانچه عقبه بن عامر رضی الله عنه روایت می‌کند که رسول الله صلی الله علیه وسلم بالای منبر فرمودند: «وأعدوا لهم ما استطعتم من قوة ألا أن القوة الرمي ألا أن القوة الرمي» (مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۳ ص ۱۵۲۲). هرچه در توان شماست، برای مقابله با دشمن آماده کنید، آگاه باشید که قوت تیراندازی است، آگاه باشید که قوت تیراندازی است، آگاه باشید که قوت تیراندازی است.

ج- تجارت

تجارت از جمله پیشه‌هایی است که همواره انسان برای کسب و امرار معاش خود، به آن اقدام می‌نماید، تجارت در صورتی که از راه حلال به دست آید یکی از بهترین راه‌های درآمد انسان است، خداوند متعال می‌فرماید: ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُوهَا بَيْنَكُمْ﴾ [البقرة: ۲۸۲]. مگر این که داد و ستد حاضر و نقدی باشد که در میان خود دست‌به‌دست می‌کنید.

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما می گوید: پیامبر گرامی صلی الله علیه وسلم فرمودند: «التاجر الأمين الصدوق المسلم مع الشهداء يوم القيامة» (ابن ماجه، ب ت، السنن: ج ۲ ص ۷۲۴). تاجری که امین، صادق و مسلمان باشد فردای قیامت با شهدا محشور می گردد (ثیان، ب ت، أحكام العمل: ص ۱۲).

تجارت انواع مختلفی دارد مشهورترین آن قرار ذیل است:

- بیع: شریعت اسلامی جهت مرفوع سازی نیازهای بشری بیع را که همانا تبادل اموال خود، با رضایت جانین، است مشروع گردانید، اگر بیع مشروع نمی بود مردم به مشکلات گوناگونی، دچار می شدند. الله متعال در مورد مشروعیت بیع می فرماید: ﴿وَأَخْلَ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾ [البقرة: ۲۷۵]. و خداوند بیع را حلال گردانید.

در حدیث مبارک از پیامبر صلی الله علیه وسلم پرسان شد: «ای الکسب أطیب قال عمل الرجل بیده و کل بیع مبرور» (احمد بن حنبل، ۱۴۲۰هـ - ۱۹۹۹م، المسند: ج ۲۸ ص ۵۰۲). کدام کمایی بهتر است گفت: کاری که انسان به دستش انجام دهد و هر بیعی که مورد پسند الله قرار گیرد.

- مضاربت: نوع دیگری تجارت مضاربت است که عبارت است: «عقد شركة في الربح بمال من جانب، و عمل من جانب» (ابن عابدین، ۱۴۱۲هـ - ۱۹۹۲م، ردالمختار علی درالمختار: ج ۵ ص ۶۴۵). عقدی است با شراکت در ربح و سود که از یک طرف مال و از طرف دیگر کار می باشد.

الله متعال در مورد مشروعیت مضاربت می فرماید: ﴿وَأَخْرُوجَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾ [المزمل: ۲۰]. و گروهی دیگر برای جست و جوی روزی و به دست آوردن نعمت خدا در زمین مسافرت می کنند.

- مساقات: یکی از انواع تجارت مساقات است که عبارت است: «دفع الشجر إلى من يصلحه بجزء من ثمره» (جرجانی، ۱۴۰۵هـ، التعريفات: ص ۲۷۱). درختی را به کسی دادن تا آن را آبیاری نموده در عوض، بخشی از میوه آن را برای وی دادن، را مساقات گفته می شود.

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما می فرماید: «عامل النبي صلی الله علیه وسلم خیر بشر ما یخرج منها من ثمر أو زرع» (بخاری، ۱۴۰۷هـ - ۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۸۲۰، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۳ ص ۱۱۸۶). نبی اکرم صلی الله علیه وسلم خیر را در برابر نصف محصولات آن، به صورت مزارعه، در اختیار کشاورزان قرار داد.

- مشارکت: نوع دیگری تجارت شراکت است که دو یا چند شخص با هم در رأس المال و ربح آن شریک شده تجارت را آغاز می نمایند که در نتیجه، ربح و فایده آن را در میان شان با توافقی که هنگام عقد، نموده بودند تقسیم می نمایند، این هم برای رفع نیازهای بشری مشروع گردیده است. پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند: «إن الله يقول أنا ثالث الشريكين ما لم يخن أحدهما صاحبه فإذا خانه خرجت من بينهما» (ابوداود، ب ت، السنن: ج ۳ ص ۲۶۴). خداوند می فرماید: من سوم دو شریکم، تا زمانی که یکی آن دو، دست به خیانت رفیق خود نزد، در صورت خیانت از میان شان بیرون می شوم. - اجاره: نوع دیگری تجارت اجاره است که عبارت است: «عقد على المنفعة بعوض هو مال» (سرخسی، ۱۴۱۴هـ-۱۹۹۳م، المبسوط: ج ۱۷ ص ۷۴). عقدی است که بر منافع به عوض مال، صورت می گیرد.

خداوند منان در مورد مشروعیت اجاره فرموده است: ﴿أَلَمْ يَجْعَلْ لَكُمْ رَسُولًا لِمَ لَا تَهْتَدُونَ﴾ (الزخرف: ۳۲). آیا آنان رحمت پروردگار تو را تقسیم می کنند، این ماییم که معیشت آنان را در زندگی دنیا، میان شان تقسیم کرده ایم و برخی را بر برخی دیگر برتری هایی داده ایم، تا بعضی از آنان بعضی دیگر را به کار گیرند و رحمت پروردگارت، از تمام آنچه جمع آوری می کنند بهتر است.

د- پرورش و دامداری حیوانات

پرورش و دامداری حیوانات یکی از مهم ترین کارهایی است که مسلمانان اعم از فقیر و ثروت مند به آن نیازمندند، از این طریق می توانند از گوشت، شیر، پشم و پوست آن ها استفاده نمایند، حتی از فضلات آن ها به عنوان مواد سوخت و کود، نیز استفاد می گردد.

خداوند متعال در قرآن کریم فرموده است: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِيهِمْ أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ، وَ ذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَ مِنْهَا يُأْكُلُونَ، وَ هُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَ مَشَارِبٌ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾ (یس: ۷۱-۷۳). مگر نمی بینند که برخی از آن چیزهایی که قدرت ما آفریده است، چهارپایانی است که برای انسان ها خلق کرده ایم و ایشان صاحب آن ها هستند؟ و چهارپایان را رام ایشان ساخته ایم، برخی از آن ها را مرکب خود می سازند و از برخی دیگر تغذیه می کنند و از برخی از آن ها استفاده می کنند و از آن ها نوشیدنی ها و فرآورده های شیری به دست می آورند، آیا نباید شکرگزار باشند؟.

۵- پیشه وری پیامبران

پیامبران الهی در کنار این که ایشان مأمور به وظیفه مقدس که همانا دعوت و تبلیغ به سوی دین اسلام و رساندن احکام الهی به مردم بودند، هرکدام پیشه و حرفه‌ی نیز داشتند. پیامبر صلی الله علیه وسلم پیشه‌ی تجارت داشتند، زکریا علیه السلام نجار بودند «کان زکریاء نجارا» (مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۴ ص ۱۸۴۷). داود علیه السلام آهنگر بودند زره و غیره درست می نمود در حالی که وی پیامبر و پادشاه نیز بود، الله متعال می فرماید: ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾ [الأنبياء: ۸۰]. و به او ساختن زره را آموختیم تا شما را در جنگ‌ها حفظ کند، آیا سپاس‌گزاری می‌کنید؟.

پیامبر گرامی علیه السلام فرموده اند: «ما أكل أحد طعاما قط خيرا من أن يأكل من عمل يده و إن نبي الله داود عليه السلام كان يأكل من عمل يده» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۷۳۰). هرگز کسی غذایی بهتر از غذای دست رنجش، نخورده است و همانا داود، پیامبر خدا - علیه السلام - همیشه از دست رنج خود، غذا می خورد.

۶- بزرگداشت وقت

وقت بزرگ‌ترین نعمت الهی نزد انسان است، باید قدرش را دانست و بر آن اهمیت قایل شد وظیفه ایمانی و واجبی والدین است که اولاد خود را به شناخت وقت، تربیت نموده ارزش آن را به آنان تلقین نمایند تا وقت خویش را با دوستان بد سپری ننمایند. پیامبر صلی الله علیه وسلم می فرماید: «لا تزول قدما عبد يوم القيامة حتى يسئل عن عمره فيم أفناه» (ترمذی، ب ت، جامع الترمذی: ج ۴ ص ۶۱۲ و قال: هذا حديث حسن صحيح). در روز قیامت تا لحظه‌ای گام‌های بنده می‌خکوب است که از عمرش پرسیده شود آن را در کدام راه فنا نموده است.

عبدالله بن مسعود رضی الله می فرماید: «إني لأبغض الرجل أراه فارغا لا في أمر دنياه ولا في أمر آخرته» (بيهقي، ۱۹۹۶، كتاب الزهد: ص ۲۹۴). من بد می بینم مردی را که نه در کار دنیا مشغول باشد و نه در کار آخرت.

خداوند متعال به خاطر اهمیت وقت در قرآن کریم به آن قسم یاد می کند والعصر، والليل، والنهار، والضحي وغيره این جاست که می گویند: «الوقت كالسيف ان لم تقطعه قطعك» وقت مانند شمشیر است اگر او را بریدی خوب، ورنه او ترا می برد.

پوهنیار عبدالقدیر محسن

۷- کسب و کار امر مطلوب

کسب و کار نه تنها برای دفع نیازهای بشری مشروع گردیده است، بلکه بنابر وجوهای ذیل امر مطلوب از سوی شرع نیز است:

الف- خداوند متعال ما را به سعی و تلاش دستور داده است تا برای طلب کار جهت رزق و روزی در زمین پهناورش گشت نماییم.

الله متعال فرموده است: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ الْمَشْورُ﴾ [الملك: ۱۵]. او کسی است که زمین را رام شما گردانیده است، در اطراف و جوانب آن راه بروید و از روزی خدا بخورید، زنده شدن دوباره در دست اوست.

ب- خداوند متعال خواهان این نیست که ما لحظه‌ی خود را بدون سعی و تلاش و بدون کار سپری نماییم، حتی در روز جمعه که عید مسلمانان است دستور به کار می‌دهد.

الله متعال فرموده است: ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾ [الجمعة: ۱۰]. آنگاه که نماز خوانده شد، در زمین پراکنده گردید و به دنبال رزق و روزی خدا بروید.

ج- انسان فطرتاً کار را دوست دارد، این کار فطری وی، با نیتش به عبادت مبدل می‌شود، این جاست که پیامبر صلی الله علیه وسلم به سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه فرمود: «إنك لن تنفق نفقة إلا أجزت عليها حتى اللقمة ترفعها إلى في امرأتك» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۵ ص ۲۳۴۳، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۳ ص ۱۲۵۰). و هرچه تو به خاطر خوشنودی الله برای زبردستان خود، انفاق کنی، اجر خواهی برد، حتی لقمه‌ی نانی را که در دهن همسرت قرار می‌دهی.

د- اساسی‌ترین چیز، در زندگی انسان ها کار است و کار اساس کسب و کمایی شمرده می‌شود، الله متعال می‌فرماید: ﴿وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾ [التوبة: ۱۰۵]. بگو: انجام دهید خداوند اعمال شما را می‌بیند و پیغمبر و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند.

رسول الله صلی الله علیه وسلم تشویق و ترغیب به اتقان کار می‌نماید چنانچه فرموده است: «إن الله جل وعز يجب إذا عمل أحدكم عملاً أن يتقنه» (بیهقی، ۱۴۱۰هـ، شعب الإيمان: ج ۴ ص ۳۳۵). خداوند متعال کسی را که درست کار خود را انجام دهد دوست دارد.

نویی رحمه الله بعد از ذکر اختلاف میان علما، پیرامون این که کدام یکی از اصول کسب (تجارت، صناعت و زراعت) بهتر است می‌فرماید: درست همان است که رسول الله صلی الله علیه وسلم نصاً بیان داشته است و او کار به دست است، اگر زراعت باشد بهترین کمایی است؛ زیرا کار دستی در

پوهنیار عبدالقدیر محسن

آن دخیل است و چنانی که ماوردی رحمه الله می گوید در کار دستی، توکل است و نفعش به عامه مسلمانان و چارپایان می رسد (نووی، ب ت، المجموع: ج ۹ ص ۵۹). (طه کمال خضر، ۲۰۱۱م، البطالة مفهومها وأنوعها وأسبابها وآثارها على الفرد والمجتمع: ص ۱۳، وسیمی، نشوان، ۱۴۴۳هـ-۲۰۲۲م، مشكلة البطالة وسبل علاجها في ضوء السنة النبوية: ص ۱۴).

ب- علاج بیکاری غیر ارادی

شریعت اسلامی علاج بیکاری غیر ارادی را نیز تدارک داشته است که ذیلا به بیان راه های چندی آن می پردازم:

۱- وظیفه دولت

دولت اسلامی مسؤولیت دارد تا برای شهروندان خود، تأمین امنیت نماید، مرزهای اسلام را محافظت نماید، جلو فساد و رذایل اخلاقی را بگیرد، همان طوری که در فراهم سازی زمینه تربیت و اصلاح فکری مسؤولیت دارد، به همین منوال در راستای فقرزدایی، بیکاری و رشد اقتصادی مکلف است تا زمینه کار به اهل آن را فراهم نماید، جهت فراگیری حرفه های چون: نجاری، آهنگری، خیاطی، کشاورزی و غیره و نیز تأسیس مؤسسه ها و پروژه های کاری، جهت اشغال جوانان بیکار، از جمله وظایف مهم دولت شمرده می شوند. پیامبر صلی الله علیه وسلم می فرماید: «ما من وال یلی رعیة من المسلمین فیموت وهو غاش لهم إلا حرم الله علیه الجنة» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۶ ص ۲۶۱۴). هر فرمانروایی که مسؤولیت گروهی از مسلمانان را به عهده بگیرد و در حالی بمیرد که به آنان، خیانت کرده است، خداوند بهشت را بر او حرام می گرداند.

از عمر فاروق رضی الله عنه مروی است که وی گفت: من مردی را بینم و مراد در تعجب می اندازد، می گویم: آیا پیشه ی دارد اگر گویند: نه، از چشمانم می افتد (دینوری، ۱۴۱۹، المجالسة وجواهر العلم: ج ۷ ص ۱۱۷).

یکی از وظیفه های دولت نگرانی امر بازار است تا هر کس به هر شکلی دلش خواست گران فروشی نکند و در استخدام کارگران نگرانی جدی داشته باشد و افراد اهل را در کار بگمارد.

خداوند متعال در مورد سپردن امانت به اهل آن می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ [النساء: ۵۸]. بیگمان خداوند به شما دستور می دهد که امانت ها را به صاحبان آن برسانید. بنابر این وظیفه دولت شمرده می شود، تا برای جوانان، از خزانه دولت، کمک و معاونت نماید نه به صورت نفقه و صدقه، بلکه کمک پولی نماید تا با آن حرفه های مناسب خود را به راه بی اندازند.

۲- نقش زکات

دومین علاج بیکاری غیر ارادی همانا پرداخت زکات است، خداوند متعال زکات را در مال ثروت- مندان فرض گردانید، تا جهت رفع مشکلات نیازمندان، از ایشان گرفته به فقرا و نیازمندان داده شود، پیامبر صلی الله علیه وسلم می گوید: «إن الله افترض عليهم صدقة في أموالهم تؤخذ من أغنيائهم و ترد على فقرائهم» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۵۰۵، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۱ ص ۵۰). خداوند زکات مال را بر آن ها واجب کرده که از ثروت مندان آن ها گرفته و به فقرا آن ها برگردانیده شود.

تشریح زکات برای فقرا سبب می شود تا برخی آنان نیازهای خویش را مرفوع سازند و برخی دیگرشان بتوانند از مال زکات، پیشه تجارت را اختیار نموده خویشان را از یوغ فقر و بیکاری نجات دهند.

۳- نقش وقف

وقف یکی از صدقه های همیشگی و دایمی محسوب می گردد، در همه ادوار تاریخ، مسلمانان زمین ها و اموال خویش را به خاطر درمان فقر و بیکاری و کمک به بی نوایان و افراد مستمند و مستحق جهت خیر و احسان به آن ها و به منظور پیروی از دساتیر والای اسلامی، وقف می نمودند تا از یک طرف دست گدایان از سوال و گداگری کوتاه شود و از طرف دیگر اجر و پاداش که خداوند متعال در اموال موقوفه آنان نهاده است به دست آورند.

در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که از لابلای آن می توان مشروعیت وقف را ثابت نمود. خداوند متعال می فرماید: ﴿لَنْ نَنْالُوا الْبِرَّ حَتَّى نُنْفِقُوا مِمَّا نَحِبُونَ﴾ [آل عمران: ۹۲]. به نیکی دست نمی یابید، مگر آن که از آنچه دوست می دارید (در راه خدا) ببخشید. از عموم این آیات، انفاق در وجوه خیر که یکی آن وقف است ثابت می گردد.

ابوهریره رضی الله عنه روایت می کند که پیامبر گرامی علیه السلام فرمودند: با مرگ انسان تمام اعمال او منقطع می گردد، به جز سه عمل (مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۳ ص ۱۲۵۵). یکی از آن ها صدقه جاریه است.

۴- صدقه فطر

صدقه فطر که در اثر برخی لغزشات در ماه مبارک رمضان جهت تطهیر و پاکي روزه، روزه دار، واجب گردیده است، هدف این صدقه کوتاه سازی دست بیکاران و درماندگان است که در روز عید سعید

پوهنیار عبدالقدیر محسن

فطر دست به گدایی می‌زنند و دنبال لقمه نانی استند. پیامبر صلی الله علیه وسلم در حدیث مبارک به یکی از اهداف صدقه فطر اشاره کرده می‌فرماید: «أَغْنُوهُمْ عَنْ طَوَافِ هَذَا الْيَوْمِ» (بیهقی، ۱۴۱۴هـ-۱۹۹۴م، السنن الکبری: ج ۴ ص ۱۷۵). آنان را در این روز، از گدایی بی‌نیاز سازید. بنابر این به خاطر مواسات و همدردی با فقرا و مساکین در روز عید، با دادن صدقه فطر زمینه‌ی خوشی و خرسندی برای‌شان فراهم می‌گردد.

۵- نقش صدقه‌های نفلی

ثروت‌مندانی که دارایی‌شان می‌تواند، تکافل خانوادگی‌شان را بسنده کند و از طرفی، حق واجبی که الله متعال در مال ایشان گذاشته است به فقرا، تهی‌دستان و بیکاران غیر ارادی جامعه، به عنوان زکات پرداخت می‌کنند، خداوند منان در مال همچو اشخاص حقی دیگری را به طور تطوع و نفلی، نهاده است تا از این طریق بتوانند دست بیچارگان و درماندگان جامعه خود را گرفته از گودال‌های فقر و بیکاری نجات‌شان دهند.

آیات متعدد و احادیث چندی پیرامون مسئله انفاق فی سبیل الله برای فقیران، تهی‌دستان و بیکاران وجود دارد و ثروت‌مندان را بر انفاق تشویق و ترغیب نموده جایگاه‌شان را تصویب می‌نماید.

خداوند متعال می‌فرماید: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ [البقرة: ۲۶۱]. مثل کسانی که دارایی خود را در راه خدا صرف می‌کنند، همانند دان‌های است که هفت خوشه برآرد و در هر خوشه صد دانه باشد و خداوند برای هرکه بخواهد آن را چندین برابر می‌گرداند.

نوت: خاطر نشان می‌نمایم که صدقه‌ها برای آن عده بیکارانی داده شود که در جست‌وجوی کار اند، اما کار به دست آورده نمی‌توانند در نتیجه، دچار فقر و بیچارگی شده اند، نه کسانی که بیکاری را خود انتخاب نموده اند.

۶- تعاون و همکاری

شریعت اسلامی جهت رفع فقر و بیکاری به تعاون و همکاری میان طبقات افراد جامعه تشویق و ترغیب می‌نماید، چنانچه خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ [المائدة: ۲]. در راه نیکی و پرهیزگاری همدیگر را یاری و پشتیبانی نمایید و همدیگر را در راه تجاوز و ستمکاری یاری و پشتیبانی نکنید.

پوهنیار عبدالقدیر محسن

پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند: «والله في عون العبد ما كان العبد في عون أخيه» (مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۴ ص ۲۰۷۴). خداوند در صدد کمک بنده است، تا لحظه‌ای که بنده در صدد کمک به برادرش باشد.

یکی از جلوه‌های تعاون با برادر مسلمان، این است: کسانی که ثروت‌منداند مال خویش را در اختیار برادران بیکار خود قرار دهند تا آن هانیازهای خویش را مرفوع سازند.

۷- قرض حسنه

راه دیگری که باعث از صحنه برداشتن بیکاری می‌شود سیستم قرض حسنه است، به این ترتیب که برادران ثروت‌مند مالی را که خداوند در اختیار آنان گذاشته است، از آن به شکل قرض حسنه، به برادر بیکار خود بدهند برابر است که وی برای رفع نیازهای روزمره‌اش به مصرف می‌رساند یا این‌که ثروت افزونی نموده خویشتن را از بیکاری می‌رهاند.

ابن مسعود رضی الله عنه از نبی کریم صلی الله علیه وسلم روایت می‌کند که وی فرمود: «ما من مسلم یقرض مسلماً قرضاً مرتین إلا کان کصدقتها مرة» (ابن ماجه، ب ت، السنن: ج ۲ ص ۸۱۲)، بوضیری اسناد این حدیث را ضعیف می‌داند (بوضیری، ب ت، مصباح الزجاجة: ج ۲ ص ۴۳)، ابن حبان، ۱۴۱۴هـ ۱۹۹۳م، صحیح ابن حبان بتریب ابن بلبان: ج ۱۱ ص ۴۱۸، شعیب ارنووط این حدیث را حسن دانسته است). کسی که به مسلمانی دوبار قرض بدهد به مثابه یک بار صدقه دادن است.

چی خوبست، مال فرد غنی، از این‌که در دخلش باشد به دست کسی برسد که از او بهره برداری نماید و بیکارزدایی کند.

۸- گشت در زمین

راه دیگری رفع بیکاری سفر در زمین پهناور خدا جهت تلاش کار و سعی و تلاش پی روزی است، خداوند منان رزق را معلق به رفتن در زمین نموده است تا بنده مسلمان از یک شهر به شهر دیگر با وسایل دست داشته‌ی خویش بیرون آید، کار نماید لقمه‌نانی به دست آورد، الله متعال فرموده است: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾ [الملک: ۱۵]. او کسی است که زمین را رام شما گردانیده است، در اطراف و جوانب آن راه بروید و از روزی خدا بخورید، زنده شدن دو باره در دست او است. پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند: «سافروا تصحوا وترزقوا» (بیهقی، ۱۴۱۴هـ-۱۹۹۴م، السنن الکبری: ج ۷ ص ۱۰۲). سفر نمایید صحت‌مند می‌گردید و روزی به دست می‌آورد.

بناءً هرگاه انسان در تنگنا قرار می‌گیرد باید از شهری به شهر دیگری نزدیک یا دور، جهت طلب رزق سفر نماید، فقر و بیکاری را به‌خاطر حب قبیله و خانواده خود، ترجیح ندهد، اما شرطش این است: شهری که جهت طلب رزق می‌رود، ایمان و دینش در معرض خطر قرار نگیرند که در این صورت جواز ندارد.

۹- ترک کار از سوی زنان برای مردان

یکی از اسباب بیکاری که اکثر جوامع اسلامی یا غیر اسلامی جرئت تصریح آن را ندارند همانا بیرون شدن زنان از خانه و دوشادوش مردان، در اختیار گرفتن وظایف مردانه‌ی از وظایف دولتی شروع تا جلب و جذب در صفوف اردو و عساکر دولتی است، در این شکی نیست که خداوند منان وظیفه زن را تصریح نموده است که همانا رسیدگی به امور خانوادگی و تربیه فرزندان و اصلاح آنان است، نه کار در بیرون خانه، مگر این‌که نیاز مبرم تقاضای آن را نماید که در آن صورت با حفظ شروط می‌تواند کار نماید، الله متعال می‌فرماید: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾ [الأحزاب: ۳۳]. و در خانه‌های خود بمانید و همچون جاهلیت پیشین در میان مردم ظاهر نشوید و خودنمایی نکنید. پیامبر صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: «والمراة راعية في بيت زوجها ومسؤولة عن رعيتها» (بخاری، ۱۴۰۷هـ-۱۹۸۷م، الجامع الصحیح: ج ۲ ص ۳۰۵، مسلم، ب ت، صحیح مسلم: ج ۶ ص ۷). و زن در خانه‌ی شوهر خود شبان رعیت خود است.

در صورتی‌که هر برادر مسلمان دختر، خواهر و مادر خود را از کار بدون نیاز در خارج از خانه، منع نماید، از یک‌سو، نوبت به بیکاری مردان نمی‌رسد و از سوی دیگر، زنان به وجه احسن و وظیفه‌ی مقدس تربیه اولاد و اصلاح آنان را به‌عهده خواهند گرفت و دروازه‌ی فساد و انحرافات اخلاقی را به‌طور دایم به‌روی چشم‌چرانان و دشمنان عفت زنان پاکدامن، مسدود خواهند نمود.

۱۰- احیای زمین بایر

راه دیگری علاج بیکاری همانا احیای زمین است. پیامبر صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: «من أحيا أرضا ميتة فهي له» (ابوداود، ب ت، السنن: ج ۳ ص ۱۴۲). هر کی زمین بایری را آباد نماید او از آن وی است (طه کمال خضر، ۲۰۱۱م، البطالة مفهومها وأنواعها وآثارها على الفرد والمجتمع: ص ۲۰، وسیمی، نشوان، ۱۴۴۳هـ-۲۰۲۲م، مشكلة البطالة عند شباب الأفغانی وسبل علاجها فی ضوء القرآن الکریم: ص ۱۵).

مناقشه

نباید فراموش نمود که کار محققان از ابعاد مختلف با هم فرق می‌داشته باشد موضوع محوری آنان تحقیق را از هم متمایز می‌سازد بنابر این موضوعی که من در این مقاله به بررسی گرفته‌ام، کسانی دیگری نیز در این موضوع قلم برداشته کار نموده‌اند اما هر کدام جهت‌های اشتراک و افتراق خود را دارا اند. جهت اشتراک موضوع همانا بیکاری است که هر کدام به نوبه‌ی خود در این راستا چیزی نگاشته‌اند، جهت افتراق را می‌توان ابعاد مختلف، دانست، هر کس ابعاد مختلف بیکاری را به بررسی گرفته است و اگر محققان اتفاقاً یک بعد آن را به بررسی گرفته باشند از لحاظ مکانی، زمانی و یا هم‌زمانی فرق‌های خود را می‌داشته باشند؛ بنابر این وجوه افتراق موضوع را بیان می‌نمایم:

- ۱- این مقاله تنها پیرامون عوامل بیکاری و علاج آن از نظر اسلام را به بررسی گرفته است.
- ۲- این مقاله عوامل بیکاری و علاج آن را از منظر اسلام به زبان فارسی دری به بررسی گرفته است، در حالی که کسانی که پیرامون این موضوع کتاب و یا هم مقاله‌یی را به رشته‌ی تحریر در آورده‌اند به زبان عربی می‌باشد، بیش‌تر فارسی‌زبانان نمی‌توانند آن‌ها را هضم نمایند.
- ۳- برخی فارسی‌زبانان مقاله‌یی را نیز به زبان فارسی دری نبشته‌اند؛ اما بحث‌شان روی یک بعد موضوع بوده است.
- ۴- برخی محققین روی موضوع تمرکز داشته‌اند، اما آن را به لحاظ زمانی و یا مکانی قید نموده‌اند.

نتیجه‌گیری

از خلال تحقیق پیرامون موضوع متذکره، به نکات ذیل دست یافتم:

- ۱- بیکاری یک پدیده‌ی اجتماعی بوده که اعم از جوامع اسلامی و غیر اسلامی را تحت پوشش خود قرار می‌دهد.
- ۲- بیکاری عوامل گوناگونی داشته است، عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی که افراد بیشماری را به کام خود می‌کشاند.
- ۳- دین اسلام هیچ پدیده‌یی را بدون علاج نگذاشته است، از آنجایی که بیکاری پدیده‌یی است که افراد جامعه و خانواده‌ها را متضرر می‌سازد، راه‌های متعددی را جهت علاج آن در نظر گرفته است که تطبیق آن در راستای زدودن بیکاری و یا کاهش آن می‌تواند مثمر تمام شود.

پوهنیار عبدالقدیر محسن

۴- دین اسلام از بیکاری متنفر است و انسان بیکار را به دید نفرت می‌نگرد؛ زیرا بیکاری پدیده‌ی ملهک و خطرناکی است انسان‌ها را به بیماری‌های گوناگونی مبتلا می‌سازد، عدم شغل و نبود زمینه‌ی فساد و رفتن به قهقرا را فراهم ساخته ملت‌ها را به رکود اقتصادی مبتلا می‌سازد؛ بنابراین افراد جامعه حتی‌المقدور، در جست‌وجوی کار بیرون آیند و راه‌کارهای را که اسلام برای از بین بردن بیکاری در نظر دارد در خود تطبیق نمایند و از فقر و بیچارگی، جرم و جنایت و ده‌ا پدیده‌ی ضد اخلاقی خویشتن را نجات دهند.

منابع

- القرآن الكريم.
- ابن حبان، محمد بن حبان. (١٤١٤هـ - ١٩٩٣م). صحيح ابن حبان. محقق: شعيب ارنووط. (چاپ دوم). بيروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن حجر، احمد بن علي. (١٣٧٩). فتح الباري شرح صحيح البخاري. بيروت: دارالمعرفة.
- ابن حنبل، احمد بن حنبل. (١٤٢٠هـ - ١٩٩٩م). المسند. محقق: شعيب ارنووط و آخرون. (چاپ دوم). بيروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن عابدين، محمد بن امين بن عمر. (١٤١٢هـ - ١٩٩٢م). ردالمحتار على درالمختار. (چاپ دوم). بيروت: دارالفكر.
- ابن ماجه، محمد بن يزيد. (ب ت). السنن. محقق: محمد فواد عبدالباقي. بيروت: دارالفكر.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (ب ت). لسان العرب. (چاپ اول). بيروت: دار صادر.
- ابن مودود موصلي، عبدالله بن محمود. (١٣٥٦هـ - ١٩٣٧م). الإختيار لتعليل المختار. قاهره: مطبعة الحلبي، بيروت: دارالكتب العلمية.
- ابوداود، سليمان بن اشعث. (ب ت). السنن. بيروت: دارالكتاب العربي.
- بخاري، محمد بن اسماعيل. (١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م). الجامع الصحيح. محقق: د. مصطفى ديب البغا. (چاپ سوم). بيروت: دار ابن كثير.
- بستاني، بطرس. (١٩٨٧م). محيط المحيط. بيروت: مكتبة لبنان.
- بوصيري، احمد بن ابى بكر. (ب ت). مصباح الزجاجة. بيروت: دارالجنان.
- بيهقي، احمد بن حسين. (١٤١٤هـ - ١٩٩٤م). سنن البيهقي الكبرى. محقق: محمد عبدالقادر عطا. مكة المكرمة: مكتبة دارالباز.
- بيهقي، احمد بن حسين. (١٩٩٦). الزهد الكبير. محقق: عامر احمد حيدر. بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
- ترمذى، محمد بن عيسى. (ب ت). جامع الترمذى. محقق: احمد محمد شاکر و آخرون. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- جرجاني، على بن محمد بن على. (١٤٠٥هـ). التعريفات. (چاپ اول). محقق: ابراهيم ابيارى. بيروت: دارالكتاب العربى.

پوهنيار عبدالقدير محسن

- دينورى، احمد بن مروان. (١٤١٩هـ). المجالسة وجواهر العلم. جمعية التربية الإسلامية. بيروت: دار ابن حزم.
- سرخسى، محمد بن احمد بن ابى سهل. (١٤١٤هـ-١٩٩٣م). المبسوط. بيروت: دارالمعرفة.
- طه، كمال خضرازهري. (٢٠١١م). البطالة مفهومها وأنواعها وأسبابها وآثارها على الفرد والمجتمع. (ب ن).
- عاطف، عبدالفتاح. (ب ت). البطالة فى العالم العربى وعلاقتها بالجريمة. (ب ن).
- قشيري، مسلم بن حجاج. (ب ت). صحيح مسلم. محقق: محمد فوادعبدالباقي. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- نسايى، احمد بن شعيب. (١٤٠٦هـ-١٩٨٦م). المجتبى من السنن. محقق: عبدالفتاح ابوغده. حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية.
- نووى، محى الدين بن شرف. (ب ت). المجموع شرح المهدب. دارالفكر.
- وسيمى، عبدالكريم. نشوان، عبده خالد. (١٤٤٣هـ-٢٠٢٢م). مشكلة البطالة عند الشباب الأفغانى وسبل علاجها فى ضوء القرآن الكريم. (ب ن).

بررسی کیفی نقش پیام های ویدیویی در جذب مخاطبان جوان در تلویزیون

پوهنیار نقیب الله بیان^{۱*}، پوهنیار محمد خرم فقیری^۲

۱. دیپارتمنت رادیوتلویزیون، پوهنځی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی

* نویسنده مسئول - ایمیل: bayan.kohistany25@gmail.com

چکیده

این پژوهش، با استفاده از نظریه‌ی گراندد تئوری و نظریه‌ی استفاده و خوشنودی، به بررسی تعامل جوانان با محتوای ویدیویی تلویزیونی پرداخته است. این پژوهش کیفی مبتنی بر مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته با ۱۰ تن جوانان از ولایت کاپیسا و ۵ خبرنگاران و متخصصان رسانه‌ای، انگیزه‌های مخاطبان و تأثیر ویدیوهای تلویزیونی بر جذب آن‌ها تحلیل شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که عناصر بصری و صوتی جذاب، روایت داستانی قوی، کوتاهی و خلاقیت محتوا، و تطابق با ارزش‌های فرهنگی نقش به‌سزایی در جلب توجه جوانان دارد. محتوای موفق تلویزیونی باید نه تنها نیازهای مخاطبان را برآورده سازد، بلکه ارتباطی عاطفی برقرار کرده و از لحاظ تصویری، صوتی و مفهومی جذاب باشد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که استفاده از تکنیک‌های تصویری و گرافیکی مدرن، تدوین حرفه‌ای و لحن صمیمی موجب افزایش اعتماد و تعامل مخاطبان می‌شود. علاوه بر این، توجه به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی عامل کلیدی در پذیرش و جذب محتوا توسط جوانان است. متخصصان رسانه‌ای معتقدند که ضعف در عناصر بصری، فنی و محتوایی ویدیوهای غیر حرفه‌ای میزان اعتماد مخاطبان را کاهش داده و محدودیت‌های بودجه‌ای و امکانات فنی مانع از دستیابی به معیارهای جهانی تولید محتوا می‌شود. با این حال، همگام‌سازی محتوا با نیازها و خواسته‌های جوانان می‌تواند نقش مؤثری در افزایش تعامل مخاطبان و ارتقای سطح کیفی رسانه داشته باشد. به طور کلی، این پژوهش تأکید دارد که موفقیت ویدیوهای تلویزیونی در جذب جوانان وابسته به کیفیت تصویری، خلاقیت در تولید محتوا، رعایت حساسیت‌های فرهنگی و تکنیک‌های حرفه‌ای تصویربرداری و تدوین است. بنابراین، پیشنهاد می‌شود تولیدکنندگان رسانه‌ای و مسئولان برنامه‌سازی تلویزیونی به این عناصر توجه ویژه‌ای داشته باشند تا بتوانند تعامل و وفاداری مخاطبان جوان را افزایش دهند و اثربخشی محتوای رسانه‌ای را بهبود بخشند.

واژه‌های کلیدی: پیام، ویدیو، مخاطب، تلویزیون

A qualitative study on how Video messages attract young audiences to television

Teaching Assistant Naqibullah Bayan^{1*}, Teaching Assistant Mohammad Khuram Faqiri²

1. Department of Radio and Television, Faculty of Journalism, Alberoni University.

* Corresponding Author Email: bayan.kohistany25@gmail.com

Abstract

This study, employing Grounded Theory and Uses and Gratifications Theory and explores young audiences' engagement with television video content. Using a qualitative research approach based on semi-structured interviews with 10 young individuals from Kapisa province and 5 journalists and media experts. the study examines audience is lapostropuissa motivations and the impact of television videos on their attraction to content. Findings reveal that visual and audio appeal, strong storytelling, brevity and creativity in content, and alignment with cultural values play a significant role in capturing young viewers' attention. Successful television content must not only meet audience needs but also establishes an emotional connection and remain visually, aurally, and conceptually engaging. The results indicate that modern visual is graphic techniques, professional editing, and a warm, relatable tone enhance viewer trust and interaction. Additionally, attention to social and cultural values is a key factor in content acceptance among young audiences. Media experts assert that weaknesses in visual, technical, and content elements of amateur productions reduce audience is trust, while budgetary constraints and limited technical resources hinder alignment with global production standards. Nevertheless, aligning content with youth expectations and preferences can significantly improve engagement and enhance media quality. Overall, the study emphasizes that the success of television videos in attracting young audiences depends on visual quality, content creativity, sensitivity to cultural values, and professional filming and editing techniques. Therefore, media producers and television program developers should prioritize these elements to increase youth engagement and loyalty and ultimately improving the effectiveness of media content.

Keywords: Message, Video, Audience, Television

مقدمه

ویدیو به عنوان یکی از مؤثرترین ابزارهای ارتباطی در خبرنگاری، نقش مهمی در بازتاب رخدادها و اطلاع‌رسانی سریع ایفا می‌کند (غروال، ۱۳۹۶). ویژگی‌های بصری و شنیداری ویدیو موجب جلب توجه سریع و مؤثر مخاطبان می‌شود، اما موفقیت این محتوا وابسته به تنظیم ماهرانه و هنری پیام است (کایتون، ۱۳۹۵). تحقیقات نشان داده که پیام‌های ویدیویی نسبت به سایر ابزارهای رسانه‌ای تأثیرگذاری بیشتری در انتقال اطلاعات دارند، به ویژه در رسانه‌های تصویری و شبکه‌های اجتماعی که محور اطلاع‌رسانی مدرن محسوب می‌شوند (شهابی، ۱۳۹۴).

مهم‌ترین عاملی که سبب راه اندازی این تحقیق علمی گردیده اینست که کاهش گرایش نسل جوان به تماشای تلویزیون سنتی و افزایش توجه به رسانه‌های دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی، تولیدکنندگان تلویزیونی را ناگزیر به بازنگری در محتوای ویدیویی کرده است (منظوری، ۱۳۸۳). با وجود جذابیت ویدیو، پیچیدگی‌های تولید ویدیو کلیپ‌های حرفه‌ای، محدودیت‌های فنی، و نبود مهارت کافی در تصویربرداری و تدوین، چالش‌هایی برای خبرنگاران و تهیه‌کنندگان ایجاد کرده است. با توجه به اهمیت ویدیو در جذب مخاطبان جوان، تلویزیون هم‌چنان یک رسانه‌ی قدرتمند برای انتقال پیام‌های ویدیویی است، اما رشد رسانه‌های اجتماعی موجب تغییرات چشم‌گیری در نحوه‌ی مصرف رسانه‌ای شده است. اعتماد مخاطب به محتوا از طریق ویدیو افزایش می‌یابد، چرا که ترکیب تصویر و صدا امکان انتقال پیام را دقیق‌تر و اثرگذارتر می‌کند.

هدف اصلی این پژوهش بررسی نقش ویدیوها بر جذب مخاطبان جوان و شناسایی ویدیوهای حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای و ساختارهای مطلوب برای جوانان است. مطالعه دیدگاه خبرنگاران و مخاطبان جوان نشان می‌دهد که توجه به عناصر بصری، تدوین حرفه‌ای و رعایت اصول زیبایی‌شناسی نقش کلیدی در جذب و تعامل مخاطبان دارد.

در این تحقیق پرسش اساسی اینست که نقش پیام‌های ویدیویی در جذب مخاطبان جوان در تلویزیون چقدر است و تفاوت‌های کلیدی بین ویدیوهای حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای از دیدگاه مخاطبان جوان و خبرنگاران چگونه است؟

محققان فرض بر این نهاده‌اند که پیام‌های ویدیویی تأثیرات چشم‌گیری در جذب مخاطبان جوان در تلویزیون دارند. بنابراین نتایج این تحقیق به تهیه‌کنندگان پیام‌های ویدیویی و برنامه‌های تلویزیون

کمک می کند تا نقش عوامل تأثیرگذار بر جذب مخاطبان جوان را بهتر درک کنند و از نتایج آن برای بهبود پیام‌های ویدیوی استفاده نمایند.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

ویدیو و به‌کارگیری ویدیو در رسانه‌ها پیشینه‌ی زیادی دارد؛ به‌همین سبب پژوهش‌های زیادی در این عرصه در دنیا انجام شده‌است که بعضی از این پژوهش‌ها توانسته‌اند، به زبان دری نیز ترجمه شوند؛ اما به‌گونه‌ی مشخص در مورد نقش ویدیو بر جذب مخاطبان جوان در تلویزیون، اثرهای اندکی وجود دارند. اندک بودن مواد و معلومات در مورد موضوع یادشده، برای فراگیری و فهم کاربرد ویدیو برای جذب مخاطبان جوان در تلویزیون کافی نیست. بنابراین بنده نیز پس از مطالعه، مرور و مراجعه به کتاب‌خانه‌های معتبر، نهادهای علمی چون پوهنتون‌ها و حتا سرزدن به سایت‌ها و وبلاگ‌های انترنتی دریافتیم که در ارتباط به نقش ویدیو بر جذب مخاطبان جوان در تلویزیون کار صورت نگرفته است. اگرچه تعداد کارها اندک استند؛ اما هر کدام آن‌ها قابل تحسین‌اند. اثرهایی که مرور کردم بیش‌تر به ویدیوگرافی از منظر تاریخی، تصنیف ویدیوها، کاربرد ویدیو در رسانه‌ها، اساسات فلمبرداری، معرفی کمره‌ها و یا هم به نوعی کلکسیون ویدیوها بوده است. اگرچه این آثار در مورد موضوع تحقیق بنده توضیحاتی دارند؛ اما این توضیحات یا اندک‌اند و یا هم به روز نمی‌باشند؛ که به هیچ وجه با پیشرفت کنونی تکنالوژی تصویری همخوانی ندارند. در بین آثاری که مرور کردم؛ اثر کنت کوپر (۱۳۸۷)، زیر عنوان فوتوژورنالیسم، ترجمه: اسماعیل عباسی؛ اثر قواعد علمی و هنری عکاسی از کرامت منظوری (۱۳۸۳)؛ تحقیق برت مایکل (۱۳۸۹)، زیر عنوان درآمدی بر درک تصویر، ترجمه: اسماعیل عباسی و کاوه میرعباسی، اثر ویدیوگرافی محمدفیروز شهابی (۱۳۹۴) و سینماتوگرافی از همین نویسنده (۱۳۹۳) می‌باشند. برعلاوه، اثر ذبیح الله حیدری (۱۳۹۰) تحت عنوان تولید برنامه‌های تلویزیونی از جمله اثرهای علمی‌ای بودند که ما را در مرور کارهای انجام شده در مورد نقش ویدیو بر جذب مخاطبان جوان در تلویزیون کمک کردند. در ضمن، برخی از مقاله‌های مرتبط به موضوع را مرور نموده‌ایم که یافته‌های آن‌ها نیز، در ادامه‌ی ادبیات تحقیق ما نگاهشده‌اند.

خدیجه مرادی، در مقاله خود تحت عنوان نقش تبلیغات تلویزیونی در جذب مخاطب (۱۳۹۵) به این عقیده است که، یک ملاک مهم در ارزیابی موفقیت هر رسانه‌ای بررسی تعداد میزان استفاده مخاطبان از آن رسانه و انگیزه یا تغییری است که در رفتار مخاطب به‌وجود می‌آورد. و این زمانی حاصل می‌شود که یک رسانه ویژگی‌های متمایز و متفاوتی نسبت به سایر رسانه‌ها داشته باشد.

پوهنیار نقیب الله بیان

چوی (۲۰۱۵) مطالعه «تأثیر استفاده از رسانه‌های جمعی توسط نسل جوان در سئول» را با استفاده از فن مصاحبه میان نسل‌ها به‌ویژه نسل جوان انجام داده است. چارچوب نظری پژوهش براساس نظریه‌های جامعه‌شناختی زندگی روزمره از مافیسولی است که معتقد است استفاده جوانان از رسانه‌های جمعی سبب وابستگی عاطفی آنان به رسانه‌ها می‌شود؛ بدین‌گونه که خطر ابتلا به اعتیاد به رسانه‌های جمعی بین نسل جوان بسیار بیش‌تر از نسل‌های دیگر است؛ با این حال مافیسولی از آن به‌منزله لذتی جمعی سخن می‌گوید. یافته‌ها نشان دادند که این حجم از رسانه‌های جمعی از طریق متون، تصاویر، عکس‌ها، ویدیوها و فیلم‌ها سبب ایجاد ارتباط عاطفی میان جوانان می‌شوند؛ در نتیجه، در آینده با تکامل فناوری، نقش عمده‌ای در اتصال افراد به زندگی روزمره ایفا می‌کنند و سبب یک‌پارچگی نمادین می‌شوند.

با مروری بر پژوهش‌های ذکرشده می‌توان نتیجه گرفت که مصرف رسانه به‌خصوص ویدیو، بر هویت‌یابی و الگوهای رفتاری هر نسل تأثیر گذاشته است؛ اما این تأثیر بر هر طبقه‌ی سنی به‌گونه‌ای متفاوت بوده است.

تصاویر عالی و جذاب می‌تواند ضعف‌های پیام را پنهان سازد چنان‌که امروز دیدن برنامه‌های پر زرق و برق اکثر رسانه‌های جمعی مانند تلویزیون و شبکه‌های اجتماعی بدون داشتن پیام مشخص و سودمند حتا گمراه‌کننده - هزاران هزار بیننده را به خود معطوف ساخته‌اند، هم‌چنان در حال حاضر گروه‌ها و اقشار مختلف اعم از مردان، زنان، اطفال، جوانان و غیره در طول ۲۴ ساعت قسمتی زیادی از وقت شان را وقف تماشای ویدیوها در رسانه‌های تصویری می‌نمایند. گاهی این زمان وقف شده کاملاً به بیهودگی ضایع می‌شود و بیننده به جز از لذت آنی و کاذب چیزی بیش‌تر به‌دست نمی‌آورد. این غافل‌سازی ناشی از قدرت سحرآمیز و هیجان‌آور صحنه‌های پر مصرف ویدیویی رسانه‌های تصویری است که بیننده را اغفال نموده و به‌همین شکل او را عادت می‌دهد (حیدری، ۱۳۹۰). به باور وحید غروال (۱۳۹۶) "از روزی که فعالیت‌های اطلاع‌رسانی، هنری، سرگرم‌کننده، آیین شادمانی و سوگواری (جایی که یک یا چند نفر برای یک یا چند نفر دیگر)، پیام یا مطلبی را باید عرضه می‌کردند، رواج گرفت؛ توجه به مخاطب اهمیت زیادی یافت."

ویدیو/ تصویر چیست

در دنیای پیشرفته امروز همراه با تحولات بسیار شگرف به وجود آمده در راه و روش زندگی انسان‌ها، تصویر (ویدیو) به عنوان یکی از اجزای جدانشدنی زندگی روزمره‌ی ما، درآمده است و حتا با ظهور

پوهنیار نقیب الله بیان

و پیشرفت کمره‌های فیلمبرداری کوچک و خانوادگی و فیلم‌های ویدیویی، ویدیو هنوز هم به عنوان یکی از علائق و دلچسبگی‌های انسان به‌شمار می‌رود (تهرانی، ۱۳۹۱). ویدئو (Video) به فناوری الکترونیکی دریافت، ضبط، پردازش، ذخیره، انتقال و بازسازی تصاویر متحرک گفته می‌شود که امکان نمایش صحنه‌های متحرک را فراهم می‌آورد. این فناوری ابتدا برای سامانه‌های تلویزیونی توسعه یافت و سپس در قالب فرمت‌های مختلف برای نمایش فیلم‌ها و تصاویر متحرک در اینترنت و سایر رسانه‌ها گسترش یافت.

هنر ویدیو «Art Videography» که برخی آن را به عنوان فن و یا حرفه نیز می‌شناسند یکی از لذت‌بخش‌ترین هنرها به‌شمار می‌رود. در عصر کنونی که ما در آن زندگی می‌کنیم، کمتر کسی می‌تواند ادعا کند که در خانواده خود کسی تا به حال ویدیویی با کمره ویدیویی (کمره معمولی، کمره حرفه‌ای، کمره دیجیتال، کمره تلفن همراه) ضبط نکرده باشد. ویدیو کمک می‌کند تا آدمی با فشردن یک دکمه، جهان اطراف خود را ثبت کند. از نقطه نظر علمی، ویدیوگرافی یعنی عمل ثبت نور از طریق الکترونیکی یا شیمیایی. تنها از این راه می‌شود خاطره‌ای را در گذر زمان تثبیت کرد. شاید دلیل علاقه‌ی فوق‌العاده زیاد ما به این هنر، این باشد که هنگام ضبط ویدیو برای یکبار هم که شده ما به زمان مسلط می‌شویم. همین تسلط است که به ما قدرت می‌دهد، تا بتوان به کمک آن نوعی سفر در زمان را، هنگامی انجام داد که دکمه ضبط را فشار می‌دهیم زمان متوقف می‌شود و اجازه می‌دهد در آن لحظه غوطه‌ور شویم و از تمامی جزئیات آن لحظه لذت ببریم (کوبر، ۱۳۸۷). یکی دیگر از مزیت‌های ویدیو، قابلیت تکثیرپذیری آن است (مجیدی، ۱۳۹۹).

تعریف‌های ویدیو (تصویر)

- به باور منیب (۱۳۹۲). ویدیو فناوری الکترونیکی دریافت، ضبط، پردازش، ذخیره، انتقال و بازسازی تصاویر نامتحرک است که صحنه‌های متحرک را نمایش می‌دهد.
- ویدیو روایتی است از زندگی که در کنار عبارات‌های چون تکنیک و حس هنری، با استفاده از ابزاری به نام کمره ایجاد می‌شود.

ویدیو، از نظر تاریخی عبارت از عکس‌های ثابت‌اند که از یک صحنه‌ی متحرک توسط کمره‌های تصویربرداری، با یک توالی (نظر به سیستم تلویزیون) روی یکی از ابزار ذخیره، ثبت و تصویربرداری شده باشند.

ویدیو با به وجود آمدن تلویزیون به خانه‌های مردم راه یافت و مهم‌ترین عنصر را در سیستم تلویزیون می‌سازد. ویدیو زمانی برای مخاطبان قابل پذیرش خواهد بود که تمام قاعده‌های تصویربرداری و تصویرپردازی رعایت شود. اگر این قاعده‌ها را مدنظر گرفت، به یقین از یک طرف پیامی که قرار است به زبان تصویر ارایه شود، فهم آن برای بینندگان سهل خواهد بود و از طرف دیگر ویدیوساز به هدفش نیز نایل می‌شود (شهابی، ۱۳۹۶).

مطالعات نشان داده‌است که افراد نقش مهمی در انتقال پیام‌های وسایل ارتباط جمعی دارند. این انتقال یا جریان دومرحله‌ای، حاکی از آن است که افراد ذی‌نفع، به رسانه‌های خاصی توجه می‌کنند و اطلاعات را به افرادی که با آنان رابطه اجتماعی دارند، انتقال می‌دهند. جریان دومرحله‌ای، تلویحات مهمی برای اثرات رسانه‌ها دارد. نخست، افراد ممکن است از پیام‌های رسانه‌ای که به طور مستقیم با آن‌ها روبه‌رو نمی‌شوند، آگاه شوند. دوم، اطلاعاتی که از سوی صاحب‌نظران انتقال می‌یابند، لزوماً با آنچه از طریق رسانه‌ها ارائه می‌شوند، هم‌سان نیستند؛ همانند دیگر افراد، صاحب‌نظران نیز از فرایندهای رویارویی، توجه، ادراک و یادآوری انتخابی تأثیر می‌پذیرند. سوم، "نفوذ شخصی" که با جریان دومرحله‌ای نشان داده می‌شود، می‌تواند مانع یا تقویت‌کننده‌ای نیرومند برای اثرات رسانه‌ها باشد (اوکویرک، استینسون، ویگ، بون، کایتون، ۱۳۹۵).

ویدیو در حوزه‌ی خبرنگاری نسبت به سایر ابزارهای ارتباطی جایگاه‌اش را در امر اطلاع‌رسانی و بازتاب رخدادها چند برابر برجسته ساخته است. این یک حقیقت مسلم است که بازتاب پیام‌ها در قالب ویدیو علاقمندی مخاطبان را به گونه‌ی صریح و سریع به خود معطوف می‌دارد؛ اما پیام‌های ویدیویی و یا هرپیام دیگری در قالب‌های مختلف زمانی می‌تواند توجه‌گیرنده را به خود جلب کند که پیام از لحاظ ماهیت و هنری به گونه‌ی ماهرانه و مدبرانه تنظیم گردد (اوحدی، ۱۳۸۹).

ویدیو از صدا و تصویر تشکیل شده است و این موضوع فرصت برقراری ارتباط با چشم و گوش مخاطب را فراهم می‌کند. این دو اندام حسی مهم باعث انتقال پیام ویدیو به مغز انسان می‌شوند. بنابراین ویدیو می‌تواند از آن طریق بر روی احساسات و عواطف انسان‌ها تأثیر بگذارد. به همین خاطر است که محتواهای سرگرم‌کننده و نیز آن‌هایی که داستانی را روایت می‌کنند طرفداران زیادی دارند. سازندگان ویدیوهای بازاریابی و تبلیغات، با دانستن این مورد سعی می‌کنند ویدیوهای خود را با این دو ژانر بیامیزند و با تاثیرگذاری بر احساسات قوی «ترس» و «حرص» در انسان‌ها، مخاطبان را به مصرف محصولات خود ترغیب کنند (روبرت، ۱۳۸۹).

مخاطب

رسانه‌ها، هر روز هزاران پیام متنی، صوتی و تصویری را تهیه نموده و به نشر می‌رسانند. این پیام‌ها محصول استعداد و ابتکار دست‌اندرکاران رسانه‌های جمعی و رسانه‌های اجتماعی، هنرمندان و متخصصان بوده که در قالب‌های گوناگون تهیه و به نشر می‌رسند، مبرهن است که تمام این پیام‌ها خواننده، شنونده و بیننده‌ی خود را به نام مخاطب دارد (غروال، ۱۳۹۶). رضایت مخاطبان کلید موفقیت یک برنامه‌ی تلویزیونی است که در عصر کنونی نظر خواهی از بینندگان و مخاطبان موجب استمرار تولید و پخش آن برنامه می‌شود (معین‌الدینی و زیدانلو، ۱۳۹۴).

هر رسانه پیش از انتشار، باید مخاطب خود را تعریف و انتخاب کند. این تعریف به رسانه کمک می‌کند تا به چشم بازتری مضمون و محتوای پیام را تدارک ببیند؛ بنابراین برای تعریف مخاطب، نکات مهمی چون سن مخاطبان، جنسیت مخاطبان، وضعیت اقتصادی، معلومات، محدوده‌ی جغرافیایی، سلیقه‌ها، و وقت آزاد مخاطبان را در نظر گرفت. یکی از عناصر با اهمیت در جدا کردن گروه‌های انسانی، تقسیم آنان از نظر سن است (غروال، ۱۳۹۶).

مخاطب شخصی است که بر اساس علاقه، نیازها و انگیزه‌های آگاهانه به انتخاب یک برنامه دست می‌زند و به شکل مستمر آن را دنبال می‌کند. به طور کلی نوع مخاطبان تلویزیون را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد، مخاطبان واقعی و مخاطبان مجازی و رسانه‌ای. مخاطبان واقعی آن دسته از مخاطبانی هستند که بر اساس نیازهای درونی و انگیزه‌های شخصی برنامه‌ای را دنبال می‌کنند و مخاطبان مجازی و رسانه‌ای گروهی از مخاطبان هستند که خود تلویزیون آن‌ها را پرورش داده و تربیت کرده است. به این معنی که آن‌ها بر اساس انگیزه‌های درونی خویش که به دلیل جاذبه‌های بیرونی یک برنامه به مخاطب آن تبدیل شده‌اند. در واقع شناخت مخاطب برای آگاهی از نیازها و خواسته‌هایش اگر در جهت بهبود برنامه‌ها حرکت کند به مخاطب‌سازی خواهد انجامید. ارتباط دوسویه‌ی تلویزیون و مخاطب دقیقاً در همین نقطه رخ می‌دهد (شیری، ۱۳۷۱).

تلویزیون

تلویزیون (از واژه یونانی به معنای "دور" و "دید") دستگاهی الکتریکی است که برای پخش تصاویر متحرک و صدا از راه دور استفاده می‌شود. این سیستم شامل یک فرستنده و یک گیرنده است. فرستنده، سیگنال‌های تصویری و صوتی را به صورت امواج رادیویی منتشر می‌کند و گیرنده، که به آن

پوهنیار نقیب الله بیان

تلویزیون نیز می‌گویند، این امواج را دریافت و به تصاویر و صداهای قابل مشاهده و قابل شنیدن تبدیل می‌کند.

تلویزیون یکی از پرکاربردترین وسایل ارتباط جمعی به شمار می‌رود که با استفاده از تصویر و صدا به صورت همزمان باعث جذب مخاطبان می‌شود (اوحدی، ۱۳۸۹).

روش تحقیق

این پژوهش با استفاده از روش کیفی و به شکل تحلیل محتوا مبتنی بر نظریه‌ی گراند تیوری انجام شده و هدف آن شناسایی الگوهای تأثیرگذاری پیام‌های ویدیوی بر مخاطبان جوان در تلویزیون می‌باشد. برای جمع‌آوری داده‌ها، از مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته استفاده شده است. این مصاحبه‌ها با دو گروه مصاحبه‌شوندگان از جمله خبرنگاران و جوانان به شکل هدفمند انجام شده است: در نخست ۱۰ تن از جوانان به عنوان مخاطبان اصلی رسانه‌ها به مصاحبه انتخاب شدند. و در قدم دوم با ۵ تن از خبرنگاران و متخصصان رسانه‌ای که دیدگاه‌های حرفه‌ای و تجربی آنان در تحلیل نقش رسانه‌ها حائز اهمیت است مصاحبه صورت گرفته است.

در این تحقیق از روش نمونه‌گیری هدفمند (Purposive Sampling) استفاده شد تا افرادی انتخاب شوند که تجربه و آگاهی کافی در زمینه‌ی مصرف رسانه‌ای داشته باشند. مصاحبه‌ها با رعایت اصول اخلاقی، رضایت آگاهانه و حفظ محرمانگی اطلاعات صورت گرفت.

داده‌های گردآوری شده با استفاده از نظریه داده بنیاد (Grounded Theory) تحلیل و کدگذاری شده‌اند. مراحل تحلیل شامل موارد زیر می‌شود:

- کدگذاری باز برای استخراج مفاهیم اولیه از متن مصاحبه‌ها؛
- کدگذاری محوری جهت شناسایی روابط میان مفاهیم و دسته‌بندی آن‌ها؛
- کدگذاری انتخابی برای ساختن نظریه‌ی منسجم درباره الگوهای تأثیرگذاری رسانه‌ها بر ترجیحات مخاطبان.

یافته‌های کیفی پژوهش

انجام مصاحبه‌های عمیق یکی از متداول‌ترین روش‌های تحقیق کیفی در پژوهش‌های علمی محسوب می‌گردد. برای دریافت نتایج کیفی این مطالعه از روش مصاحبه استفاده به عمل آمده و برای تجزیه و تحلیل آن از روش تحلیل محتوا کار گرفته شده است. تحلیل محتوا روشی است که به منظور دستیابی به ویژگی‌های مختلف پیام، دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها و آثار پیام به کار می‌رود. پیام‌ها می‌تواند از کتاب،

مقاله، شنیدن، خواندن و دیدن، تحلیل محتوا شوند. البته به گونه‌ای طراحی شده‌اند که به کمک آن‌ها می‌توان با مراجعه به یک موضوع خاص، رفتار و ادراک مخاطبان هدف را آشکار ساخت (آریا، ۱۴۰۲).

در این پژوهش با خبرنگاران در تلویزیون‌های داخلی در کابل مصاحبه انجام یافته که با رضایت آن‌ها اسامی شان نیز برای مستند ساختن هر چه بیش‌تر این مطالعه در این مباحث ذکر گردیده است. مفاهیم اصلی که از جواب‌های مصاحبه شونده‌گان حاصل گردیده، زیر چتر سه هدف تحلیل و خلاصه گردیده است که این اهداف عبارت‌اند از: بررسی نقش ویدیو بر جذب مخاطبان جوان در تلویزیون، شناسایی ویژگی‌های ویدیوی حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای در تلویزیون و تشخیص ساختار و قالب ویدیوهای مورد علاقه جوانان که هر بخش آن در زیر آورده شده است.

نقش ویدیو بر جذب مخاطبان جوان در تلویزیون

برای دریافت نتایج کیفی در این مبحث که اساسی‌ترین هدف این مطالعه نیز شمرده می‌شود مصاحبه عمقی با جوانان و متخصصان رسانه‌های دیداری به خصوص تلویزیون صورت گرفته که در مبحث خلاصه یافته‌ها نیز درج گردیده است.

قیس ارسلان یک تن از جوانان ولایت کاپیسا بیان می‌کند که نقش ویدیوهای تلویزیونی در جذب مخاطبان جوان بسیار برجسته و تأثیرگذار است. به باور ارسلان، ویدیوها به دلیل داشتن عناصر بصری و صوتی جذاب، می‌توانند به سرعت توجه جوانان را جلب کنند و پیام‌ها را به شکلی ملموس و قابل درک انتقال دهند. قیس بیان می‌کند که جوانان معمولاً به محتوایی علاقه‌مند هستند که کوتاه، خلاقانه و متناسب با زبان و فرهنگ خودشان باشد؛ ویدیوهای تلویزیونی که این ویژگی‌ها را داشته باشند، قطعاً تأثیر بیش‌تری در جذب آن‌ها خواهند داشت.

هم‌چنان عمرسروش بیان می‌کند که ویدیوها می‌توانند با ارایه الگوهای رفتاری و ارزش‌های اجتماعی، نقش تربیتی و آموزشی نیز ایفا کنند که این موضوع برای مخاطبان جوان اهمیت زیادی دارد. وقتی پیام‌ها به صورت ویدیوهای جذاب و متنوع ارایه شوند، جوانان نه تنها سرگرم می‌شوند بلکه به یادگیری و تغییر نگرش نیز ترغیب می‌شوند.

بهرام عیار یک تن از جوانان می‌گوید که ویدیوهای کوتاه و خلاقانه که در تلویزیون پخش می‌شوند، به دلیل سهولت دسترسی و هزینه‌ی پایین، یکی از راه‌های مؤثر برای پرکردن اوقات فراغت جوانان به شمار می‌روند و این خود باعث افزایش تعامل و وفاداری آن‌ها به رسانه‌ی تلویزیون می‌شود.

پوهنپار نقیب الله بیان

در نهایت، برای موفقیت در جذب مخاطبان جوان، تولیدکنندگان ویدیو باید به نیازها، علایق و زبان ارتباطی این گروه توجه ویژه داشته باشند و محتوایی ارائه دهند که هم آموزنده و هم سرگرم‌کننده باشد تا بتواند ارتباطی پایدار با این مخاطبان برقرار کند.

بلال عمری خبرنگار تلویزیون ملی بیان می‌کند که ویدیوها نقش بسیار مهمی در جذب جوانان به تلویزیون دارند. به باور بلال ویدیوها زمانی می‌توانند جوانان را جذب کنند که خواسته‌ها و نیازهای مخاطبان را بر طرف بسازد. از نظر عمری داستان‌محوری محتوای ویدیو بسیار مهم است و ویدیوهایی که یک روایت جذاب دارند، بیش‌تر توجه‌اش را جلب می‌کنند. او کیفیت تصویری بالا را عامل مؤثری در علاقه‌مندی به تماشای می‌داند و تأکید دارد که ویدیوها باید کوتاه و خلاصه باشند تا خسته‌کننده نشوند. وی گرافیک و انیمیشن را در درک بهتر مطالب و جذابیت ویدیو مؤثر می‌داند. هم‌چنین ترجیح می‌دهد مجریان یا شخصیت‌هایی که در ویدیوها حضور دارند، هم‌سن یا نزدیک به نسل جوان باشند تا حس نزدیکی بیشتری ایجاد شود. او تأکید دارد که زبان پیام‌ها باید ساده و غیر رسمی باشد تا ارتباط بهتر برقرار شود. در پایان، آموزنده و کاربردی بودن محتوا را از دلایل اصلی تماشای پیام‌های ویدیویی می‌داند.

تأکید بر مسائل دینی و اسلامی نیز در ویدیوها نشان می‌دهد که توجه به محتوای اجتماعی و فرهنگی با در نظر گرفتن حساسیت‌های زبانی و فرهنگی جامعه اهمیت دارد. این حساسیت‌ها، اگر در تولید محتوا لحاظ شوند، باعث ارتقای جایگاه ویدیوها و افزایش تعامل مخاطبان با آن‌ها خواهد شد. به طور کلی، این مصاحبه تأکید دارد که موفقیت یک ویدیو در جذب مخاطبان جوان، به خصوص در کشوری مانند افغانستان، تطابق محتوا با نیازها و توانایی‌های درک مخاطبان وابسته است. انعام الله عنایت‌زی به عوامل تخنیکی و فنی در تولید ویدیوها اشاره می‌کند. وی به وضوح نشان می‌دهد که عدم تسلط به تولید ویدیوهای حرفه‌ای، به یک چالش جدی تبدیل شده است. این امر به ویژه در ویدیوهای تولیدی در برنامه‌های تلویزیونی که مخاطبان آن جوانان هستند، مشهود است.

تفاوت‌های هنری و جذاب ویدیوهای حرفه‌ای، از جمله تفاوت‌های عمده بین ویدیوهای آماتوری، به پیچیدگی‌های اضافی در تولید محتوا می‌افزاید. تنوع محتوا در سنین مختلف، مانند کودکان، نوجوانان، جوانان، میان‌سالان و بزرگ‌سالان نیاز به توجه ویژه و تطابق محتوای ویدیویی با نیازهای فرهنگی مخاطبان جوان را ضروری می‌سازد.

در نتیجه، برای موفقیت در جلب توجه و افزایش مخاطبان جوان در تلویزیون، تولیدکنندگان باید به نحوی عمل کنند که هم به سن و هم خواست‌های جوانان توجه داشته باشند و محتوای خود را بر اساس این عوامل تنظیم کنند.

شناسایی ویژگی‌های ویدیوی حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای در تلویزیون

کارهای رسانه‌ای همیشه پر چالش و پر خطر بوده است که دست اندرکاران رسانه‌ای با آن دست‌وپنجه نرم می‌کنند.

جوادملک‌زاده که ۲۱ سال سن دارد می‌گوید ویدیوهای که به شکل واضح، دارای رنگ‌های طبیعی و صدای شفاف باشد تماشای آن لذت‌بخش است و سبب جذب جوانان به پیام‌های ویدیویی می‌شود. هم‌چنان فرهاد سعیدی باور دارد، ویدیویی که با علائق، نیازها و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی جوانان هم‌خوانی داشته باشد و از کلیشه‌ها و محتوای نامناسب پرهیز کند، مخاطبان بیش‌تری را جذب می‌کند.

فرزاد غفوری جوانی که ۱۹ سال سن دارد، ویدیوهای غیر حرفه‌ای را کسل‌کننده و فاقد پیام می‌داند که مخاطبان را به سادگی جذب کرده نمی‌توانند.

به باور جمیل رسولی خلاقیت و جذابیت بصری مانند: تدوین حرفه‌ای، چگونگی تصویربرداری، لحن صمیمی و مناسب، مطابقت با ارزش‌های فرهنگی جامعه را در بر می‌گیرد، می‌تواند مخاطب را جذب کند. در حالی‌که ویدیوهای غیر حرفه‌ای که فاقد ویژگی‌های فوق هستند، قادر به جلب توجه و جذب مخاطبان نیستند.

یاسر قرین خبرنگار تلویزیون ملی باور دارد که ویدیوی حرفه‌ای تلویزیونی می‌تواند پیام را به صورت واضح، جذاب و با کیفیت تصویری و روایی بالا به مخاطب منتقل کند، در حالی‌که ویدیوی غیر حرفه‌ای به دلیل نقص در عناصر بصری، فنی و محتوایی، نه تنها تأثیرگذار نیست بلکه می‌تواند اعتماد مخاطب را نیز تضعیف کند.

یکی از نکات کلیدی که قرین مطرح می‌کند، این است که اعتماد مخاطبان بستگی به تخصص تولیدکنندگان ویدیو دارد، به دلیل ضعف عناصر بصری و محتوایی در ویدیوها، از اعتبار کمتر برخوردار هستند.

عدم توجه به اصول و قواعد ترکیب‌بندی تصویری منظم، منجر به ضعف در تولید محتوا و از دست رفتن اعتماد مخاطبان می‌شود.

- چالش‌های تولید ویدیو در تلویزیون: تلویزیون‌ها به دلیل کمبود امکانات و محدودیت‌های مکانی، قادر نیستند محتوایی باکیفیت و متناسب با معیارهای جهانی تولید کنند. این مشکلات سبب می‌شود که اطلاعات انتقال‌یافته به مخاطب نیز کم‌اعتبار و غیر معیاری باشد.

رامین رستمی تهیه‌کننده خبرهای تلویزیون یک اشتراک‌کننده دیگری است که در باره‌ی چگونگی تولید ویدیوهای حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای می‌گوید "مشکلات در قسمت تولید ویدیوهای حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای کم و بیش است، متأسفانه جوانان بیشتر به جنبه سرگرم‌کننده ویدیوها توجه می‌کنند تا جنبه حرفه‌ای بودن ویدیوها. چالش دیگر قالب‌های ویدیویی است که اکثر جوانان امروز علاقه‌مند پیام‌های کوتاه ویدیویی هستند.

تشخیص ساختار و قالب ویدیوهای مورد علاقه جوانان.

احمد ضیاصالحی یک یوتیوبر افغان، تجربه‌ی خود را در مورد علاقه مخاطبان جوان چنین بیان می‌کند: "جوانان بیش‌تر به ویدیوهایی علاقه‌مند هستند که کوتاه، پویا و داستان‌محور باشند. ویدیوهایی که دارای یک ساختار مشخص شامل یک شروع گیرا، بدنه فشرده و پایان تأثیرگذار باشد." به باور صالحی مخاطبان جوان قالب‌های ویدیویی را می‌پسندند که از تصاویر متحرک، گرافیک، موسیقی هیجانی و لحن صمیمی برخوردار باشند.

آقای صالحی تأکید می‌کند که جوانان بیش‌تر جذب ویدیوهایی می‌شوند که با زبان غیررسمی، شخصیت‌های هم‌نسل، و موضوعات روزمره یا کاربردی سروکار دارند. قالب‌هایی مانند راپورتاژهای کوتاه، کلیپ‌های آموزشی ساده، و مصاحبه‌های چالشی یا طنزگونه از قالب‌های محبوب در میان آنان است.

کودهای به‌دست آمده از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته

ردیف	کودهای باز	کودهای محوری	کودهای انتخابی
1	داستان‌محوری ویدیو	ویدیوی جذاب	
2	کیفیت تصویری بالا	کیفیت تصویری، گرافیک، ترانه یا نوا، پویایی تصویری	تناسب و خلاقیت در محتوای ویدیویی

3	کوتاهی ویدیوها	ویژگی های اجرا و ارایه
4	استفاده از عناصر بصری جذاب	کوتاهی ویدیو، ساختار خلاصه و سریع
5	انتخاب مجری هم سن مخاطب	راه های دسترسی و تعامل
6	زبان ساده و غیررسمی	
7	محتوای آموزنده و کاربردی	

مودل پارادایمی تحقیق

منافشه

تلویزیون با امواج دوربردش وسیله‌ی قدرتمند برای تحت تأثیر قرار دادن افکار با بهره‌گیری از عناصر بصری جذاب، روایت داستانی، زبان ساده و تدوین حرفه‌ای، هم‌چنان توانایی جذب جوانان را دارد. براساس نظریه استفاده و رضایت‌مندی (Uses and Gratifications Theory) می‌توان گفت که مخاطب در انتخاب رسانه نقش فعال دارد و به محتوای مورد نیاز خود تأکید می‌کند. در این چارچوب، تلویزیون می‌تواند به‌عنوان منبعی برای کسب اطلاعات، سرگرمی و شکل‌دهی هویت اجتماعی نقش ایفا کند، مشروط بر آن‌که نیازهای مخاطب را به‌درستی شناسایی و پاسخ دهد.

با آن‌که پیام‌های ویدیویی در تلویزیون از اعتبار بیش‌تری برخوردار هستند و با سرعت انتشار و تعامل‌پذیری بالا توانسته است که جوانان بیش‌تر را جذب کند اما کاهش اعتماد جوانان به تلویزیون و گرایش آنان به رسانه‌های آزاد و شخصی‌سازی‌شده، چالشی جدی را برای رسانه‌های سنتی مطرح می‌کند. برای حل این چالش می‌توان از راهکارهایی بازنگری در استراتژی‌های تلویزیونی، از جمله تولید محتوای کوتاه و تعاملی، استفاده از پلتفرم‌های ترکیبی و مطابقت با ارزش‌های فرهنگی، استفاده کرد تا پلی میان این دو جهان رسانه‌ای برقرار کند. این رویکرد، نه‌تنها به حفظ جایگاه تلویزیون کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ای برای هم‌زیستی رسانه‌های سنتی و نوین در فضای ارتباطی آینده فراهم می‌سازد.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر نشان می‌دهد که ویدیوهای تلویزیونی، در صورتی که دارای عناصر بصری جذاب، محتوای داستان‌محور، زبان ارتباطی ساده و تدوین حرفه‌ای باشند، قادر خواهند بود مخاطبان جوان را به خود جذب کنند. این یافته‌ها با برخی تحقیقات پیشین در حوزه‌ی رسانه هم‌خوانی دارند، اما در مواردی نیز چالش‌هایی را در برابر دیدگاه‌های دیگر پژوهشگران مطرح می‌کند.

برای نمونه، برخی مطالعات در حوزه‌ی رسانه‌های دیجیتال تأکید دارند که پلتفرم‌های آنلاین به دلیل تعامل بیش‌تر، امکانات شخصی‌سازی و سرعت انتشار محتوا، تأثیر به‌مراتب بیش‌تری در جذب جوانان دارند. تحقیقاتی که بر رسانه‌های اجتماعی متمرکز شده اند نشان داده‌اند که مخاطبان جوان ترجیح می‌دهند که محتوای ویدیویی را از طریق شبکه‌های اجتماعی مشاهده کنند، زیرا این محتوا کوتاه‌تر، متناسب با نیازهای آنی آنان، و به‌راحتی قابل دست‌رس است. این مساله نشان می‌دهد که تلویزیون، علی‌رغم داشتن استانداردهای کیفی بالاتر، همچنان با چالش کاهش مخاطب مواجه است.

بنابراین، برای حفظ جایگاه تلویزیون در میان مخاطبان جوان، رسانه‌های تلویزیونی باید با بهره‌گیری از تکنیک‌های جدید، مانند تولید محتوای کوتاه و تعاملی، تطبیق با تغییرات فرهنگی و استفاده از پلتفرم‌های ترکیبی، استراتژی‌های خود را بازنگری کنند. اگر تلویزیون بتواند با این تغییرات هم‌گام شود، هم‌چنان می‌تواند در رقابت با رسانه‌های دیجیتال جایگاه خود را حفظ کند. در غیر این صورت، روند تغییرات رسانه‌ای ممکن است تأثیر آن را به‌طور چشم‌گیری کاهش دهد.

منابع

- آبادی, م. م. س. (۱۳۹۲). روزنامه نگاری در رسانه‌های اجتماعی. تهران: نشرثانیه. ص ص ۲۰-۶۵.
- آدامز, رابرت. (۱۳۹۹). زیبایی در ویدیو. کریم متقی (Ed), سایت لنزک).
- احمدی, ب. ب. (۱۳۸۶). نشانه‌های تصویری تا متن (به سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری). سایت شهر کتاب.
- احمدی, ج. (۱۳۹۰). اصول اخلاق رسانه‌هی. کابل: انتشارات عازم. ص ص ۵۳-۵۸.
- اوحدی, م. (۱۳۸۹). تلویزیون در جهان. تهران: سروش. ص ص ۶-۵۵.
- برت, ت. م. (۱۳۸۹). درآمدی بر درک تصویر. (اسماعیل. میرعباسی, تدوین) سایت آدینه بوک.
- تهرانی, ح. ن. (۱۳۹۲). تاریخ اجتماعی رسانه‌ها از کوتنبرگ تا انترنت. تهران: همشهری. ص ص ۲۳۸-۳۴۱.
- حمیدی, ب. ا. (۱۳۹۹). اهمیت ویدیو مارکتینگ, هشت دلیل مهم استفاده از ویدیو. سایت ویدیو نگار.
[/https://videonegar.com](https://videonegar.com)
- حیدری, ذ. (۱۳۹۰). رهنمای تولید برنامه‌های تلویزیونی. کابل: انتشارات عازم. ص ص ۲-۲۳.
- حیدری, ذ. (۱۳۹۳). ژورنالیزم آنلاین و نگاهی به رسانه‌های آنلاین در افغانستان. کابل: انتشارات عازم. ص ص ۴۳-۶۰.
- قنبری, س و دیگران. (۱۳۹۹). بررسی نقش عکس‌های تبلیغاتی بر جذب مخاطب با دیدگاه علوم شناختی. مرجع دانش.
- رمضانی, س. (۱۴۰۰). رسانه‌های جمعی به چه معناست. سایت توانا. بازیابی از
[/https://tavanaedu.com](https://tavanaedu.com)
- شهابی, م. (۱۳۹۴). ویدیوژورنالیزم. کابل: انتشارات عازم. ص ص ۳-۱۰.
- شهابی, ف. (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی رسانه‌های افغانستان. پوهنتون کابل: مجله علمی پوهنچی ژورنالیزم, دور دوم, شماره سی و هفتم. ص ص ۸۵.
- شیری, ف. فرهنگ الفبایی قیاسی زبان فارسی, تهران: انتشارات خجسته, ۱۳۷۱ ه. خ, ص ص ۵۰۲.
- صافاریان, ر. (۱۳۹۸). تصویر, سینما, اجتماع. تهران: نشر مرکز. ص ص ۲۲۴-۲۴۱.
- غروال, م. (۱۳۹۶). جایگاه مخاطب در رسانه. پوهنتون کابل: مجله علمی پوهنچی ژورنالیزم, دور دوم, شماره سی و هفتم. ص ص ۲۳-۳۰.

- فانوس، ع. (۱۳۹۵). ارتباطات مفهومی فردی و همگانی. کابل: انتشارات رسالت.
- کایتون، ا. (۱۳۹۵). مبانی هنر نظریه و عمل. (م. ی. دوست، مترجم) تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها. ص ص. ۴۹-۳۶.
- کنت، ک. (۱۳۸۷). فتوژورنالیسم. (ا. عباسی، مترجم) تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، دفتر مطالعات رسانه ها.
- کنعانی، م، موسوی، س و بیگ زاده، ز. (۱۳۹۸). رسانه به مثابه ابژه نسلی: بررسی نقش مصرف رسانه بر هویت نسلی. پژوهش های راهبردی مسائل اجتماعی. ۸(۳)، ۳۶-۳۵.
- doi: 10.22108/srsp.2020.121075.1491
- مارنر، ت. س. (۱۳۹۲). طراحی صحنه در فلم. (م. رحیمیان، مترجم) تهران: سروش (انتشارات صدا و سیما).
- مجیدی، ع. (۱۳۹۹). نقش و تاثیر عکس های جذاب در کمپاین های تبلیغاتی در انستاگرام. آژانس تبلیغاتی رسا. بازیابی از <https://www.1pezeshk.com/archives/2021/02/rasaads-2.html>
- مشتاق، ا. (۱۳۹۶). فرهنگ روزنامه خوانی در افغانستان. کابل: انتشارات سعید. ص. ۷۷.
- منظوری، ک. (۱۳۸۳). قواعد علمی و هنری عکاسی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- منیب، ف. (۱۳۹۲). ژورنالیسم رادیویی. کابل: انتشارات رسالت. ص ص. ۴۴-۳۷.
- موسوی، س. (۱۳۹۲). آموزش جامع فلمبرداری. تهران: سروش. ص ص. ۱۲-۱.
- نبیل، م. (۱۳۹۵). بررسی نقش رسانه در شکل گیری نظام نوین سیاسی افغانستان. کابل: انتشارات سعید. ص ص. ۳۰-۲۱.
- نوربخش، ع. (۱۳۹۷). فن آوری ارتباطات و اطلاعات. کابل: انتشارات عازم. ص ص. ۲۱-۱۱.

نقشه‌های جغرافیایی و نقش آن در یادگیری علم جغرافیه مطالعه‌ی موردی: پوهنتون البیرونی

جواد رحیمی^۱، پوهنمل سمیع الله امان^۲، پوهنمل دکتور عبدالمنیر رحیمی^۳

۱. مدیر نشریه مجله علمی، پوهنتون البیرونی.

۲. دیپارتمنت جغرافیه، پوهنخی تعلیم و تربیه، پوهنتون البیرونی.

* نویسنده مسئول - ایمیل: jawadrahimi2030@gmail.com

چکیده

نقشه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای آموزش جغرافیا، نقش اساسی در درک، تجزیه و تحلیل پدیده‌های مکانی ایفا می‌کند. با وجود اهمیت آن، در بسیاری از نظام‌های آموزشی، استفاده مؤثر از نقشه مورد غفلت قرار گرفته و اغلب به آموزش نظری محدود شده است. مسأله اصلی تحقیق حاضر، بررسی میزان و چگونگی بهره‌گیری از نقشه‌ها در فرآیند یاددهی-یادگیری جغرافیا و تأثیر آن بر درک دانشجویان است. هدف این تحقیق، تحلیل جایگاه آموزش نقشه، شناسایی نقاط قوت و ضعف در کاربرد آن و ارائه راهکارهای مناسب برای ارتقای کیفیت آموزش علم جغرافیا از طریق ابزارهای بصری و فضایی است. نوع تحقیق مبتنی بر جمع‌آوری ارقام کمی بوده و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی می‌باشد که با (۱۰۱) تن از اساتید جغرافیا و دانش‌آموزان دوره لیسانس انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد که استفاده‌ی منظم و هدفمند از نقشه‌ها، به‌ویژه نقشه‌های دیجیتال و تعاملی، در افزایش درک مفاهیم جغرافیایی، تقویت تفکر فضایی و ارتقای انگیزه یادگیری مؤثر بوده است. با این حال، کمبود منابع آموزشی، ضعف در مهارت‌های نقشه‌خوانی معلمان و نبود تجهیزات مناسب از جمله چالش‌های موجود عنوان شده‌اند. در پایان پژوهش پیشنهاد می‌نمایم که آموزش مهارت‌های کار با نقشه در برنامه‌ی درسی گنجانده شود، کارگاه‌های تخصصی برای معلمان برگزار گردد و از فناوری‌های نوین نظیر GIS و نقشه‌های تعاملی برای ارتقای کیفیت تدریس بهره‌گیری شود. نقشه نه تنها ابزار نمایش مکان، بلکه بستری برای پرورش تفکر جغرافیایی و تحلیل‌های فضایی است.

واژه‌های کلیدی: آموزش، ارتقا، جغرافیا، معلمان، نقشه و یادگیری.

Geographic Maps and Their Role in Geography Learning Case Study: Alberoni University

Jawad Rahimi^{1*}, Senior Teaching Assistant Samiullah Aman², Senior Teaching Assistant Dr. Abdul Monir Rahimi³

1. Director of the Scientific Journal, Alberoni University

2.3. Department of Geography, Faculty of Education, Alberoni University

* Corresponding Author Email: jawadrahimi2030@gmail.com

Abstract

Maps, is one of the most important tools in geography education, play as a fundamental role in understanding, analyzing, and interpreting spatial phenomena. Despite their significance effective use of maps has often been overlooked in many educational systems, and is frequently confined to theoretical instruction. The main focus of this research is to examine the extent and manner of using maps in the teaching-learning process of geography, and its impact on students comprehension. The aim of the study is to analyze the status of map-based instruction, are identify its strengths and weaknesses in practice, and propose appropriate strategies is to improve the quality of geography education through visual, and spatial tools. This research is based on the collection of that quantitative data and follows a descriptive-analytical methodology conducted with (101) geography instructors and undergraduate students. The findings indicate that the regular, and purposeful use of maps is particularly digital and interactive ones—has significantly enhanced students to understanding of geographical concepts, strengthened spatial thinking, and increased learning motivation. However, challenges such as the lack of educational resources, insufficient map-reading skills among teachers, and inadequate technical facilities were also identified. In conclusion, the study recommends integrating map-related skills into the curriculum, organizing specialized workshops for teachers, and utilizing modern technologies such as GIS and interactive maps to enhance teaching quality. Maps should not be viewed merely as tools for spatial display, but as a platform, for cultivating geographical thinking, and spatial analysis.

Keywords: Education, enhancement, geography, teachers, maps, learning

مقدمه

در دنیای کنونی تعلیم و تربیه هم‌چنان جزء پیش‌تازترین مسائل روز است. هم‌زمان با اوج‌گیری نظریه پردازی در تعلیم و تربیه، روش‌های آموزشی نیز یکی پس از دیگری به صنوف درسی راه یافته‌اند. هدف محققین حوزه علوم تربیتی ایجاد ساخت و سازهایی است که یادگیری را توسعه‌بخشیده و برای سوالات و مشکلات پیش‌رو پاسخ‌هایی داشته باشد. شناخت دقیق یادگیری به ما امکان این را میسر خواهد ساخت تا در فرایند یادگیری روش بهتر را انتخاب نمائیم (سوادپور و رضایی، ۱۳۹۳). نقشه پدیده ساده‌ای به نظر می‌رسد اما در پشت این ظاهر ساده معناهای بسیار زیادی نهفته است. شناخت این معناها و موارد نهفته در نقشه با روش‌های اثبات‌گرایانه میسر نمی‌شود، بلکه فهم آن به روش کیفی نیاز دارد. برداشت اولیه از نقشه، ماهیت هستی شناخت آن را عینی بیان می‌کند، در حالی که نقشه فقط پدیده عینی نیست (مرجان بدیعی ازندهای و همکاران، ۱۳۹۴). اهمیت نقشه‌ها در یادگیری علم جغرافیا در این است که نقشه‌های جغرافیایی انعکاس عینی از موضوع را به مغز انسان انتقال می‌دهد. نقشه مفهومی ابزاری برای نمایش اطلاعات در قالب مجموعه‌ای از نمودارها شکل‌های متصل به هم است که ارتباط منطقی بین مفاهیم به روشنی در آن قابل مشاهده است. نقشه‌ها مفهومی را نشان می‌دهند که ارتباط مفاهیم در ذهن ما چگونه شکل گرفته است. اورکلی از بالیم نقل قول می‌کند که نقشه ذهنی یک تکنیک بصری مبتنی بر مغز است و به افراد کمک می‌کند تا به‌طور فعال از نیم‌کره راست به خوبی نیم‌کره چپ مغز استفاده کنند. توانایی یادگیری زمانی که دو نیم‌کره مغز به‌صورت هارمونی هماهنگ کار می‌کنند، افزایش می‌یابد (اورکلی و دیگران، ۲۰۱۰). هدف از تحقیق در مورد نقشه‌های جغرافیایی و نقش آن در یادگیری علم جغرافیه‌شناسایی نحوه‌ی استفاده از نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی و انتقال دانش جغرافیا برای دانشجویان به شکل درست و عینی می‌باشد. در این تحقیق فرض بر این است که استفاده منظم از نقشه‌های جغرافیایی در فرآیند آموزش سبب افزایش درک مفاهیم مکانی، تقویت تفکر فضایی و بهبود یادگیری دانش‌آموزان در درس جغرافیه می‌گردد.

پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه‌ی تحقیق، مطالعه‌ی گذشته‌ی آن است و نگاهی است به آن‌چه دیگر محققین در این زمینه یا موضوعات مشابه انجام داده‌اند. موضوع تحقیقی این مقاله نقشه‌های جغرافیایی و نقش آن

در یادگیری علم جغرافیه، مطالعه موردی: پوهنتون البیرونی می‌باشد. مطالب ذکر شده تا اندازه‌ای زیادی به موضوع ما مرتبط است. کوثر زمانی، وحید امانی (پژوهش در آموزش شمی، ۱۳۹۸) نقشه مفهومی به زبان ساده، به‌طور معمول مجموعه‌ای از منحنی‌های بسته‌ی بیضوی شکل است که در هر کدام یک اسم یا یک حادثه نوشته شده است. جواد حاجی، علیزایی (نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۱۳۹۸) جغرافیا علم زندگی تعریف نموده است، شاید جامع‌ترین تعریف هم باشد که جغرافیا علم بررسی روابط متقابل انسان و محیط می‌باشد. اگر هویت بخشی را یکی از اهداف تعلیم و تربیه در جریان تربیت شهروند مطلوب در کشور بدانیم، یکی از ارکان هویت بخشی، ایجاد شناخت در فراگیران در مورد محیط‌های جغرافیایی کشورشان است که در پیوند با زبان و تاریخ، هویت فردی را در یک پهنه‌ی جغرافیایی شکل می‌دهند. روستایی و همکاران (نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۱۳۹۸) برای رسیدن به توسعه‌نیاز به ارتقای سطح و روش‌های آموزش نیز می‌باشد. حتی در ارتقای رویکردهای آموزشی فرایند جهانی شدن و پیوستن به شرایط جهانی نیز مهم می‌باشد چون - که پدیده جهانی شدن، تغییر در ارزش‌ها، محیط تکنالوژی، اجتماعی و اقتصادی، تنوع در سبک زندگی را ایجاد کرده است (دیانت خواه، ۲۰۱۹). نقشه‌کشی ذهنی به‌طور ساده به معنای فرآیندی است که به تولید یک نقشه ذهنی منجر می‌شود (سعیدی، ۱۳۹۹) اولین تأثیر مثبت نقشه‌کشی بر روی مغز، افزایش نوآوری می‌باشد، پس می‌توان گفت ترسیم نقشه‌ها می‌تواند باعث افزایش تمرکز و دقت شود (سعیدی، ۱۳۹۹). یکی از روش‌های مؤثر یادگیری که امکان نمایش رابطه بین دانش جدید و پیشین می‌دهد استفاده از نقشه‌ها است. (صولتی و دیگران، ۱۴۰۰). توانایی نقشه‌های مفهومی را در بهبود یادگیری و آموزش در چهار بخش ۱ راهبرد آموزشی، ۲ ابزاری برای ارزیابی درک فراگیران از مفاهیم، ۳ راهبرد یادگیری و ۴ راهبرد برای برنامه‌ریزی درسی بیان می‌کند (نواک، ۱۹۹۰). نقشه یک وسیله مناسب برای بازنمایی تصویری و کلامی از مفاهیم و ارتباط بین آن‌ها می‌باشد، نقشه مفهوم اطلاعات فرد را خلاصه، سازماندهی و مرتب نموده و با علامات، کلمات و خطوط ارتباطی، روابط بین اطلاعات گذشته را تا امروز مرتبط می‌نماید (آزادی، ۱۴۰۲). به‌کارگیری نقشه‌ها در صنوف درسی این فرصت را فراهم می‌کند تا دانشجو مفهوم اصلی متن، مفاهیم فرعی و ارتباط متقابل مفاهیم را با یک‌دیگر مشخص نمایند (Willerman, 1991). در روش‌های جدید، انتقال دانش از طریق معلم و کتاب یادگیری مبتنی بر حافظه، جای خود را به ساختن دانش از طریق یادگیری معنی دار داده است (مرچی و وان کر، ۲۰۱۲).

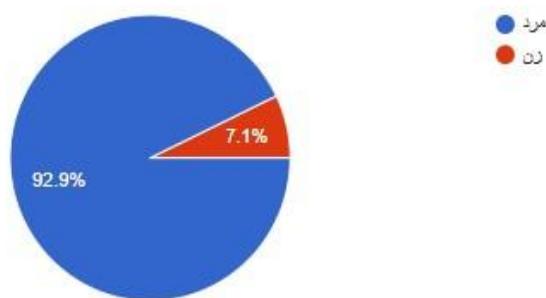
روش تحقیق

این تحقیق به روش کمی با رویکرد تحلیلی - توصیفی در سال ۱۴۰۴ ه.ش در پوهنتون البیرونی ولایت کاپیسا انجام شد. اطلاعات از طریق پرسش نامه‌های صحت‌سنجی شده در اختیار پاسخ‌دهندگان از جمله استادان، محصلان، متعلمان و کارمندان دوایر دولتی قرار داده شد. همین‌طور معلومات روی اهمیت موضوع، از طریق بررسی مقالات معتبر و کتاب‌های مربوطه جمع‌آوری گردید. جامعه آماری این تحقیق شامل (۱۰۱) تن استادان، محصلان، متعلمان و کارمندان ادارات دولتی بوده که نمونه‌گیری به صورت تصادفی انجام شد. پرسش‌نامه‌ها بعد از اطلاعات جمعیتی، دارای دو بخش عمده یکی مربوط نگرش عمومی در مورد جایگاه نقشه‌های جغرافیایی در یادگیری دانشجویان اختصاص یافته و بخش دوم آن به فرصت‌ها و چالش‌های استفاده از نقشه‌های جغرافیایی در یادگیری علم جغرافیا اختصاص یافته بود. انواع سوالات و جزئیات آن در بخش یافته‌های این مقاله با تفصیل و به ترتیب مطرح شده است و از این‌رو نیاز دانسته شد که در بخش روش تحقیق به همین معلومات اکتفا شود و به تمام سوالات و جزئیات بیشتر آن‌ها پرداخته نشود. هم‌چنین تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای آماری به شکل خودکار بدون هیچ نوع دخالتی تجزیه و تحلیل شده است.

نتایج

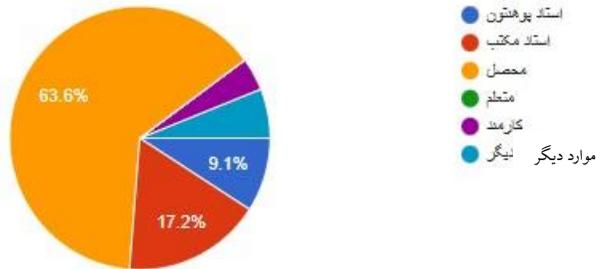
بخش اول: اطلاعات عمومی پاسخ‌دهندگان

گراف ۱: جنسیت پاسخ‌دهندگان

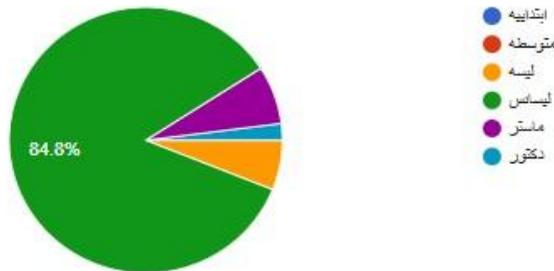
تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد جنسیت پاسخ‌دهندگان، نشان می‌دهد که به تعداد ۹۲٫۹ درصد از اشتراک‌کنندگان طبقه‌ی ذکور و به تعداد ۷٫۱ درصد از اشتراک‌کنندگان طبقه‌ی اناث می‌باشد.

گراف ۲: شغل پاسخ دهندگان

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد شغل پاسخ دهندگان، نشان می‌دهد که به تعداد ۶۳,۶ درصد از اشتراک کنندگان محصلان، ۱۷,۲ درصد از اشتراک کنندگان استادان مکتب، ۹,۱ درصد اشتراک کنندگان استادان پوهنتون، ۶,۱ درصد موارد دیگر و ۴ درصد کارمندان دواير دولتي تشكيل مي‌دهد.

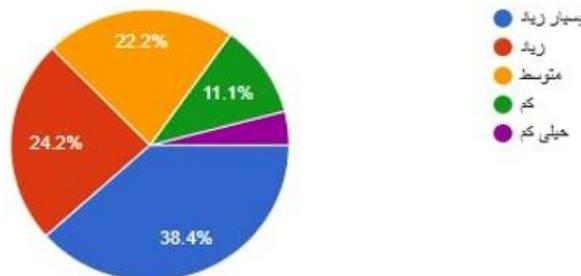
گراف ۳: سطح تحصیلات پاسخ دهندگان

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ این بخش در مورد سطح تحصیلات پاسخ دهندگان، نشان می‌دهد که به تعداد ۸۸,۸ درصد از اشتراک کنندگان لیسانس، ۶,۱ درصد از اشتراک کنندگان بکلوریا، ۷,۱ درصد اشتراک کنندگان ماستر و ۲ درصد از اشتراک کنندگان دوکتور می‌باشند.

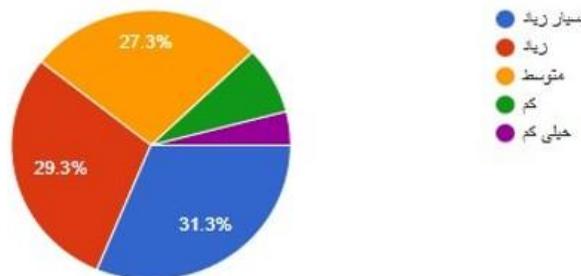
بخش دوم: میزان استفاده از نقشه‌های جغرافیایی

سوال اول: آیا در جریان آموزش جغرافیه از نقشه‌های جغرافیایی استفاده می‌شود؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد میزان استفاده از نقشه‌های جغرافیایی در جریان آموزش علم جغرافیه، نشان می‌دهد که ۳۸,۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۴,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۲۲,۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱۱,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۵,۹ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند که در جریان آموزش جغرافیه از نقشه‌های جغرافیایی استفاده می‌شود و صرف ۴,۱ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که در جریان آموزش جغرافیه از نقشه‌ها خیلی کم استفاده می‌شود.

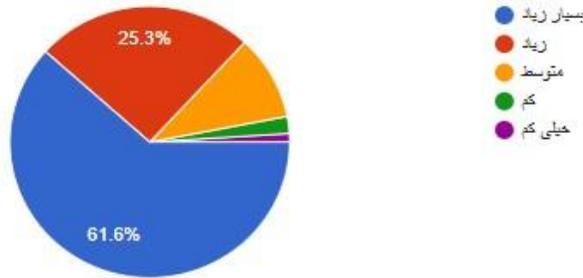
سوال دوم: در صنوف درسی شما از نقشه‌های جغرافیایی استفاده می‌شود؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ در مورد پرسش این‌که در صنوف درسی شما از نقشه‌های جغرافیایی استفاده می‌شود، نشان می‌دهد که ۳۱,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۹,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۲۷,۳ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۸,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۵,۹ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند که در صنوف درسی

از نقشه‌های جغرافیایی استفاده می‌شود و صرف ۴ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که در صنوف جغرافیه از نقشه‌ها خیلی کم استفاده می‌شود.

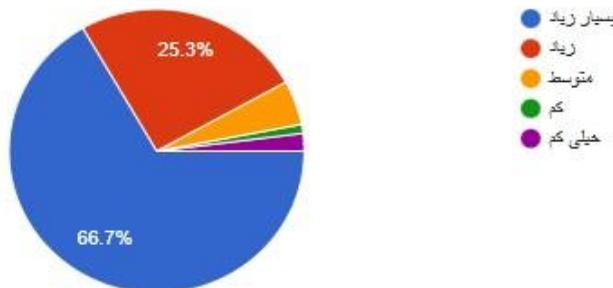
سوال سوم: موجودیت نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی شما تأثیر مستقیم بر ذهن تان دارد؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ در مورد پرسش این که موجودیت نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی شما تأثیر مستقیم بر ذهن تان دارد، نشان می‌دهد که ۶۱،۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۵،۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۱۰،۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۷ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند که موجودیت نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی تأثیر مستقیم بر ذهن شاگردان دارد و صرف ۳ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که موجودیت نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی تأثیر مستقیم بر ذهن شاگردان کم دارند.

بخش سوم: تأثیر نقشه‌ها بر یادگیری

سوال اول: به نظر شما نقشه‌ها باعث درک بهتر مفاهیم جغرافیایی می‌شوند؟

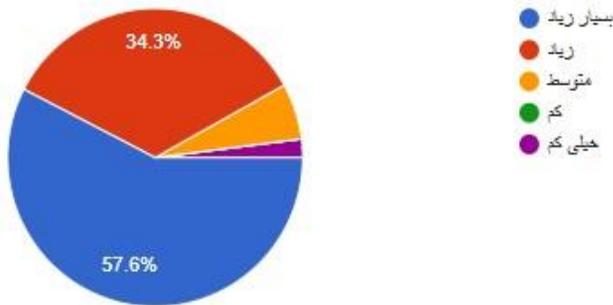
تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش مبنی بر پرسش به نظر شما نقشه‌ها باعث درک بهتر مفاهیم جغرافیایی می‌شوند، نشان می‌دهد که ۶۶٫۷ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۵٫۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۵٫۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۷٫۱ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند که موجودیت نقشه‌ها در صنوف باعث درک بهتر مفاهیم می‌شود و صرف ۲٫۹۹ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که نقشه‌ها باعث درک بهتر مفاهیم خیلی کم می‌شوند.

سوال دوم: استفاده از نقشه باعث بهبود حافظه و یادآوری مکان هادر ذهن شما شده می‌تواند؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش مبنی بر استفاده از نقشه باعث بهبود حافظه و یادآوری مکان هادر ذهن شما شده می‌تواند، نشان می‌دهد که ۵۷٫۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۸٫۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۷٫۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۴ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۳ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند که استفاده از نقشه باعث بهبود حافظه و یادآوری مکان هادر ذهن می‌شود و صرف ۷ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که استفاده از نقشه‌ها باعث بهبود حافظه خیلی کم می‌شوند.

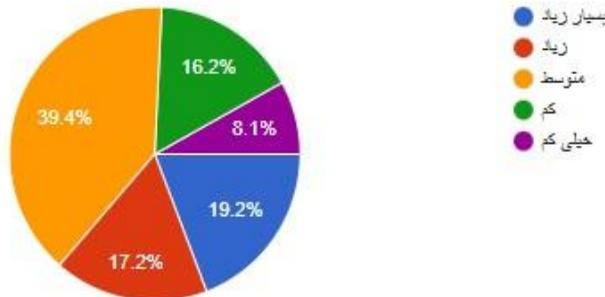
سوال سوم: فکر می‌کنید استفاده از نقشه باعث می‌شود آموزش جغرافیه جذاب‌تر شود؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد استفاده از نقشه باعث می‌شود آموزش جغرافیه جذاب‌تر شود، نشان می‌دهد که ۵۷٫۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۴٫۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۶٫۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط و ۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۸٫۵۱ درصد از اشتراک کنندگان به این نظر اند استفاده از نقشه باعث می‌شود آموزش جغرافیه جذاب‌تر شود و صرف ۱٫۴۹ درصد از اشتراک کنندگان به این باور اند که استفاده از نقشه باعث می‌شود آموزش جغرافیه خیلی کم جذاب‌تر شود.

بخش چهارم: چالش‌ها و پیشنهادات برای بهبود آموزش با نقشه

سوال اول: در صنف شما امکانات لازم برای استفاده از نقشه‌های جغرافیایی فراهم است؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش، در صنف شما امکانات لازم برای استفاده از نقشه‌های جغرافیایی فراهم است، نشان می‌دهد که ۱۹٫۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار

جواد رحیمی

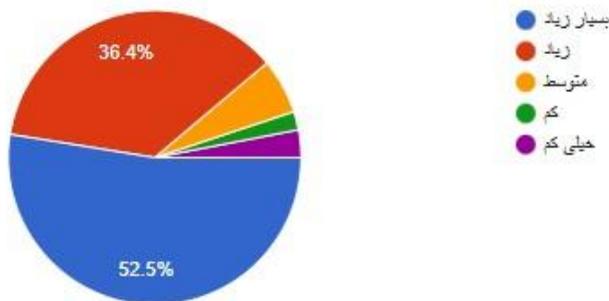
زیاد، ۱۷،۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۳۹،۴ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱۶،۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۸،۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که امکانات لازم برای استفاده از نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی به‌طور متوسط فراهم است.

سوال دوم: بزرگ‌ترین مشکل در استفاده از نقشه در آموزش علم جغرافیا عبارت از؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد بزرگ‌ترین مشکل در استفاده از نقشه در آموزش علم جغرافیا، نشان می‌دهد که ۶۴،۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی نبود امکانات کافی، ۲۲،۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی کمبود متخصصین ورزیده، ۸،۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی نبود مکان مناسب تدریس نقشه‌های جغرافیایی و ۵،۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کمبود وقت کافی در صنوف درسی را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که نبود امکانات کافی و کمبود متخصصین بزرگ‌ترین مشکل در استفاده از نقشه در آموزش علم جغرافیه می‌باشد.

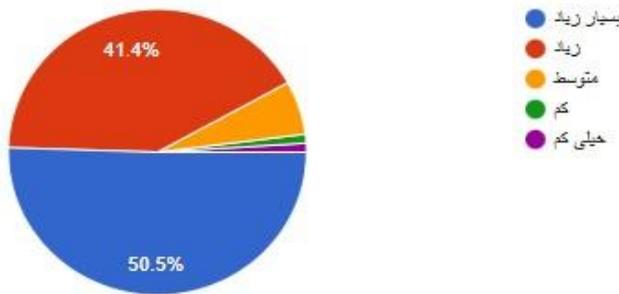
سوال سوم: آیا علاقه‌مند هستید آموزش جغرافیه با ابزارهای دیجیتال مانند نقشه‌های آنلاین انجام شود؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش مربوط علاقه‌مندی آموزش جغرافیه با ابزارهای دیجیتال مانند نقشه‌های آنلاین، نشان می‌دهد که ۵۲,۵ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۶,۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۶,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۵ درصد از پاسخ دهندگان علاقه‌مند آموزش جغرافیه با ابزار دیجیتال هستند.

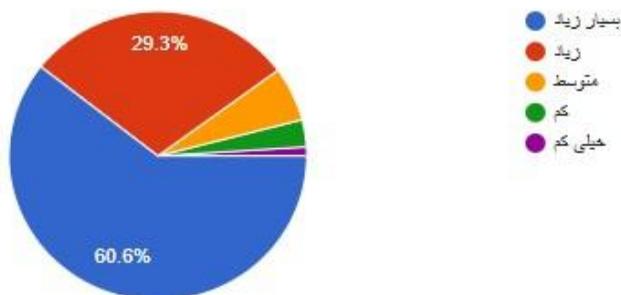
بخش پنجم: نقاط قوت (Strengths)

سوال اول: استفاده از نقشه‌ها باعث فهم عمیق‌تر مفاهیم جغرافیایی می‌شود؟

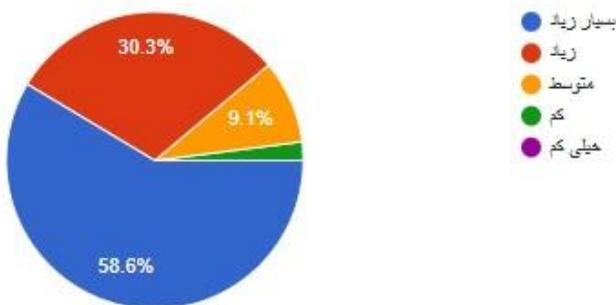
تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد استفاده از نقشه‌ها باعث فهم عمیق‌تر مفاهیم جغرافیایی می‌شود، نشان می‌دهد که ۵۰,۵ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۴۱,۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۶,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۸ درصد از پاسخ دهندگان به این باور اند که استفاده از نقشه‌ها باعث فهم عمیق مفاهیم جغرافیایی می‌شود.

سوال دوم: نقشه‌ها باعث می‌شوند دانش آموزان مفاهیم را بهتر به خاطر بسپارند؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد نقشه‌ها باعث می‌شوند دانش آموزان مفاهیم را بهتر به خاطر بسپارند، نشان می‌دهد که ۶۰٫۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه ی بسیار زیاد، ۲۹٫۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه ی زیاد، ۶٫۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه ی متوسط، ۳ درصد پاسخ دهندگان گزینه ی کم و ۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به طور فشرده می‌توان گفت که ۹۶ درصد از پاسخ دهندگان به این باور اند که نقشه‌ها باعث می‌شوند دانش آموزان مفاهیم را بهتر به خاطر بسپارند.

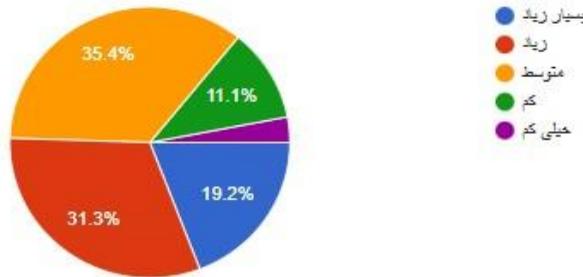
سوال سوم: نقشه‌های جغرافیایی یادگیری را برای شما لذت بخش تر می‌سازد؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ این بخش در مورد نقشه‌های جغرافیایی یادگیری را برای شما لذت بخش تر می‌سازد، نشان می‌دهد که ۵۸٫۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه ی بسیار زیاد، ۳۰٫۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه ی زیاد، ۹٫۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه ی متوسط و ۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه ی کم را انتخاب نموده‌اند. به طور فشرده می‌توان گفت که ۹۶ درصد از پاسخ دهندگان به این باور اند نقشه‌های جغرافیایی یادگیری را لذت بخش تر می‌سازد.

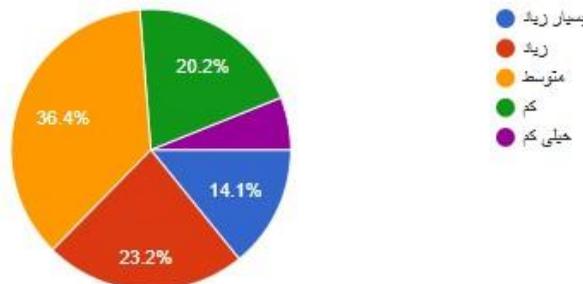
بخش ششم: نقاط ضعف (Weaknesses)

سوال اول: شما توانایی کامل در تحلیل و خواندن نقشه‌های جغرافیایی دارید؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد توانایی کامل در تحلیل و خواندن نقشه‌های جغرافیایی، نشان می‌دهد که ۱۹,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۱,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۳۵,۴ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱۱,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۸۵,۹ درصد از پاسخ دهندگان توانایی کامل در تحلیل و خواندن نقشه‌های جغرافیایی دارند و ۱۴,۱ درصد از پاسخ دهندگان توانایی تحلیل و خواندن نقشه‌های جغرافیایی را ندارند.

سوال دوم: آیا نقشه‌های موجود (کتابی یا دیجیتال) به‌روز و دقیق هستند؟

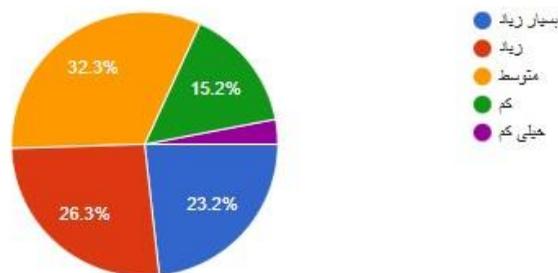

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد آیا نقشه‌های موجود (کتابی یا دیجیتال) به‌روز و دقیق هستند، نشان می‌دهد که ۱۴,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۳,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۳۶,۴ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۲۰,۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۶,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۷۳,۱ درصد از پاسخ دهندگان نقشه‌های موجود (کتابی یا دیجیتال)

جواد رحیمی

را به روز و دقیق می‌دانند و ۲۰,۲ درصد از پاسخ دهندگان این نقشه‌ها را کم به روز و دقیق می‌دانند و ۶,۱ درصد از پاسخ دهندگان خیلی کم به روز و دقیق می‌دانند.

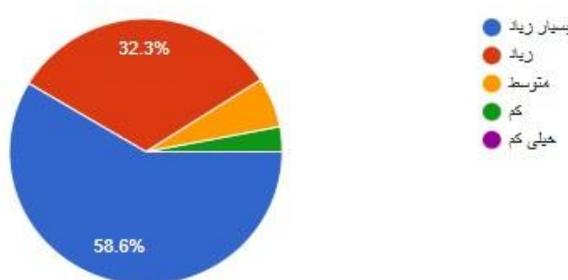
سوال سوم: استادان یا معلمان شما روش درست کار با نقشه را برای شما آموزش داده‌اند؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ این بخش در مورد استادان یا معلمان شما روش درست کار با نقشه را برای شما آموزش داده‌اند، نشان می‌دهد که ۲۳,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۲۶,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۳۲,۳ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱۵,۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۸۱,۸ درصد از پاسخ دهندگان استادان یا معلمان روش درست کار با نقشه را برای شاگردان آموزش داده‌اند و ۱۵,۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند.

بخش هفتم: فرصت‌ها (Opportunities)

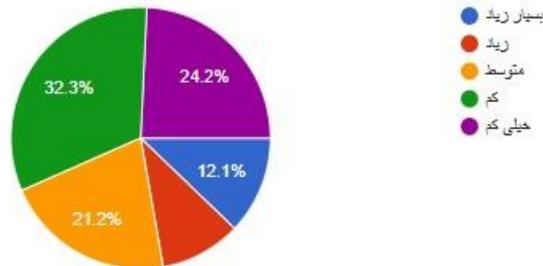
سوال اول: استفاده از تکنالوژی می‌تواند آموزش علم جغرافیه را بهتر سازد؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد استفاده از تکنالوژی می‌تواند آموزش علم جغرافیه را بهتر سازد، نشان می‌دهد که ۵۸,۶ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۲,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۶,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط و ۳

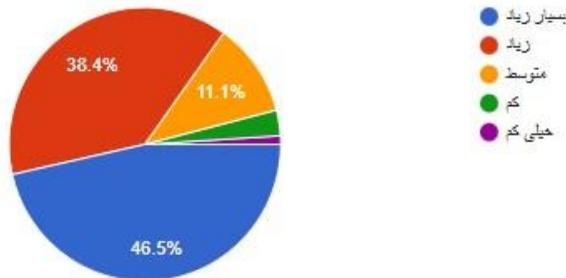
درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۹۷ درصد از پاسخ دهندگان به این باور اند که استفاده از تکنالوژی می‌تواند آموزش علم جغرافیه را بهتر سازد و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم را انتخاب نموده‌اند.

سوال دوم: دست‌رسی به نقشه‌های دیجیتال در مکاتب و پوهنتون‌ها فراهم است؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد دست‌رسی به نقشه‌های دیجیتال در مکاتب و پوهنتون‌ها فراهم است، نشان می‌دهد که ۲۱،۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۱۰،۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۲۱،۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۳۲،۳ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۲۴،۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که دست‌رسی به نقشه‌های دیجیتال در مکاتب و پوهنتون‌ها خیلی کم فراهم است.

سوال سوم: علاقمندی شما به جغرافیه با استفاده از نقشه‌ها بیش‌تر شده است؟

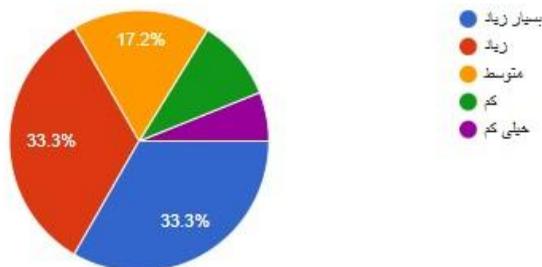

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ این بخش در مورد علاقمندی شما به جغرافیه با استفاده از نقشه‌ها بیش‌تر شده است، نشان می‌دهد که ۴۶،۵ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۸،۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۱۱،۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۳ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند.

به طور فشرده می‌توان گفت که ۹۶ درصد از پاسخ دهندگان علاقمندی‌شان به جغرافیه با استفاده از نقشه‌ها بیشتر شده است.

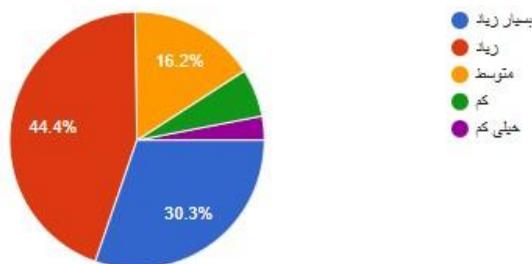
بخش هشتم: تهدیدها (Threats)

سوال اول: نبود امکانات دیجیتال (کمپیوتر، انترنت) یکی از موانع استفاده از نقشه‌ها است؟

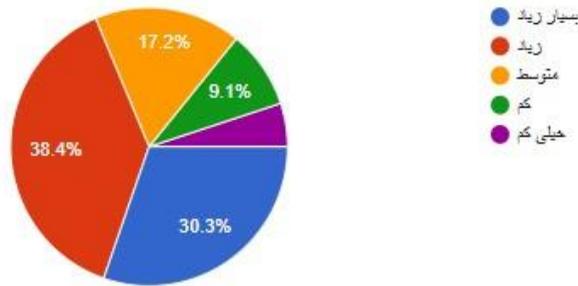
تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۱ مربوط سوال ۱ این بخش در مورد نبود امکانات دیجیتال (کمپیوتر، انترنت) یکی از موانع استفاده از نقشه‌ها است، نشان می‌دهد که ۳۳,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۳,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۱۷,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۱۰,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۶,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به‌طور فشرده می‌توان گفت که ۸۳,۸ درصد از پاسخ دهندگان نبود امکانات دیجیتال (کمپیوتر، انترنت) یکی از موانع استفاده از نقشه‌ها می‌دانند.

سوال دوم: کم‌توجه‌ی به اهمیت نقشه‌ها در نصاب تعلیمی یکی از مشکلات عمده است؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۲ مربوط سوال ۲ این بخش در مورد کم‌توجه‌ی به اهمیت نقشه‌ها در نصاب تعلیمی یکی از مشکلات عمده است، نشان می‌دهد که ۳۰,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۴۴,۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۱۶,۲ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۶,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را

انتخاب نموده‌اند. به طور فشرده می‌توان گفت که ۹۰,۹ درصد از پاسخ دهندگان کم‌توجهی به اهمیت نقشه‌ها در نصاب تعلیمی یکی از مشکلات عمده می‌دانند.
سوال سوم: دانش آموزان یا استادان به طور کلی علاقه‌ای به کار با نقشه‌ها دارند؟

تجزیه و تحلیل داده‌های گراف ۳ مربوط سوال ۳ این بخش در مورد دانش آموزان یا استادان به طور کلی علاقه‌ای به کار با نقشه‌ها دارند، نشان می‌دهد که ۳۹,۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی بسیار زیاد، ۳۴,۳ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی زیاد، ۱۶,۲ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی متوسط، ۵,۱ درصد پاسخ دهندگان گزینه‌ی کم و ۵,۱ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌ی خیلی کم را انتخاب نموده‌اند. به طور فشرده می‌توان گفت که ۸۹,۹ درصد از پاسخ دهندگان به این باور اند که دانش آموزان یا استادان به طور کلی علاقه‌مند کار با نقشه‌ها را دارند.

مناقشه

با توجه به اهمیت نقشه‌های جغرافیای و کاربرد آن در صنوف درسی به عنوان مواد ممد درسی و جایگاه خاص آن در یادگیری از مقایسه نتایج به دست آمده با مطالعات پیشین این مسأله واضح می‌گردد که علی‌رغم اهمیت روز افزون نقشه‌های جغرافیای جهت شناسایی مناطق مختلف جغرافیایی و به نمایش قرار دادن پدیده‌های جغرافیای مانند: کوه‌ها، دشت‌ها، فلات‌ها، جھیل‌ها، دریاها، خلیج‌ها، کانال‌ها و... نقش کلیدی دارد. مشابه به این نتایج تحقیقات، محققان تحت عنوان نقشه‌های جغرافیایی و نقش آن در یادگیری علم جغرافیه نشان می‌دهد که نقشه‌های جغرافیایی یکی از مهم‌ترین عامل مؤثر در یادگیری محصلان می‌باشد (جواد عباسی، رسول عبدالله میرزایی و جواد حاتمی، ۱۳۸۷) مقاله‌ای تحت عنوان "کاربرد نقشه‌های مفهومی در آموزش شیمی دوره متوسطه" نشر نمودند. در این تحقیق یک الگوی تدریس عملیاتی برای مفاهیم انتزاعی ساختار "اتم" بر مبنای نقشه مفهومی و نقشه‌کشی مفهومی، اثر بخشی این رویکرد در افزایش میزان پیشرفت تحصیلی محصلین و دستیابی آن‌ها به

یادگیری معنادار بررسی شده است (سیدامیر خواجه، فهیمه بهدانی، دکتر ابراهیم ریحانی، ۱۳۹۵) مقاله‌ای تحت عنوان بهبود روش‌های یاددهی به کمک نقشه‌های مفهومی ذهنی با استفاده از نرم افزارهای Minding Map نشر نمودند. در این مقاله سعی در ترغیب دانش آموزان به رسم نقشه‌های مفهومی و درگیر شدن ذهن آن‌ها با مفاهیم ریاضی و ارتباط منطقی موجود بین آن‌ها داشته و با ارائه‌ی نقشه‌های مفهومی تلاش برای بهبود روش‌های یاددهی- یادگیری ریاضی دارند. (وسیل آیکاک^۱، ۲۰۱۵) مقاله‌ای با عنوان "بررسی کاربرد قابلیت دست‌رسی نقشه ذهنی در آموزش هنر بصری بر اساس روش یادگیری فعال به نشر رساند. که در آن برای درس هنرهای تجسمی در دانشگاه مارمارا، دانشکده آتاتورک انجام شده است. در آن روش سنتی برای کنترل گروهی و روش یادگیری فعال برای گروه تجربی به کار گرفته شده است (ایوانا سیمونووا^۲ ۲۰۱۴) مقاله‌ای تحت عنوان "بازتاب مفهوم یادگیری الکترونیکی با استفاده از نقشه مفهومی برای دانشجویان" چاپ نمود. نتایج آن نشان می‌دهد، نقشه مفهومی به عنوان روش تحقیق، یک بینش چند بعدی را فراهم می‌کند و سطوح عمیق‌تر پیش آزمون از یادگیرنده را کشف می‌کند.

با توجه به نتایج حاصله از تحقیق حاضر، می‌توان گفت که تمام پاسخ دهندگان پرسش‌نامه نسبت به جایگاه نقشه‌های جغرافیایی در یادگیری علم جغرافیه خیلی ارزنده بوده، چون موجودیت نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی می‌تواند انعکاس عینی از موضوع به مغز شاگردان دهد، باعث جلب توجه شاگردان به موضوع شود، فهم موضوعات جغرافیای را عمیق‌تر می‌سازد، روند آموزش علم جغرافیه را تسهیل می‌بخشد. عمده‌ترین چالش‌های فراگیری نقشه‌های جغرافیایی، نبود متخصصین ورزیده، نبود امکانات کافی، نبود صنوف مجهز و عصری و کم‌توجهی مسئولین دانست.

نتیجه‌گیری

از این تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که نقشه‌های جغرافیایی در یادگیری علم جغرافیا در پوهنتون البیرونی نشان می‌دهد که استفاده هدفمند از این ابزارهای بصری می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر درک بهتر مفاهیم مکانی، توسعه تفکر فضایی و افزایش انگیزه یادگیری در میان دانشجویان داشته باشد. نتایج حاصل از تحلیل پرسش‌نامه‌ها نشان داد که اکثر پاسخ‌دهندگان، نقشه‌ها را نه تنها به عنوان ابزار کمک آموزشی، بلکه به عنوان بخشی ضروری از فرآیند یاددهی- یادگیری تلقی می‌کنند. نقشه‌های

^۱Vesile Aykac
^۲Ivana Simonova

جواد رحیمی

جغرافیایی به دانشجویان کمک می‌کنند تا اطلاعات پیچیده را در قالب‌های تصویری و قابل فهم سازمان‌دهی کنند. آن‌ها ارتباط بین پدیده‌ها، موقعیت‌ها و روابط فضایی را به خوبی آشکار می‌سازند. این ویژگی موجب می‌شود دانشجویان به جای حفظ طوطی‌وار اطلاعات، به درک عمیق‌تری از مفاهیم دست یابند. هم‌چنین، به کارگیری نقشه‌های ذهنی و مفهومی در صنوف جغرافیا، توانایی سازمان‌دهی اطلاعات، خلاصه‌سازی و تفکر انتقادی را در یادگیرندگان افزایش می‌دهد. با این حال، چالش‌هایی نیز در زمینه کاربرد این ابزار در محیط‌های آموزشی افغانستان وجود دارد؛ از جمله کمبود منابع آموزشی به روز، ضعف در آموزش معلمان در استفاده از فناوری‌های نوین و نبود زیرساخت‌های لازم. این عوامل می‌توانند تأثیر مثبت نقشه‌ها را محدود کنند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد بیش‌ترین نمره را سوال: نقشه‌ها باعث درک بهتر مفاهیم جغرافیایی می‌شود. که ۶۶ نمره را گرفته است. و کم‌ترین نمره را سوال: دسترسی به نقشه‌های دیجیتالی در مکاتب و پوهنتون‌ها فراهم است که ۲۴,۲ نمره را گرفته است.

در مجموع، یافته‌های این پژوهش بر اهمیت گنجاندن نقشه‌های جغرافیایی در فرآیند تدریس جغرافیا تأکید دارند. این ابزارها نه تنها موجب افزایش اثربخشی آموزشی می‌شوند، بلکه زمینه‌ساز توسعه مهارت‌های شناختی، تحلیلی و بصری در دانشجویان نیز هستند. بنابر این، توصیه می‌شود که سیاست‌گذاران آموزشی و مسئولان نهادهای علمی با فراهم‌سازی امکانات و برگزاری دوره‌های آموزشی برای استادان، زمینه بهره‌گیری هرچه بیشتر از این ابزارها را فراهم سازند.

پیشنهادات

اشتراک‌کنندگان تحقیق حاضر، پیشنهادهای متعددی را ارائه داشتند که با توجه به اهمیت بعضی از آن‌ها ترتیب و ارایه شده است.

۱. استفاده از نقشه‌های جغرافیایی در صنوف درسی، چون باعث درک بهتر مفاهیم و موضوعات جغرافیایی می‌شوند.
۲. فراهم‌سازی دسترسی به نقشه‌های دیجیتالی در مکاتب و پوهنتون‌ها.
۳. به روز رسانی مستمر نقشه‌ها به ویژه در مناطق شهری و ناپایدار باید به صورت منظم به روز شوند تا دقت و کارایی آن‌ها حفظ شود.
۴. فراهم ساختن امکانات جهت تدریس بهتر علوم جغرافیایی.
۵. استخدام اشخاص با دانش و مسلکی در عرصه تدریس نقشه‌ها و علوم جغرافیایی.

منابع

- آزادی، نفیسه، ریحانی، ابراهیم، سامانی، احسان بهرامی، کمیجانی، آناهیتا، (۱۴۰۲ ه. ش)، اثر بخشی کاربرد نقشه مفهومی بر شناسایی بدفهمی های دانشجویان از سواد نموداری، ریاضی و جامعه، جلد ۸، شماره ۱، صفحه ۹۵-۷۳.
- حاتمی، جواد، عبدالله میرزایی، رسول، عباسی، جواد، (۱۳۸۸ ه. ش) بهبود کیفیت آموزش مفاهیم درس شیمی به کمک نقشه های مفهومی ۲۹۶-۲۸۱.
- خواجه، سیدامیر، بهدانی، فهیمه و ریحانی، ابراهیم، (۱۳۹۵ ه. ش)، بهبود روش های یاددهی- یادگیری به کمک نقشه های مفهومی ذهنی با استفاده از نرم افزارهای Minding Map وبگاه کنفرانس های آموزش ریاضی
- دیانت خواه، محمود (۲۰۱۹م) نقشه برداری مهندسی، صفحه ۶.
- سعیدی، خلیل، صالحی، محمد حسینی، فتحی، شرین، (۱۳۹۹ ه. ش)، نقشه کشی ذهنی، راهبردی نو در آموزش و یادگیری و روش های رسم نقشه های ذهنی، فصلنامه رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، سال چهارم، شماره ۴۴، صفحه ۲۱۹-۲۱۱.
- سوادپور، نسرين و رضایی، اکبر، (۱۳۹۳ ه. ش)، بررسی اثر بخشی آموزشی به کمک نقشه های مفهومی معلم ساخته و نقشه های مفهومی با تلفیق چند رسان های در درس حرفه و فن بر عملکرد یادگیری و انگیزش دانش آموزان دختر پایه سوم راهنمایی شهر زنجان، فصلنامه آموزش و ارزشیابی، شماره ۲۵، سال هفتم، صفحه ۵۸-۴۳.
- صولتی، اکبر، نامدار، حسن، رحمان زاده، الهام، وطنچیان، مهران، (۱۴۰۰ ه. ش) تأثیر نقشه مفهومی در تقویت مهارت خواندن و درک مطلب درس زبان انگلیسی عمومی دانشجویان پزشکی در جهت یادگیری پایدار و عمیق، مجله علوم پزشکی خراسان شمالی، دوره ۱۳، شماره ۱، بهار.
- کوثر، زمانی، وحید، امانی، (۱۳۹۸ ه. ش)، مروری بر کاربرد نرم افزارهای نقشه مفهومی در تسهیل و بهبود کیفیت آموزش و یادگیری شیمی، پژوهش در آموزش شیمی، شماره ۱، صفحه ۱۵-۳۴.
- مرجان بدیعی، ازندهای، رسول، افضلی، علی، امیری، (۱۳۹۴ ه. ش)، فهم نقشه سیاسی از منظر قدرت/ دانش، پژوهش های جغرافیای انسانی، دوره ۴۹، شماره ۱، صفحه ۲۰۲-۱۸۵.
- Aykac, V. (2015). An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 174, 1859-1866 .

- Evrekli, E., İnel, D., & Balım, A. G. (2010). Development of a scoring system to assess mind maps. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2 (2), 2330-2334.
- Merchie, E., & Van Keer, H. (2012). Spontaneous mind map use and learning from texts: The role of instruction and student characteristics. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 69, 1387-1394 .
- Novak JD. Concept mapping: A useful tool for science education. *J Res Sci Teach*. 1990;10:937-949. doi: 10.1002/tea.3660271003
- Simonova, I. (2014). Concept of e-learning reflected in mind maps of university students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116.
- Willerman M, MacHarg RA. The concept map as an advance organizer. *J Res Sci Teach*. 1991;28(8):705-711. doi: 10.1002/tea.3660280807

دعاء او دقبلېدو پر وړاندې يې خنډونه او دحل لارې چارې يې

نجم الدين نجم^۱، دكتور عزت الله حقاني^۲

۱. ننگرهار پوهنتون، شرعياتو پوهنځی دتفسیر او حديث ماستری، برنامې محصل

۲. کابل پوهنتون، شرعياتو پوهنځی، اسلامي ثقافت خانگې پخوانی استاذ

لنډيز

دايوه توصيفي، تحليلي او کتابتونې څېړنه ده چې په کې دعاء او دقبلېدو پر وړاندې يې خنډونه او دحل لارې چارې يې ترڅېړنې لاندې نيول شوي دي، د څېړنې موخه ددعاء دقبلېدو پر وړاندې خنډونه او دهغې دحل لارې چارې په گوته کول دي، ارزښت يې په دې کې دی، چې په دې سره انسان خپل ټول احساسات، درد، فرياد، هيلې او غوښتنې الله تعالی ته وړاندې کوي، دانسان او الله تعالی ترمنځ دمېني، باور او تسليمۍ پل جوړوي، دڅېړنې په پايله کې دې نتيجه ته رسيدلی يم چې دعاء دالله تعالی په وړاندې د خپل انتهايي ذلت او احتياج څرگندونه، او هغه ته دعاجزی کول دي، ددعاء دقبلېدو پر وړاندې يو شمېر خنډونه شتون لري چې ددعاء کونکي ددعاء مانع گرځي، چې شريعت يې دقبلېدو لارې چارې په گوته کړي دي دبيلگې په توگه ددعاء په پيل او پای کې درود ويل، په قوي هوډ، يقين او تضرع سره دعاء کول، په دعاء کې تلوار نه کول او دېته ورته داسي نورې لارې چارې شته دی چې ددعاء دقبلېدو سبب گرځي.

کلیدي کليمې: دعاء، د قبلېدو پروړاندې يې خنډونه، دحل لارې چارې اوگټې يې.

الدعاء ومعوقات قبوله وسبل معالجتها

نجم الدين نجم^{١*}، الدكتور عزت الله حقاني^٢

١. طالب في مرحلة الماجستير بقسم التفسير والحديث بجامعة نجرهار

٢. الأستاذ السابق في قسم الثقافة الإسلامية، بكلية الشريعة، في جامعة كابل

ملخص البحث

هذا البحث هو دراسة وصفية، تحليلية ومكتبية، تناول موضوع الدعاء والعوائق التي تحول دون قبوله وطرق معالجتها، هدف البحث، بالإضافة إلى تسليط الضوء على العوائق التي تعيق قبوله وسبل تجاوزها، تكمن أهمية هذا البحث في أن الدعاء وسيلة عظيمة يُعبّر من خلالها الإنسان عن مشاعره، آلامه، آماله واحتياجاته، فيبني بها جسراً من المحبة والثقة والتسليم بينه وبين خالقه، وقد توصلتُ في نهاية البحث إلى أن الدعاء هو غاية التذلل والحاجة أمام الله تعالى، والتضرع إليه. وهناك موانع عدة تحول دون قبول الدعاء، مثل التعدي في الدعاء وأكل الحرام وغير ذلك، وقد أشار الشرع الحنيف إلى مجموعة من الوسائل التي تُعين على قبول الدعاء، مثل البدء بالصلاة على النبي ﷺ وختم الدعاء بها، والدعاء بيقين وتضرع وعدم التعجل، وغيرها من الأسباب التي تؤدي إلى استجابة الدعاء.

الكلمات المفتاحية: الدعاء، موانع القبول، سبل المعالجة وفوائدها.

سريزه

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَعَلَىٰ آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ:

دعاء يوه روحاني اړيکه ده چې انسان په کې خپل دعاجزى حالت څرگندوي، د الله تعالى له لوري درحمت، مهرباني او بښني غوښتنه کوي، دعاء نه يوازې دستونزو دحل يوه لاره ده، بلکې زړه ته سکون او ډاډ هم ورکوي، دمعنوي ځواک دترلاسه کولو سرچينه ده، دژوند مثبت بدلون اوالله تعالى ته دزدیکت لپاره يوه مهمه وسيله ده، په اړه يې الله تعالى فرمايې: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ (البقرة: ۱۸۶).

ژباړه: او ای پيغمبره! زما بندگان که له تا نه زما په باب پوښتنه وکړي: نو هغوی ته ووايه چې زه ورته ډېر نژدې يم، بلونکی چې کله ماوبلي، زه د هغه بلنه اورم او ځواب ورکوم، نو هغوی ته بښايي چې زما بلنې ته لبيک ووايي او پر ما ايمان راوړي ته دا خبره هغوي ته واوروه، کېدای شي چې هغوي سمه لاره ومومي.

په نوموړي ايت کې ددعاء او دالله تعالى له لوري دهغې دمنلو ژمنه ده، دعاء هغه موضوع ده چې په اړه يې ډير شمېر ليکنې تر سره شوي دي، په مختلفو اړخونو او برخو کې يې جزئيات تشریح او واضح شوي دي، خو دا ليکنې په عربي ژبه دي، چې له بده مرغه زموږ د ټولني اکثریت وگړی ورسره بلدتيا نه لري.

دڅېړنې پوښتنې

۱. دعاء څه ته وايي؟
۲. هغه کوم لاملونه او خنډونه دي چې ددعاء دقبلېدو په وړاندې مانع گرځي؟
۳. ددعاء دقبلېدو لارې چارې څه دي؟

د څېړنې کړنلاره

دغه څېړنه کتابتوني بڼه لري، اودتوصيفي تحليلي ميتود څخه په کې گټه اخيستل شوې ده، دموضوع اړوند معلومات له گڼو معتبرو سرچينو لکه: قران کریم، سنت نبوي، تفاسيرواو دلغت معتبرو او نور دموضوع اړوند کتابونوڅخه اخيستل شوې دي، معلومات يې په علمي ډول تخریج شوی دي، دڅېړنې په اخر کې پايلې، مناقشې، وړاندیزونو او دمصادرو او مراجعو فهرست ته ځای ورکړل شوی دی.

دڅېړنې تاريخي شاليد

د پلتنې وروسته ما ځينې ليکنې وموندلې چې ددعاء په ځينو ابعادو او برخو يې ليکنې کړې دي خو په دې تړاو کومې ځانگړې ليکنې شتون نه درلود او کومې چې شوي دي هغه هم په عربي ژبه دي؛ ديبلگې په توگه: کتاب الدعاء دشيخ محمد بن صالح الغثيمين ليکنه، فتح الرباني في الدعاء دشيخ عبدالقادر جيلاني ليکنه، او الصلاة على النبي وآداب الدعاء دنړۍ دمختلفو اسلامي عالمانو ليکنې دي، چې له بده مرغه زموږ د ټولني اکثريت وگړي دعربي ژبې سره بلدتيا نلري، او بل لورې ته ځنې مسایل په مذکورو کتابونو کې په مستقل ترتيب سره شتون نه درلود، ډيرې يې اوږد تفصيل لري او ځينو نورو کې منطقي تسلسل او مطلبونه په پرلپسې ذکر کول نه دي مراعت شوي، نو بناء ما مناسب وگڼل چې په ملي پښتو ژبه خپلو هيوادوالو ته ديوې علمي مقالې له لارې څخه خپله نيمگړې هڅه وړاندې کړم.

دعاء او دقبلېدو پر وړاندې يې خنډونه او دحل لارې چارې يې

ددعاء تعريف

دعاء دلغت له مخې له (د، ع، و) مادې څخه اخيستل شوې ده، چې په اصل کې په خپل غږ او خبرو سره ديو شي پام راپولو ته وايي، همدې اصل ته په کتو دعاء الله تعالى ته درغبت په معنی سره ده، د (الادعية) مفرد دی، فعل يې (دعا، يدعو) راځي، مصدر يې (الدعاء او الدعوى) راځي، (الدعوة) يو وار دعاء ته وايي جمع يې (دعوات)، د غږ په معنی هم استعمالېږي، لکه چې ويل کېږي (دعا الرجل الرجل) يعنی غږ يې ورته وکړ او (دعوت فلاناً) يعنی چيغه مې ورته وکړه او راومې غوښت، مفرد يې (داع) راځي. (ابن منظور، ۱۴۱۴ هـ، لسان العرب، ۶/۲۳۳۷).

امام راغب رحمه الله فرمايي: چې دعاء کله دنوم کېښودلو په معنی هم استعمالېږي لکه چې ويل کېږي (دعوت ابني زيداً) يعنی نوم مې ورته کېښود، همداراز اطلاق يې پر قدر او ارزښت هم کېږي لکه الله تعالى فرمايي: ﴿لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ﴾ (غافر: ۴۳) دهغه خو په دنيا او اخرت کې هېڅ قدر قيمت نشته. (ابن حجر، ۱۳۷۹ هـ، فتح الباري شرح صحيح البخاري، ۹۴/۱۱).

په اصطلاح کې: علامه طيبي رحمه الله فرمايي: دعاء: الله تعالى ته خپل انتهايي ذلت او احتياج ښکاره کول او هغه ته عاجزي کول دي، مناوي رحمه الله فرمايي: دعاء د احتياج ژبه ده په څرگندولو دخپل تکليف باندي (الأصفهاني، ۱۴۱۲ هـ، المفردات في غريب القرآن، ص: ۱۷۰)

دعا دقبلېدو پر وړاندې خنډونه

الله تعالی دخپل بنده دعاء نه ردوي ، يايې په دنيا کې قبلوي ، يايې ترې كفاره گرځوي او يايې هم په اخرت کې ورته ذخيره کوي ، البته ځينې لاملونه شته دی چې ددعا دقبلېدو په وړاندې مانع گرځي ، ابراهيم بن ادهم - رحمه الله - ته وويل شو: څه لامل دی چې دعاء غواړو او دعاء مو نه قبليري؟ ابراهيم بن ادهم - رحمه الله - ورته به ځواب کې وفرمايل: تاسوالله تعالی پيژنی خو اطاعت يې نه کوئ او د الله تعالی رسول پيژنی خو دستتو تابعداري يې نه کوئ ، قران کریم پيژنی خو عمل پرې نه کوئ ، دالله تعالی نعمتونه خوری خوشکريې نه اداء کوئ ، جنت پيژنی خو طلب يې نه کوئ ، جهنم پيژنی خو تينسته ترې نه کوئ ، شيطان پيژنی خو دبنمني يې نه کوئ ، مرگ پيژنی خو تياری ورته نه کوئ ، مړي خښوی خو عبرت ترې نه اخلی او خپل عیبونه موپريني دي او دبل په عیبونو باندې مصروف ياستی (الأصفهاني، ۱۳۹۴هـ ، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ، ۱۵/۸-۱۶).

علماوو دقراني ايتونو او نبوي احاديثوداستقراء او تتبع په نتيجه کې ددعا دقبلېدو پروړاندې يو شمېر خنډونه او لاملونه په گوته کړي دي چې ددعا کونکي دعا ردوي ؟ چې ځينې يې په لاندې توگه دي :

لومړی: په دعاء کې له حده تېری کول

په دعاء کې له حده تېری کول گن شمير بني لري چې ددعا د قبلېدو پر وړاندې خنډ گرځي ، الله تعالی فرمايي: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (الأعراف: ۵۵) ژباړه: وبلئ رب خپل په عاجزی او په پټه باندې ، يقينا الله تعالی زياتي کونکي نه خوشوي . څوک چې گناه کبيره کوي ، نوموړي ته معلومات ددې خبرې وي او که نه ، چې داگناه کبيره ده ، نوداکس تجاوز کونکی دی او الله تعالی خبر ورکړی ، چې زه تجاوز کونکي نه خوشوم ، نوڅنگه به دداسې کس دعاء قبوله شي چې په گناه کې اخته وي؟

د عبدالله بن مغفل رضي الله عنه څخه روايت دی نوموړي له خپل زوي څخه واوريدل چې ويل يې: (اللهم إني سألك القصر الأبيض عن يمين الجنة إذا دخلتها، فقال: أي بني، سل الله الجنة، وتعود به من النار فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «إنه سيكون في هذه الأمة قوم يعتدون في الطهور والدعاء»). (ابوداود، سنن ابي داود ۹۶/۱)

ژباړه: ای الله زه له تانه جنت ته ننوتلو پر وخت دجنت بني لور ته د سپني مانې سوال کوم ، نو نوموړي ورته وويل: ای زويه! له الله تعالی نه جنت غواړه او له اور نه پناه غواړه ځکه ما له رسول الله

صلی الله علیه وسلم خخه اوریدلی ویل یی: زر ده چې په دې امت کې به داسې خلک هم راشي چې په پاکوالي او دعا به کې به له حده تیری کوي.

امام قرطبي رحمه الله فرمایي: په دعاء کې له حده تبری ډیر ډولونه لري: ډیر په زور او چیغو سره دعاء کول، یا د ځان لپاره داسې دعا غوښتل چې وړ یې نه وي لکه د نبوت مرتبه غوښتل، یا ناشونې دعا کول، یا دنافرمانی دعاء غوښتل او یاداسې دعاء کول چې په قران اوسنت کې نه وي.

علامه ابن تیمیة رحمه الله فرمایي: په دعاء کې تبری کول کله داسې وي چې د نارواکار غوښتنه وشي لکه د حرامو کارونو په ترسره کولو کې مرسته غوښتل، کله د داسې شي غوښتنه چې عادتاً یې الله نه کوي لکه په دنیا کې دتل لپاره اوسپدل، یا دا چې د بشریت د له منځه تللو غوښتنه وشي چې خوراک څښاک ته به کومه اړتیا ونلري یا ددې په څېر نور سوالونه چې له حده تبری پکې وي او الله یې نه خوښوي او نه یې سوال کوونکی خوښوي، او ترټولو زیات تبری کوونکی هغه څوک دی چې دالله تعالی سره بل څوک هم رابولي؛ ځکه ترټولو لوی تبری شرک دی داهم تبری دی چې پرته له عاجزی الله تعالی نه دعاء وکړي او څوک چې د بې وزله، عاجز او وپریدونکي شخص په څېر سوال ونکړي نو هغه تبری کوونکی دی، داهم تبری دی چې دهغه داسې بندگانې وشي چې هغه نه وي مشروع کړې، یا په داسې توگه یې ثناء وویل شي چې هغه پر ځان نه وي ویلي او نه یې اجازه ورکړي وي؛ ځکه چې دا هم په دعاء کې تبری دی، (ابن تیمیة، ۱۴۲۶ هـ، مجموع الفتاوی، ۱۷/۲۲-۲۳)

دویم: دصله رحمی پریکول

الله تعالی دخپل بنده دعاء نه ردوي ترڅو چې دخپلولی پریکولو دعاء ونه کړي لکه څنگه چې په یوحدیث کې نبي - صلی الله علیه و سلم - فرمایلي: (لَا يَزَالُ يُسْتَجَابُ لِلْعَبْدِ مَا لَمْ يَدْعُ بِإِثْمٍ أَوْ قَطِيعَةٍ رَحِمَ مَا لَمْ يَسْتَعْجِلْ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الْإِسْتِعْجَالُ؟ قَالَ- يَقُولُ قَدْ دَعَوْتُ وَقَدْ دَعَوْتُ فَلَمْ أَرَ يَسْتَجِيبُ لِي فَيَسْتَحْسِرُ عِنْدَ ذَلِكَ وَيَدْعُ الدُّعَاءَ) (مسلم، ۲۰۱۷ م، صحیح المسلم، ۸۷/۲).

ژباړه: همپشه دیوبنده دعاء قبلېري ترڅو چې دگناه یا دخپلولی دپریکولو دعاء ونه کړي، په دې شرط چې عجله یې نه وي کړي، نبي - صلی الله علیه و سلم - ته وویل شو ای دالله تعالی رسوله، دعجلې څه مطلب دی؟ نبي - صلی الله علیه و سلم - ورته په ځواب کې وفرمایلي: (چې باربار ووايي: چې زه دعاء کوم اونه قبلېري، نو افسوس وکړي او دعاء پریردي).

یو ډله علماء وایي: الله تعالی هره دعاء قبلوي، یایې دنیاکې قبوله کړي او یا یې ترې کفارو وگرځوي او یا ورته په اخرت کې ذخیره شي؛ دحضرت أبوسعیدخدری - رضي الله عنه - څخه روایت

دی چې نبی - صلی الله علیه وسلم - وفرمایل: (مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَدْعُو بِدَعْوَةٍ لَيْسَ فِيهَا إِنْهُمْ وَلَا قَطِيعَةٌ رَحِمَ إِلَّا أَعْطَاهُ اللَّهُ بِهَا إِحْدَى ثَلَاثٍ إِمَّا أَنْ يُعَجَّلَ لَهُ دَعْوَتُهُ وَإِمَّا أَنْ يَدَّخِرَ لَهُ وَإِمَّا أَنْ يَكْفَ عَنْهُ، مِنَ السُّوءِ بِمِثْلِهَا) (قَالُوا: إِذَنْ نُكْتَرُ؟ قَالَ:) لَلَّهُ أَكْثَرُ. (ابن عبدالبر، ۱۹۶۷ م، التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد ص: ۳۴۳ - ۳۴۵).

ژباړه: یومسلمان چې کله دعاء وغواړي او په دې کې گناه او خپلولي پریکول نه وي، الله تعالی به دې کس ته ددې دعاء په سبب ددرېو شیانو څخه یوشي ورکړي: یا به سمدستي الله تعالی دده دعاء قبوله کړي، یا به یې ورته ذخیره کړي او یا به ورڅخه الله تعالی ددې گناه په اندازه مصیبت لرې کړي، صحابه وو ویل: نویاخوبه مور ډېرې دعاگانې کوو؟ نبی - صلی الله علیه وسلم - وفرمایل: الله تعالی ډیر ورکونکی دی.

أبو عمر یوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر رحمه الله - وایي: دا حدیث د تفسیر په باب کې دالله تعالی ددې قول له امله: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ سندا ذکر کېږي، نو دا حدیث ټول په ټوله ددعاء قبلدلو دقبیلې څخه دی (التمهید، ۳۴۵/۵).

دریم: په دعاء کې تلوار کول

امام بخاري، مسلم او ابوداود دحضرت ابوهیرة - رضي الله عنه - څخه یو حدیث نقل کړی دی چې وایي: نبی - صلی الله علیه وسلم - وفرمایل: (يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ يَقُولُ دَعْوَتَهُ فَلَمْ يُسْتَجَبْ لِي) (مسلم، ۲۰۱۷ م، صحيح المسلم ۲۰۹۵/۴) او (البخاري، صحيح البخاري، ۷۴/۸).

ژباړه: ستاسې له جملې څخه دیو کس دعاء قبلېږي ترڅو چې تلوار ونه کړي، چې ووايي: دعاء مې وکړه خو قبوله نشوه،

مالکي علماء وایي: د نبی - صلی الله علیه وسلم - داوینا چې فرمایي: (يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ) احتمال لري چې دا خبر ورکول وي ددې خبرې، چې دعاء خامخا قبلېږي اودا احتمال هم لري، چې شاید دعاء قبوله شي نوکله چې دا په معنی دخبرورکولو دی، چې دعاء خامخا قبلېږي او یا شاید قبوله شي؛ نو دعاء قبلېدل په معنی ددې دريو کارونو دي کوم چې په مخکې حدیث کې تیر شو، نو کله چې ډاکس داسې ووايي: دعاء غواړم او نه قبلېږي، نو دعاء قبلېدل یې باطل شي اودا درې کارونه یې نه ترسره کېږي او دعاء ددې ټولو کارونو څخه خالي شي، اگر که یاد حدیث په دې معنی هم دلالت کوي، چې کیدای شي دعاء یې قبوله شي، نو قبلېدل پدغه وخت کې دهغه خصوصي کار ترسره کېدل دي، چې دهغې دعاء یې غوښتي ده، خودا قبلېدل ددې دعاء کوونکي دې وینا منعه کړل: دعاء

نجم الدین نجم

غواړم او نه قبلېري؛ ځکه دا وينا د نا امیدی، دقیقین دکمزوری او د الله تعالی دغوسه کېدلو وينا ده. (القرطبي، ۱۹۹۶م، المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم، ۶۲-۶۳/۷).

څلورم: غفلت او بې پروايي

ددعاء د قبلېدو پر وړاندې بل خنډ هغه د بې پروايي او ناخبرې پر مهال دعاء کول دي او الله تعالی دغافل او ناخبره زړه دعاء نه قبلوي، دحضرت ابوهريرة رضي الله تعالى عنه څخه روايت دی نوموړی فرمايي چې رسول الله صلى الله عليه وسلم وفرمايل: «ادعوا الله وأنتم موقنون بالإجابة، واعلموا أن الله لا يستجيب دعاء من قلب غافل لاه.» (الترمذي، ۱۳۹۵ هـ — ۱۹۷۵ م، الجامع الكبير - سنن الترمذي، ۲۳۴/۳).

ژباړه: له الله تعالی نه دا سې دعا کوئ چې په قبلېدو يې مطمئن يا ست، پوه شئ چې الله تعالی دغافل او ناخبره زړه دعا نه قبلوي.

امام غزالي رحمه الله فرمايي: ددعاء سره به دالله تعالی څخه ويره، عاجزي، خشوع او رغبت مل وی په همدې توگه دعاء به په قوي هوډ سره کوي او په قبلېدو به يې مطمئن وي (الغزالي، ۱۹۸۸م، إحياء علوم الدين ۳۰۴/۱).

پنځم: دامر بالمعروف او نهی عن المنکر پريښودل

ددعاء دقبلېدو په وړاندې ترټولو لوي خنډ هغه په نیکوچارو امر اوله بدیوڅخه دمنعې پريښودل دي، چې په قران کې دمسلمان امت ځانکړي صفت ښودل شوي دي الله تعالی فرمايي: ﴿الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ (توبه: ۱۱).

ژباړه: سړي مؤمنان اوبښخي مؤمناني ځني ددوي دوستان دي دځينو نورو حکم کوي دوي په نیکو (چې دالله تعالی او دهغه درسول صلی الله علیه وسلم اطاعت دي) او منع کوي له بدیو (چې دالله تعالی او دهغه درسول صلی الله علیه وسلم مخالفت دي).

د نوموړي آیت کریمه په لومړي سرکې دمسلمانانو دخپل مینخي دو ستي یادونه شوي ده چې مومنان یو بل دوستان دي اوددو ستي غوښتنه داده چې دو ست باید دو ست ته گټه ورسوي له دي څخه به ستره گټه کومه وي چې دنیکی لار وروښايي اوله بدیو څخه يې منع کړي، محمدي امت چې غوره بلل شوي دي پدي اساس چې امر بالمعروف او نهی عن المنکروظيفه په غاړه لري قران کریم وايي: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ (ال عمران: ۱۱)

نجم الدين نجم

ژباړه: یئ تاسي (ای محمدی امته) خیر (بهتره) امت چي ایستلی شوي ددي لپاره دخلکو چي حکم کوي تاسي په نیکی او منع کوي تاسي له منکر څخه.

امام قرطبي (رحمه الله) ددي آیت په تفسیر کې دامام مجاهد رحمه الله څخه یوقول رانقل کړی دی چې وایې: دمحمدي امت غوره والي په دي کې دي چې دوي په نیکو چارواو امر اوله بدیو څخه منع کوي، که دا کار پیردي اود منکر مرتکب شي بیاد خوښې وړنه دي دبدي وړدي چې بیا یې همدا دهلاکت لپاره کافي ده (القرطبي، ۱۴۳۲هـ، الجامع لاحکام القرآن)، ۱۷۱/۴.

دحذیفة رضي الله عنه، څخه روایت دی چې نبی صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي: والذي نفسي بيده لتأمرن بالمعروف، ولتنهون عن المنکر، أو ليوشکن الله أن یبعث علیکم عقاباً منه، ثم تدعوه فلا یستجیب لکم. أبو عیسی رحمه الله دنوموړی حدیث په پای کې فرمایې چې: دا حدیث حسن دی. (الترمذي، ۱۹۹۸ م، الجامع الکبیر - سنن الترمذي، ۴/۴۶۸).

ژباړه: قسم په هغه ذات چې زما روح دهغه په لاس کې دی: تاسې به خامخا په نیکی امر اوله بدیو منع کوئ، که نه الله تعالی به درباندي عذاب رانازل کړي، بیا به ورڅخه دعاگانې غواړئ، خو دعاگانې به مونه قبلېري. له نوموړي حدیث څخه څرگنده شوه چې امر بالمعروف او نهی عن المنکر دمسلمانانو دنده ده، ددې دندي دنه اداء کولو په وخت کې به عذاب راځي، بیا به دعاگانې کوي خو قبلېري به نه.

شپږم: حرام خوراک کول

حرام خوراک خوړل ددعاء دقبلیدو مخنیوي کوي نبی - صلی الله علیه وسلم - فرمایي: (الرَّجُلُ يُطِيلُ السَّفَرَ أَشْعَثَ أَغْبَرَ يَمُدُّ يَدَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ يَا رَبِّ يَا رَبِّ وَمَطْعَمُهُ حَرَامٌ وَمَشْرَبُهُ حَرَامٌ وَمَلْبَسُهُ حَرَامٌ وَغَدْيٌ بِالْحَرَامِ فَأَنَّى يُسْتَجَابَ لِذَلِكَ)؟! (مسلم، ۳۲۰۱۷ م، صحیح المسلم، ۸۵/۲).

ژباړه: چې یوکس اوږد سفر وکړي، بېر سر او گردونو وهلی وي، اسمان ته لاسونه پورته کړي؛ دعاء کوي: ای زماږه! ای زماږه! پداسې حال کې چې خوراک یې حرام وي، څښاک یې حرام وي، جامه یې حرامه وي، غټ شوی په حرامو وي، څنگه به دده دعاء قبوله شي.

په نوموړي حدیث کې استفهام د استبعاد لپاره دی، مطلب ډیره لرې خبره ده چې دهغه چا دعاء قبوله شي چې دا صفات پکې وي. (القرطبي، ۱۹۹۶م)، المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم، ۶۲-۶۳/۷.

نجم الدین نجم

اووم: دمعییت دعاء

په دعاء کې به دهغه شي طلب کوي چې دهغې غوښتل شرعا جائزوي نبي صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي: (مَا لَمْ يَدْعُ بِإِثْمٍ أَوْ قَطِيعَةٍ رَحِمَ) (مسلم، ۲۰۱۷، ص ۸۷/۲).
ژباړه: دبنده دعاء قبليري ترڅو پوري چې دگناه يا د خپلولی دپرې کولو دعاء ونه کړي، نو په گناه کې ټول هغه گناهونه شامل دي، چې په کولو يې گناهگار پوري او په خپلولی پريکولو کې دمسلمانانو ټول حقوق اودهغوی سره زیاتی شامل دی. (القرطبي، ۱۹۹۶م)، المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم، ۷، ۶۲/۶۳-۶۳)

ددعاء دقبلېدو لارې چارې

په مجموع کې الله تعالی د خپلو ټولو بنده گانو دعاگانې قبلوي، الله تعالی خپل بنده ته نژدې دی، بلنه يې اوري او په حاجت يې پوهيري نو الله تعالی چې اراده وکړي اوخوښه يې شي دعاء قبلوي، البته ددعاء دقبلېدو يو شمېر لارې چارې دي چې بايد دعاء کوونکی يې په نظر کې ونيسې ترڅو دالله تعالی په وړاندې يې دعاء قبوله شي .

لومړی: ددعاء دقبلېدو پر وړاندې دشته خنډونه له منځه وړل

علماوو دقراني ایتونو او نوي احاديثو داستقراء او تتبع په نتیجه کې ددعاء دقبلېدو پر وړاندې يوشمېر خنډونه او لاملونه په گوته کړيدي چې د دعاء کوونکي ددعاء دقبلېدو پر وړاندې خنډ گرځي، بايد دعاء کوونکي له هغې څخه ډډه وکړي ترڅو يې دالله تعالی په وړاندې دعاء قبوله شي .

دويم: په دعاء کې اخلاص کول

دعاء عبادت دی او په عبادت کې داخلاص شتون ضروری دی، هرو وينا او کرنه که په خپل ذات کې هر څومره کوچني هم وي، خو چې اخلاص ورسره مل وی، دديرې بنسکې پایلې او غوره نتيجه درلودونکې وي ددې برعکس که يوانسان ټول عمر په عبادتو او طاعتو کې تير کړی خو چې اخلاص او الهې رضاء په کې نه وي له پښيماننیا پرته به نور هيڅ په لاس ورنشي، الله تعالی په گني شمير ایتونو کې خپل بنده گان اخلاص ته هڅولي دي په ځانگړي توگه په دعاء کولو کې، الله تعالی فرمایي: ﴿ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ﴾ (الأعراف: ۲۹)

ژباړه: په هر عبادت کې خپل لوری سم کړئ، هماغه بلئ خپل دين دهماغه لپاره خالص

کړي.

نجم الدين نجم

امام مسلم دحضرت ابوهريره رضي الله عنه له لاري روايت كرى دى چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلي دي: «أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ، وَهُوَ سَاجِدٌ، فَأَخْلَصُوا الدُّعَاءَ» (مسلم، ۲۰۱۷م، صحيح المسلم، ۳۵/۱)

دحديث ژباړه: بنده خپل رب ته تر ټولو نږدې هغه وخت وي، چې الله ته سجده كوي، نو په هغه وخت كې دعا له اخلاصه وكړئ .

خالد الربيعي- رحمه الله - وايي: زه دې امت ته ددې آيت له امله: «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» په تعجب كې يم، الله تعالى دوي ته په دعاء امر كړى او په قبولولو يې ورسره وعده كړې او په منځ كې يې هيڅ شرط نشته، يوچا ورته وويل: دا څنگه؟ نوموړي وويل: هغه دالله تعالى ددې وينا پشان چې فرمايي: «فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (المؤمن: ۱۴)،

ژباړه: ويلى الله لره پداسې حال كې چې خالص كوونكي استى هغه لره بلنه. دلته شرط ذكردى، او دا قول دالله تعالى: «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (لمؤمن: ۶۰). يعنې: ماراوبلى چې قبولوالى وكم ستاسولپاره. په دې كې شرط ندى ذكر.

دریم: ددعاء په پیل او پای کې درود ویل

ددعاء پیل او پای به دالله تعالى په حمد، پر رسول الله صلى الله عليه وسلم باندې ددرود ویلو سره كوي، بيا به الله ته خپل حاجت وړاندې كوي، د حضرت فضالة بن عبيد الاوسي رضي الله عنه څخه روايت دى نوموړى فرمايي: چې رسول الله صلى الله عليه وسلم له يو سړي واوريدل چې په لمانځه كې يې دعاء كوله، نه يې دالله تعالى لويي وويله او نه يې پر رسول الله صلى الله عليه وسلم باندې درود، نو رسو الله صلى الله عليه وسلم ورته وفرمايل: عَجَلْتَ أَيُّهَا الْمُصَلِّيُّ ثُمَّ عَلَّمَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاسْمَعُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا يُصَلِّي فَمَجَّدَ اللَّهُ وَحَمِدَهُ وَصَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ادْعُ تَجِبْ وَسَلِّ تَعْطُ (النسائي، ۱۴۰۶ هـ، السنن الصغرى ۴۴/۳)

ژباړه: اى لمونځ كوونكيه! تلوار دې وكړ، بيا يې ورته بنسودنه وكړه او له يو لمونځ كوونكي يې واوريدل چې لمونځ يې كاوه دالله تعالى ثنا او لويي يې وويله پر رسول الله صلى الله عليه وسلم يې درود وويل، نو رسول الله صلى الله عليه وسلم وفرمايل: دعاء غواړه قبليري به، سوال كوه دركول كيږي به.

نجم الدین نجم

د حضرت عمر بن الخطاب - رضي الله عنه - خنجه روایت دی نوموړی فرمایي: دعاء داسمان او خُمکې ترمنځ څوونده وي، هېڅ هم ترې پورته نه ځي تر څو چې په خپل نبی صلي الله عليه وسلم باندې درود ونه وايي. (الترمذي، ۱۹۹۸ م الجامع الكبير - سنن الترمذي، ۶۱۴/)

ابو سليمان الداراني - رحمه الله - فرمایي: څوک چې غواړي له الله تعالی نه ديو حاجت سوال وکړي نو پیل دې پر رسول الله صلي الله عليه وسلم باندې له درود ویلو وکړي بیا دې حاجت وغواړي بیا دې پر رسول الله صلي الله عليه وسلم باندې درود ویلو سره پای ته ورسوي؛ ځکه الله تعالی درودونه قبلوي او هغه ډیر عزتمند دی له دې چې په منځ کې غوښتنه یې پریري. (الغزالي، ۱۹۸۸ م، إحياء علوم الدين، ۳۰۷/۱)

څلورم: تضرع

په دعاء کې اخلاص، عاجزي، خشوع، رغبت او دالله تعالی خنجه ویره هغه څه دي چې ددعاء دقبلېدو لامل گرځي (الغزالي، ۱۹۸۸ م، إحياء علوم الدين، ۳۰۴/۱). دنعمان بن بشير رضي الله عنه خنجه روایت دی نوموړی فرمایي: چې رسول الله صلی الله عليه وسلم وفرمايل: «الدعاء هو العبادة ثم قرأ وقال ربكم ادعوني أستجب لكم إن الذين يستكبرون عن عبادتي سيدخلون جهنم داخرين» (المؤمن: ۶۰)، (ابوداود، ۲۰۱۷ م، ۲ سنن أبي داود/۱۴۷) ژباړه: دعاء عبادت دی بیا یې دا ایت ولوست، چې ستاسې رب فرمایي ماراوبلئ چې قبولوالی وکړم ستاسې لپاره، کوم کسان چې په غرور کولو سره زما له عبادت نه مخ اړوي هغوي به ارومرو ذلیل او خوار دوزخ ته ورننوي مطلب دادی: چې ځان غټ گڼي او زما نه دعاء نه غواړي، نو الله تعالی په دعاء غوښتلو امر کړی دی، هڅول یې ورته کړي دي، عبادت یې ورته ویلی دی اود قبلولو وعده یې کړې ده. (ابن عطيه، ۱۹۹۳ م، المحرر الوجيز، ۱۵۵/۱).

ابن بطال - رحمه الله فرمایي: الله تعالی دخپل نبی پر ژبه وعده کړې ده چې څوک له خوبه راوینس شي ژبه یې د رب په توحید باندې خوزیري، دهغه پر باچاهۍ باندې یقین کوي، دهغه په نعمتونو اعتراف کوي، دهغه ستاینې کوي، کوم څه چې له هغه سره مناسب نه دي له هغې یې پاکي بیانوي، عاجزي ورته کوي په لویي بیانولو او غاړه ایښودلو سره، پر یوڅیز دقدرت نه راتلل مگر دهغه په مرستې سره؛ نو بیا چې کله دا دعا کوي قبليري به او که لمونځ کوي نو قبليري به. (ابن حجر، ۱۳۷۹ هـ، فتح الباري شرح صحيح البخاري، ۴۷/۳)

نجم الدين نجم

ځينې اهل علم فرمايي: د ذلت او عاجزۍ په ژبه باندي دعا كوه نه د فصاحت او خلاصه ژبه باندي. (الغزالي، ۱۹۸۸م، احياء علوم الدين، ۳۰۶/۱)

ابن عقيل الحنبلي رحمه الله فرمايي: «والله ما أعتد على أنني مؤمن بصلاتي وصومي بل أعتد إذا رأيت قلبي في الشدائد يفرع إليه (أي بالدعاء) وشكري لما أنعم عليّ. قال: (أي الله تعالى): قد صنتك بكل معنى من أن تكون عبد العبد وأعلمتك أنني أنا الخالق الرأزق فتركتني وأقبلت على العبيد، كلّمك تسألوني وقت جذب المطر، وبعد الإجابة يعبد بعضكم بعضاً». (الحنبلي، ۱۴۲۰هـ، الآداب الشرعية، ۱/ ۱۵۰).

ژباړه: قسم په الله زما باور نشته چې زه دې په لمانځه او روژه مؤمن يم بلکې زه په دې باوري يم چې کله خپل زړه ووينم چې دستونزو پر وخت الله تعالی ته عاجزي کوي په دعا کولو سره اودهغه په نعمتونو شکر وباسي، الله تعالی فرمايي: ته مې په تمامه معنی سره دبنده له بندگۍ وژغورلې، درته ومې بنودل چې يواځې زه رزق ورکونکی يم خو تا زه پريخودم او بندگانو پسې لاړې، تاسو ټول چې کله باران بند شي (وچکالي راشي) له ما نه سوال کوی خو له باران نه وروسته بيا ديوبل بندگي کوی.

پنځم: داسي يقين درلودل چې نا اميدي په شا وتمبوي

ددعاء دقبليدو لپاره يوبل مهم اصل هغه په قوي هوډ سره دعاء کول دي، علماء فرمايي: دعاء کونکی دې داسې نه وايي: يا الله ته ماته راکړې، ماته بښنه وکړې، يا په ما رحم وکړې که ستاخوښه وي، په دعاء کې به دالله تعالی خوښه نه ذکرکوي او دهغه چا په څېر به سوال کوي چې هغه ته معلومات وي چې دا کار بغير دغوښتلو څخه نه کېږي، همدارنگه د دعاء کونکي په دې خبره کې (که ستاخوښه وي) يوډول دالله تعالی دمغفرت، ورکړې اورحمت څخه بې پروايي ده، دا داسې ده لکه يوکس چې ووايي: که ستاخوښه وي او فلاڼی شی راکوې رايې کړه، داجمله خو هغه وخت کارول کېږي کله چې يوشی وغوښتل شي سره ددې چې حاجت ورته نه وي، اويوکس چې يو څيز ته حاجت لري، نو دهغه شي په کلکه غوښتنه کوي (القرطبي، ۳۵۶/۱ - ۳۵۷).

انس بن مالک - رضي الله عنه - فرمايي چې: نبي - صلى الله عليه وسلم - وفرمايل: (إِذَا دَعَا أَحَدُكُمْ فَلْيُعِزِّمِ الْمَسْئَلَةَ وَلَا يَقُولَنَّ اللَّهُمَّ إِنَّ شَيْئًا فَأَعْطِنِي فَإِنَّهُ لَا مُسْتَكْرَهَ لَهُ) (البخاري، صحيح البخاري، ۷۴/۸).

نجم الدین نجم

ژباړه: کله چې یوکس ستاسوله جملې څخه دعاء غواړي، نو په کلکه دې وغواړي، داسې دې نه وایي: ای الله که ستا خوښه وي ماته یې راکړې، نو الله تعالیٰ خودا غوښتل شوی شی بد نه گڼي. په (الموطأ) کې داسې الفاظ راغلي دي: (اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنَّ شِئْتَ، اللَّهُمَّ ارْحَمْنِي إِنَّ شِئْتَ). (الموطأ، ۱۹۸۵ م، ۲۱۳/۱)

ژباړه: ای الله که ستا خوښه وي ماته بښنه وکړې، ای الله که ستا خوښه وي په ما باندې رحم وکړې.

زمونږ علماء وایي: دا قول د نبی - صلی الله علیه وسلم - (فَلْيَعِزَّزِ الْمَسْئَلَةَ) دلیل دی په دې خبره چې مؤمن لپاره مناسب دي چې دعاء کې کوشش وکړي اودقبلدلو امید یې ولري او دالله تعالیٰ درحمت نه نا امیده نه شي؛ ځکه دا دهغه چا نه دعاء غواړي چې زیات ورکوونکی دی، په همدې توگه د ابوهريرة رضي الله عنه څخه روایت دی نوموړی فرمایي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم وفرمایي: «إِذَا دَعَا أَحَدُكُمْ فَلَا يَقُولَنَّ اللَّهُمَّ إِنَّ شِئْتَ وَلَكِنْ لِيَعْظِمَ رَغْبَتَهُ، فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَتَعَظَّمُ عَلَيْهِ شَيْءٌ أَعْطَاهُ» (الشياني ۱۴۱۹هـ - ۱۹۹۸ م، مسند أحمد بن حنبل، ۲/۴۵۷-۴۵۸)

ژباړه: کله چې له تاسې نه یو کس سوال کوي نو داسې دې نه وایي چې ای الله که ستا خوښه وي لیکن خپله مینه او رغبت دې وښايي ځکه الله تعالیٰ ته کوم څیز لوي او سخت نه دی.

ابن بطال رحمه الله فرمایي: د دعاء کوونکي لپاره لازم ده چې په دعاء کولو کې کوښښ وکړي، د قبلدو هیله یې وکړي او درحمت نه دې نه ناهیلی کېږي ځکه چې نوموړی خو عزتمن ذات رابولي (ابن حجر، ۱۳۷۹هـ، فتح الباري شرح صحيح البخاري ۱۱/۳۴۴).

سفيان بن عيينه - رحمه الله - فرمایي: یو څوک دې دخپلو کړنو له امله ددعاء څخه نه منع کېږي؛ ځکه الله تعالیٰ دتول مخلوق دبدتر کس شیطان دعاء هم قبوله کړي دهشیطان وویل: ﴿قَالَ رَبُّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾ (الحجر: ۳۶-۳۷)، (النووي، ۱۴۱۴هـ، ۲/۳۴۷)، ژباړه: ای ربه زما! ماته مهلت راکه ترهغه وخته پورې چې دا خلک دقبرونو نه راپورته کړي شي، الله تعالیٰ ورته وفرمایي: ته دمهلته ورکړی شوو نه یې.

شپږم: په پټه دعا کول

الله تعالیٰ په پټه دعاء په کولو باندې امر کړی دی الله تعالیٰ فرمایي: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (الأعراف: ۵۵)

ژباړه: وبلئ رب خپل په عاجزی او په پټه باندې، یقینا الله تعالیٰ زیاتي کونکي نه خوښوي.

نجم الدين نجم

د دعاء په پټ والي کې ډيرې گټې نغښتې دي : د دعا کوونکي په ايمان نښه ده ځکه پوهيري چې الله تعالى يې پټه دعاء هم اوري ، د تعظيم له اړخه هم ښه ده ، د بنده په عاجزۍ او انکسارۍ کې ډير رول لري ، پټه دعا دليل دی په نږدې والي د دعا کوونکي خپل مولا ته ، دا سوال دلرې شخص دلرې ذات څخه نه دی او دپته رسول الله صلى الله عبه وسلم هم په خپل حديث کې اشاره کړې ده کله يې چې ملگرو پر تکبير ويلو غبرونه پورته کړل ورته يې وويل : پر خپلو ځانونو نرمي وکړئ ځکه تاسو خو کوڼ او غائب ذات نه رابولئ ، تاسو خو اوريدونکي او نږدې ذات رابولئ چې ستاسو د سپرلۍ د مرۍ نه هم تاسو ته نږدې دی ، همدارنگه الله تعالى فرمايي : ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ﴾ (البقرة: ۱۸۶)

ژباړه: ای پیغمبره! زما بندگان که له تا نه زما په باب پوښتنه وکړي ؛ نو هغوی ته ووايه چې زه ورته ډير نږدې يم ، بلونکی چې کله ما وبلي ، زه د هغه بلنه اورم او ځواب ورکوم ، دانږدې والی بلونکي ته دا ځانگړی نږدې والی دی ، عام نږديوالی نه دی چې هر يو سره وي ، نو همدغه پاک ذات خپلو بلونکو او بندگانو ته نږدې دی او بنده چې خپل رب ته ډير نږدې وي هغه دسجدې په حالت کې وي ، په دې کې دنعمت پتوالی دی دکينه گرو له سترگو نه او هغه نعمت دبنده خپل رب ته بندگي او مخامخ کيدل دي .

د دعاء يو ډول ذکر دی چې غوښتنه پکې ده ، دهغه په بناسته نومونو ، اوچتو صفتونو ثناء پکې ده نو دادکر دی او الله تعالى فرمايي ﴿أَذْكُرُ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ﴾ (الأعراف: ۲۰۵)

الله تعالى په دې ايت کې خپل نبي ته امر کړی دی چې په خپل زړه کې مې يادوه ، مجاهد او ابن جريج رحمهما الله وايي : امر يې ورته وکړ چې په زړه کې مې په عاجزۍ او ارام سره يادوه پرته له غږ پورته کولو او چيغو وهلو نه . (الندوي ، ۱۴۲۲هـ ، التفسير القيم لابن القيم ، / ۲۵۰-۲۴۶) .

ځينو صحابو به دالله تعالى ددې ايت په تفسير کې فرمايلې : يعنی په دعا کې دې غږ مه پورته کوه ؛ ځکه ته به خپل گناهونه يادوي نو خلک به يې درته بيا پيغور درکوي . (ابن حجر ، ۱۳۷۹هـ ، فتح الباري شرح صحيح البخاري ، ۴۰۶/۸)

نجم الدین نجم

اووم: په اسانی او پراختیا کې دعاء کول

د حضرت ابوهریره رضي الله عنه څخه روايت دی نوموړی فرمايي: چې رسول الله صلي الله عليه وسلم وفرمايل: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يُسْتَجَابَ لَهُ عِنْدَ الْكَرْبِ وَالشَّدَايدِ فَلْيُكْثِرْ مِنَ الدُّعَاءِ فِي الرَّخَاءِ» (الطبراني، ۵۱۴۱۳، الدعاء ۴۴/۱).

ژباړه: که څوک دا خوښه گڼي چې الله تعالی يې د ستونزو او مشکلاتو پر وخت دعاء قبوله کړي نو په راحت کې دې ډیرې دعاگانې کوي.

قاضي حسين رحمه الله فرمايي: هغه څوک چې په ستونزو کې راگير وي ورته مستحبه ده چې د خپل نيک عمل په وسيله دعا وکړي. (النووي، ۱۴۱۲ هـ، الأذکار النووية، ص: ۶۱۲).

اتم: په ځانگړو وختونو کې دعاء کول

د دعاء لپاره ځانگړي وختونه او حالات دي چې په دغه وختونو کې دعاء کول ددې سبب گرځي چې دالله تعالی په وړاندې دعاء قبوله شي، دهغه ځانگړو وختونو له جملې څخه يې ځينې دادي: په پيشنمي کې دعاء کول، روژه ماتي، د آذان او اقامت تر منځ، چهارشنبې په ورځ دماسپينين او مازيگر په منځ، د مجبوري، سفر او مرض په حالت، د باران ودرېدلو او د الله تعالی په لار کې دصف جوړولو په وختونو کې دعاء قبليري (البیهقي، ۱۴۱۰ هـ، شعب الإيمان، ۲/۴۳-۵۶).

شهر بن حوشب رحمه الله څخه نقل دي وايي: د الدرداء مور ماته وويل: ای شهره! ایا لږزه محسوسوي؟ ما وويل: هو. هغې وويل: دالله تعالی نه دعاء غواړه پدغه وخت کې دعاء قبليري (الطبري، ۲۰۰۰ م)، جامع البيان في تأويل آي القرآن، ۱۱/۲۹).

په دې وختونو باندې احاديث راغلي دي، جابر بن عبدالله - رضي الله عنه - فرمايي: نبي - صلی الله عليه وسلم - درې ورځې دعاء وکړه: د دوشنبې، سه شنبې، خو د چهارشنبې په ورځ يې د دوولمونځونو تر منځ دعاء قبوله شوه، نو ما دنبي - صلی الله عليه وسلم - په مخ مبارک کې خوشحالي وليده، جابر - رضي الله عنه - فرمايي: زه چې کله هم دمشکل او سخت کار سره مخامخ شوی يم نوماددې وخت پلټنه کړې ده، نو زه پکې دعاء غواړم؛ ځکه پدغه وخت کې زه دعاء قبلېدل گورم (الشيبياني، ۲۰۱۷ م، مسند الإمام أحمد بن حنبل، ۲۲/۴۲۵، امام الباني - رحمه الله - وايي: سند يې جيد دی، (الألباني، ۲۰۰۰ م، صحيح الترغيب والترهيب، ۲/۴۹).

نجم الدين نجم

د سالم بن عبدالله بن عمر رحمه الله څخه روايت دى : اَنَّهُ رَأَى سَائِلًا يَسْأَلُ النَّاسَ يَوْمَ عَرَفَةَ ، فقال: «يا عاجز ، في هذا اليوم يسأل غير الله - عز وجل -» (النووي ، ١٤١٢ هـ ، الأذكار النووية ، ص : ٢٩١)

ژباړه : نوموړي يو سوالگر وليد چې د عرفې پر ورځ يې له خلکو سوال کاوه ورته يې وويل : اى کم بخته ! په دې ورځ هم له غيرالله نه سوال کيدای شي .

نهم : د دعاء شرطونه په پام کې نيول

د دعاء د قبليدو لپاره اړينه ده چې هغه شرطونه په پام کې ونيول شي چې دعاء کوونکي ، دعاء او په هغه څه کې چې له الله تعالى يې غواړي ټاکل شوي دي ، نو د دعاء کوونکي شرطونه هغه دا دي چې : دعاء کوونکي به په دې باوري وي چې زمادا حاجت دالله تعالى نه پرته بل څوک نشي - پوره کولای ، ټولې واسطې دالله تعالى په اختيار او واک کې دي ، په صفا نيت اودزړه په توجو به دعاء غواړي ځکه الله تعالى دغافل او ناخبره زړه دعاء نه قبلوي ، دحرامو نه به اجتناب کوي او د دعاء نه به نه سترې کېږي اودکوم خيز دعاء چې کوي ، دهغې شرطونه دا دي : چې غوښتل شوی شي به شرعا جايز وي ، سهل بن عبدالله التستري - رحمه الله - فرمايي : د دعاء اوه شرطونه دي : عاجزي کول ، دالله نه ويريدل ، دالله څخه دقبولو اميد ساتل ، په دعاء هميشه والی کول ، ځان کمزوری گڼل ، عامه دعاء کول اوحلال خوراک کول ، او ويل شوي : ددعاء شرطونه څلور دي : د ځانته والي په حالت کې دزړه حفاظت کول او دخلکو په منځ کې دژبې حفاظت کول او دهغه څه نه دنظر ساتنه کول ، چې کتل ورته حرام وي ، اودحرامو څخه خيټه ساتل ، اوکله داسې هم ويل کېږي : د دعاء دشرطونو څخه داده : دعاء کوونکی به دسندرې په شکل اواز نه جوړوي (الخطابي ، ١٤٠٤ هـ ، شأن الدعاء ، ص : ٢٠) .

علي - رضي الله عنه - نَوَفَ الْبِكَالِي - رحمه الله - ته فرمايي : اى نوفه ! الله تعالى داود عليه السلام ته وحې وکړه : چې بني اسرائيلو ته امر وکړه چې زما دکورونو څخه يوکورته داخلېږي په پاڼو زړونو ، ټيټو سترگو اوخالي لاسونو دې داخل شي ، زه دهغه چا دعاء نه قبولم چې زما دمخلوق څخه يوچاسره يې زياتی کړی وي ، اى نوفه ! شاعر ، ملک ، پوليس ، ټکس راغونډونکی او په مبيعه ټکس اخيستونکی مه جوړېږه : ځکه داود عليه السلام د شپې په يو ساعت کې ودرید او ويې ويل : دا داسې يو ساعت دی چې يوبنده پکې دعاء وغواړي قبلېږي ، مگر چې ملک يا پوليس يا ټکس راغونډونکی يا په مبيعه ټکس اخيستونکی يا رباب وهونکی او يا ډول وهونکی وي ، د دوی دعاء نه قبلېږي (الأصفهاني ، ١٣٩٤ هـ ، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ، ١ / ٧٩) .

د دعاء گڼې

۱. له غمونو او دردونو نه خلاصی ورسره راځي .
۲. خپله ستونزه درب سره شريکول ځکه نیک گمان يې وي په نېژدې والي درب .
۳. داسې اسلحه ده چې له دښمن او بد تقدير مخه پرې نيول کېږي .
۴. مصلحتونه (بنيگني) راجلبوي او فسادونه له منځه وړي .
۵. بنده پر خپله گناه او عيب باندي مشغولوي دنورو خلکو له گناهونو او عیبونو څخه يې مخ اړوي .
۶. دلويو عبادتونوله ډلې شمېرل کېږي ، نوبذاته مقصود ده لکه څنگه چې د حاجت پوره کېدو او زيان دفع کولو لپاره مقصود ده .
۷. مسلمان ته دا احساس ورکوي چې دا به تل له حق سره ملگري وي . (صالح بن عبدالله ، نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم صلى الله عليه وسلم ۴ / ۳۷۲)

پايله

- ددې موضوع په پای کې لاندې پایلې په لاس راځي
۱. دعاء دالله تعالی په وړاندې د خپل انتهايي ذلت او احتياج څرگندونه او هغه ته دعا جزی کول دي .
 ۲. ددعاء دقبلېدو پر وړاندی یو شمېرخندونه شتون لري ، چې ددعاءکونکي ددعاء مانع گرځي ، دبیلگې په توگه : په دعاء کې له حده تېری کول ، غفلت او بې پروایي ، تلوار کول ، صله رحمي کت کول ، امر بالمعروف اونهي عن المنکر پریښودل ، او دخرام وراک خوړل وغیره .
 ۳. ددعاء دقبلېدو گڼ شمېر لارې چارې دي دبیلگې په توگه ددعاء په پیل او پای کې درود ویل ، په قوي هوډ ، یقین او تضرع سره دعاء کول ، په دعاء کې تلوارنه کول او دپته ورته داسي نورې لارې شته دی چې ددعاء دقبلېدو سبب گرځي .
 ۴. ددعاء گڼ شمېر اداب دي چې باید په دعاء کې مراعت کړای شي ترڅو دالله تعالی په وړاندې بې دعاء مقبوله وگرځي .

مناقشه

دپورته موندنو پایلې په لاندې ډول سره مناقشه کېږي :

۳. ددعاء دقبلیدو گن شمیر لاري چاري دي چې په نظرکې نیولو سره یې دعاء د الله تعالی په وړاندې قبوله گرځي .

وړاندیزونه

د څېړنې په پای کې ځینې لازمي سپارښتنې او وړاندیزونه لرم:

۱. دیني علماؤ او خطیبانو ته مې وړاندیز دی چې خلکو ته د دعا شرعي بڼې بیان کړي او د هغې په وړاندې د شته خنډونو او حللارو په رابطه دې اصلاحي بیانونه وکړي .
۲. داچې قران کریم او نبوي احادیثو ددعاء دقبلیدو گن شمېر لاري چاري په گوته کړي دي نو په دې اړه ډیرو لیکنو ته اړتیا ده ، محققین باید په دې اړه لیکنې وکړي .
۳. د ټولني وگړو ته مې وړاندیز دی چې په دعاء کې له اخلاص کار واخلي او هغه لاري چاري غوره کړي چې دعاء پرې قبلېږي .

مصادر او مراجع

- ابن تيمية الحراني ، تقي الدين أحمد بن عبد الحليم ، أبو العباس (١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م)، مجموع الفتاوى ،
خيرونكى : أنور الباز - عامر الجزار ، چاپخاى : دار الوفاء ، چاپوار : دويم .
- ابن حجر ، أبو الفضل احمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي (١٣٧٩هـ)، فتح الباري شرح صحيح
البخاري ، خيرونكى : محمد فؤاد عبد الباقي ، چاپخاى : دارالمعرفة بيروت .
- ابن عبد البر ، ابو عمرو يوسف بن عبدالله ، (١٩٦٧م)، التهميد لما في الموطأ من المعاني
والأسانيد ، چاپخاى : وزارة الأوقاف المغربية .
- ابن عطية ، أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية . (١٩٩٣م) . المحرر الوجيز في
تفسير الكتاب العزيز ، خيرونكى : عبد السلام عبد الشافي محمد ، چاپخاى : دار الكتب العلمية
بيروت ، چاپوار : دويم .
- ابن منظور ، محمد بن مكرم بن منظور الأفيقي المصري (١٤١٤ هـ) ، لسان العرب ، چاپخاى : دار صابر
بيروت ، چاپوار : دريم .
- القرطبي ، أبو العباس ، أحمد بن أبي حفص عمر بن إبراهيم ، (١٩٩٦م) ، المفهم لما أشكل من تلخيص
كتاب مسلم ، دار بن كثير .
- الأصبهاني ، أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الأصبهاني ، (١٣٩٤هـ) ، حلية الأولياء
وطبقات الأصفياء ، چاپخاى : السعادة .
- الأصفهاني أبو القاسم ، الحسين بن محمد بن المفضل المعروف بالراغب الأصفهاني ، (١٤١٢ هـ) ،
المفردات في غريب القرآن ، خيرونكى : صفوان عدنان داودى ، چاپخاى : دمشق - بيروت ،
- الأصمعي ، أبو سعيد عبد الملك بن قريب الأصمعيات ، (١٩٩٣م) ، خيرونكى : محمد احمد
شاکر ، چاپخاى : دارالمعارف مصر ، چاپوار : اوم .
- الألباني ، محمد ناصر الدين الألباني ، (٢٠٠٠م) ، صحيح الترغيب والترهيب ، چاپخاى : مكتبة المعارف
للنشر والتوزيع ، الرياض - المملكة العربية السعودية ، چاپوار : لومرى .
- الباجي ، أبو الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن ايوب بن وارث القرطبي الباجي الأندلسي (١٣٣٢) ،
المنتقى شرح الموطأ ، چاپخاى : دارالكتاب العربي ، چاپوار : لومرى .

نجم الدين نجم

البخاري، محمد بن اسماعيل بن ابراهيم البخاري الجعفي، (١٤٢٢هـ)، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وايامه، خيرونكي : محمد زهير بن ناصر الناصر، چاپخاي : دار طوق النجاة، چاپوار : لومري .

البيهقي أبو بكر أحمد بن فرح بن أحمد بن محمد بن فرح الإشبيلي، أبو العباس، شهاب الدين الشافعي (١٤١٠هـ) شعب الإيمان للبيهقي، خيرونكي : محمد سعيد زغلول، دارالكتب العلمية چاپوار : لومري .

الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سؤرة بن موسى بن الضحاك، الترمذي (١٩٩٨ م)، الجامع الكبير - سنن الترمذي، خيرونكي : بشار عواد معروف، چاپخاي : دار الغرب الإسلامي - بيروت .
الحنبلي ابو عبدالله، شمس الدين محمد بن مفلح المقدسي (١٤٢٠هـ:)، الآداب الشرعية، خيرونكي : دارالكتب العلمية: لومري چاپ، .

الخطابي، أبو سليمان احمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي، (١٤٠٤ هـ)، شأن الدعاء، خيرونكي : أحمد يوسف الدقاق، چاپخاي : دار الثقافة العربية، چاپوار : لومري .
السجستاني، أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، (٢٠١٧م)، سنن أبي داود، الأزدي، خيرونكي : محمد محيي الدين عبد الحميد، چاپخاي : دار الفكر .

الشيبياني، ابو عبدالله، أحمد بن محمد بن حنبل، (٢٠١٧م)، مسند الإمام أحمد بن حنبل، چاپخاي : شركة الدار العربية السعودي .

الشيخ صالح بن عبد الله بن حميد إمام وخطيب الحرم المكي به مشرى ديو خو خانگرو علماء تونلي، نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم صلى الله عليه وسلم، چاپخاي : دار الوسيلة للنشر والتوزيع، جدة، چاپوار : خلورم .

الطبراني أبو القاسم، سليمان بن أحمد بن أيوب (١٤١٣) الدعاء للطبراني خيرونكي : مصطفى عبد القادر عطا، چاپخاي : دار الكتب العلمية - بيروت چاپوار : لومري .

الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير بن كثير بن غالب الأملي، (٢٠٠٠ م)، جامع البيان في تأويل آي القرآن، خيرونكي : احمد محمد شاكر، چاپخاي : مؤسسة الرسالة، چاپ وار : لومري .

القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي، (١٤٢٣هـ)، تفسير القرطبي خيرونكي : هشام سمير البخاري، چاپخاي : دار عالم الكتب، الرياض، المملكة العربية السعودية .

نجم الدين نجم

مالك ابو حمزه مالك بن انس، (١٩٨٥ م). الموطأ برواية الليثي. خيرونكي: محمد فؤاد

عبد الباقي. چاپخاي: دار احياء التراث، بيروت، ط: ١

الغزالي أبو حامد، محمد بن محمد (١٩٨٨ م)، إحياء علوم الدين، چاپخاي: دار المعرفة - بيروت، چاپوار: لومړی.

الندوي، الشيخ محمد أويس جمع او ترتيب، (١٤٢٢ هـ)، التفسير القيم لابن القيم، چاپخاي: ندوة العلماء في الهند.

النسائي أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (١٤٠٦ - ١٩٨٦)، المجتبى من السنن = السنن الصغرى للنسائي، خيرونكي: عبد الفتاح أبو غدة، چاپخاي: مكتب المطبوعات الإسلامية - حلب، چاپوار: دويم.

النووي، محيي الدين أبي ذكريا يحيى بن شرف، (١٤١٤ هـ)، الأذكار النووية، چاپخاي: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع بيروت لبنان.

نيسابوري، محمد بن عبدالله، (١٤١١ هـ). المستدرک علی الصحیحین، خيرونكي: مصطفى عبد القادر عطا، چاپخاي: دار الكتب العلمية - بيروت، چاپوار: لومړی.

النيسابوري، أبو الحسين مسلم بن الحجاج، (٢٠١٧ م)، المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - خيرونكي: محمد فؤاد عبد الباقي، چاپخاي: دار إحياء التراث العربي - بيروت.

Scientific Research Journal of Alberoni

Sahib Imtiaz: Alberoni University

Execative Editor: Associate Professor Dr. Mahboob Ur Rahman Safi

Editor-in-Chief of Journal of Natural Sciences: Assistant Professor Dr Gul Afghan Adeel

Editor-in-Chief of Journal of Social Sciences: Senior Teaching Assistant Asadullah Aria

Pages: Jawad Rahimi

Natural Sciences Editorial Board:

Assistant Professor Gulaqa Anwari, Vice Chancellor of Research and Scientific Journal of Alberoni University.

Associate Professor Fazlurrab Arya, Faculty member, of Agriculture.

Associate Professor Mohammad Haron Saberi, Faculty member, of Education.

Assistant Professor Dr. Mir Hakimullah Sayedy, Faculty member, of Education.

Assistant Professor Abdul Qahar Qarloq, Faculty member, of Agriculture.

Senior Teaching Assistant Mohammad Nasir Tahiri, Faculty member, of Agriculture.

Senior Teaching Assistant Obaidullah Yusofzai, Faculty member, of Education.

Senior Teaching Assistant Sayed Ali Aqa Sadat, Faculty member, of Education.

Social Sciences Editorial Board:

Associate Professor Zabihullah Quraishi, Faculty member, of Law and Political Science.

Assistant Professor Dr. Mohammad Salim Madani, Faculty member, of Sharia.

Assistant Professor Ahmad Jahid Moshtaq, Faculty member, of Journalism.

Senior Teaching Assistant Dr. Ahmad Hanif Hanif, Faculty member, of Law and Political science .

Senior Teaching Assistant Dr. Abdul Munir Rahimi, Faculty member, of Education.

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohammad Payman, Faculty member, of Languages and Literature.

Senior Teaching Assistant Abdul Qahar Samim, Faculty member, of Sharia.

Contact:

Tel: 0797100896 – 0770686519

E- mail: journals@au.edu.af

vc.academic@au.edu.af

Add: Alberoni University, Kapisa Province, Afghanistan.

Islamic Emirate of Afghanistan
Ministry of Higher Education
Alberoni University

Scientific Research

Journal of

Natural Sciences &
Social Sciences

Alberoni University

Volume 8; Issue 4; Winter 2025